

Орга
№ 2. 2022

«Литературин-исбаъхъаллин журнал «ОРГА»

Арадолу 1958 шарахъ дуьйна

Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Галашбахъ,
Цу халкъан паргIато
Цхьаммо а хьошур йац.
Мамакаев Мохьмад

ПАУ «Зорботохаран цIа»
Директор
Мусаев Сулиман Мовлаевич

Кьорта редактор
Мусаев Сулиман Мовлаевич

Редакцин кхеташо:

Абдулаев Леча
Ахмадов Муса
Алиева Зарина
Бексултанов Муса
Бурчаев Хьаьлим
Минкайлов Эльбрус
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин
къоман политикин, арахьарчу зIенийн,
зорбанан, хаамийн Министерство

364060 НР, Соблжа-ГIала,
С. Дудаевн бульвар, 8.

Журнал зорбанехъ
кхаа баттахъ цкъа арадолу

Редакце схьалушйолу произведенеш зорботьхна
хила йеза. Журнала тIе ца тоьхначу произведенийн
маххадор а, уьш авторшка йухайалар а редакцино
шена тIе ца лоцу. 12+

Тел.: 8 965-959-56-81

E-mail:

izdatelskiy_dom2019@mail.ru

Сайт: <http://www.izdat-dom.ru>

izdat_dom_chr

izdat_dom_chr

izdat_dom_chr

izdatdomchr

izdat_dom_chr95

ЧУЛАЦАМ

«ОРГАНАН» ХЪЕШИЙ	3
ХЕТАГУРОВ Коста Весет. <i>Стихаи. Гочинарг – Борхаджиев Хожбауди</i>	4
ЦИРИХОВ Михаил Эчиг. <i>Стихаи. Гочинарг – Арсанукаев Шайхи</i>	6
ЦАРУКАЕВ Александр Хетахъ дуыйна. <i>Стихотворени. Гочинарг – Шайхиев Илвади</i>	8
МАЛЛИЕВ Васо Доккха дитт. <i>Стихотворени. Гочинарг – Арсанукаев Шайхи</i>	9
ДАРЧИЕВ Давид Аьрзу. <i>Стихотворени. Гочинарг – Арсанукаев Шайхи</i>	10
ТЕДЕТЫ Ефим Илли. <i>Стихотворени. Гочинарг – Арсанукаев Шайхи</i>	11
ДЗАСОХОВ Музафер Коста Хетагуровн монолог. <i>Гочинарг – Арсанукаев Шайхи</i>	12
КОДЗАЕВ Станислав Хирийчуьра шовданаш. <i>Стихаи. Гочинарг – Ахмадов Муса</i>	14
ГАБОЛАЕВ Заурбек Сан хъажар. <i>Стихаи. Гочинарг – Хаяури Инга.</i>	16
БАСИЕВА Залина Соьга боху сан даго... <i>Стихаи. Гочинарг – Хаяури Инга</i>	17
ГУСАЛОВ Борис Бечан хелиг. <i>Дийцар. Гочинарг – Алиева Зарина</i>	19
КАСАЕВ Батраз Дайн илли. <i>Дийцар. Гочинарг – Алиев Саламбек</i>	23
ХЕТАГУРОВА Оксана Ши са. <i>Дийцари. Гочинарг – Мусаев Сулиман</i>	26
КАСАЕВ Асланбек Сутарчу стеган кхаж. <i>Дийцар. Гочинарг – Ахматукаев Адам</i>	33
МАМИЕВА Изета «Днауьйр ду хьох са керлачу эшаран зевнехъ». <i>Статья. Гочинарг – Бурчаев Хъаьлим.</i>	38

XX-ЧУ БИЕШАРАХЪЛЕРА ЛИТЕРАТУРЕРА

СУПАЕВ Руслан Цъаьнакхетарийн, къестарийн илли. <i>Стихаи.</i>	45
---	----

ДРАМАТУРГИ

ЮСУПХАДЖИЕВА Аза Дайна мухIар. <i>Пьеса.</i>	53
---	----

ПРОЗА

БЕКСУЛТАНОВ Муса Ахтобус дIайахча. <i>Дийцар.</i>	59
АРСАНУКАЕВ Iабдулла Курумова Селимин дахар а, кхолларалла а. <i>Статья.</i>	63
КУРУМОВА Селима Ца йиначу ненан хIусамехь. <i>Повесть.</i>	69
МУТАЕВ Муса Ваха. Роман. <i>(Йуьхь).</i>	83
МАГОМАЕВА Марем Хорбаз. <i>Дийцар.</i>	101

ГОЧДАРШ

ДУТРИЧИЛОВ Муртуз ТIаьхъарлера гIазот. <i>Повесть. Гочинарг – Бурчаев Хъаьлим</i>	105
--	-----

ФОЛЬКЛОР

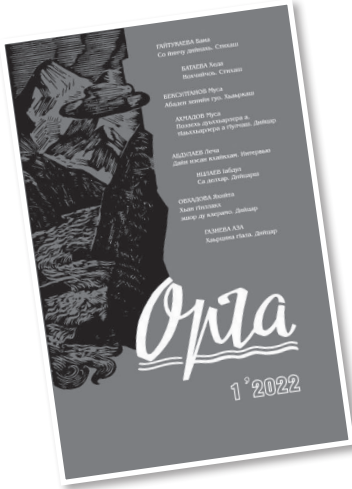
Хъехахъ висначу жаIуьнан мукъам. <i>Муха кхолладелла Терк. Легендаи.</i>	119
--	-----

КУЛЬТУРИН ДАХАР

ЮСУПХАДЖИЕВА Аза Нохчийн кхерч. <i>Статья.</i>	122
---	-----

«Органан» хъеши

«Мах Дуг» – «Орга» литературийн зленаш

Кавказехъ дехачу къаьмнийн даим хилла гергарлонаш, уьйраш, марзонаш. Йаздархошна йукъахъ долугергарлонаш къаьмнашна йуккъехъ даьржа, чIагIло, чкъураш хийцадаларх даха дубсу. Цу хьокъехъ дуккха а иллеш а, дийцарш а ду вайн фольклорехъ. Иштта халкъан цъхана иллехъ дуйцу шен хазаллица гIарайаьлла хIирийн йоI нуьцкъах шайн элана йига баьхкича, цу йоIана нохчий орцахбовларах лаьцна. И тайпа уьйр-марзонаш вайн шина къоман йаздархошна йукъахъ хилла. Масала, хIирийн гIараваьллачу йаздархочо Дзахо Гатуевс дуккха а исбаьхъа говзарш йазийна коьрта турпалхой нохчий а болуш. Царах уггар чIоIа гIарайаьлларг йу «Зелимхан» цIе йолу роман. Дзахо Гатуевн беркате тIелаткъамца нохчийн халкъан турпалхочух обарг Зелимхех роман йазийна Мамакаев Мохьмада. Ларамза дацара цо и роман Дзахо Гатуевна лерина хилар. Нохчийн йаздархоша дуккха а произведенеш гочийна, къаьсттана хIирийн литературийн классикан К. Хетагуровн байташ. Нохчийн керлачу поэзин бухбиллархочо Мамакаев Мохьмада шен цъхана стихотворенехъ иштта йаздо Хетагуров Костах лаьцна:

Лермонтовн сирла дош аш кхий, техкош;
 Кхузахъ сан хьехархо – сан хьоме Коста
 Лелла, дарц айдина, парIато хестош...
 Цо кхузахъ гулйина къонахчун ойла.

Иштта кхин цъа стихотворени а йу Мамакаев Мохьмадан К. Хетагуровна лерина «Костин хIусамехъ» цIе а йолуш.

Генарчу дайша а, вайн баккхийчу йаздархоша а лелийначу мерзачу йукъаметтигашна хьанал а дубсуш, «Орга» журналан редакцино зорбатуху хIирийн йаздархойн: классикийн а, вайнзаманхойн а – прозехъ а, поэзехъ а, публицистикехъ а йазийна говзарш. «Орга» журналан дешархошна доккха хазахетар хир ду аьлла хета хIирийн йоккхачу исбаьхъчу литературин жима дакъа довзар.

Редакцин кхеташо

Поэзи

ХЕТАГУРОВ Коста

Хетагуров Коста (1859-1906)

Хирийн литературин бухбиллархо, поэт, публицист, драматург, этнограф, суртдиллархо, йукъараллин гуллакххо Хетагуров Коста вина 1859-чу шеран эсаран беттан 3-чу дийнахь, Теркан областан Нар йуъртахь. 1899-чу шарахь цо арахецна «Хирийн пондар» цIе йолу

поэзин гулар. Цу тIехь кхечу байтаица цхьаьна зорбатоьхна берашна лерина говзарш а. К. Хетагуровс хирийн маттахь санна, оьрсийн маттахь йазйеш а хилла. Духхьара иронийн диалектан бух тIехь хирийн литературин мотт кхоьллинарг ву Хетагуров Коста. Цуьнан стихаиш дуккхачу а меттанашка гочийина, арайийлина.

Весет

Товар ду. Товар ду. Йицйер вай селхане.
Иттарш а, бIаьрхиш а совнаха ду.
Вай къаста дезар ду... Иза ду телхинарг...
Довналла товар-те? Со кхоьруш ву...

Со эшнехь кыйсамехь, йа эхьо вожийнехь,
Дуьсур ду мел лелларг кху лаьтта тIехь.
ТIаьхьенна дуьсур ду, гIалаташа Ювжийнехь,
Ций шелдеш бала бу жимчу дагехь.

Эрна ду къахетар. Ца чIеIаш вара со.
КъинтIерадовлийша, шелделча ций...
Теша сох, чIагIо йо ас шуна валарца:
Маршонел лакхара хетара сий.

Ас цунна ца кхойй йа дахар, йа гIора.
Дуй буу, леллачух ца хета бехк.
Сан доттагI, со каш чу виллале ладогIа,
Хьо хийра вац суна, да санна бен.

Ин дагадайта... Іаьржачу ламанца,
 Чопанаш ловзайеш, уьдура хиш.
 Татолийн бартхилар дацара ларамза:
 Хордах дІакхетале гуллора уьш.

Шина ломан белшаш тІехь, кІоргачу Ин йистехь,
 Дай баьхна йурт йу сан, соь кхойкхуш да.
 Саьккалан тхов кІелахь, гІийла сахьийзадеш,
 Аьрха кІант цІа варе хьобжуш ву да.

Мацах и жималлехь тІах-аьлла хьийзина,
 Майралла гайтина, ларйеш Кавказ.
 Кхобрура и даим со байлахь висарна,
 Дош олуш гІайгІане хуьлура аз.

Сан накьост, хьо собца тешаме хиларна,
 Хьобга бен ца боккху ас ирча кхаь.
 Со атга вехара, ца кхобруш тиларна...
 Цундела сан даг тІехь Іийжаш ду даІ.

Добху ас, ладогІа тІаьххьарчу дешнашка,
 Летийнчу кьиношна кьера ву со.
 Ас дега весет до: вахьале кешнашка,
 Кьевллина со маравуллийла цо.

Бехк ма билла

Бехк ма билла... Ву со хІинца кьера, Массо хІума собца доьзна ду. Сан бехкамах кхобруш хьо хиллера, Хьуна кадамах и тарбеллера, Сагатдар а цуьнца ас туьду.	Жоплуш тІаьххьарлерчу сан доІина, Хийла кьиза хьийзайарна ас. Со вицвелахь, гІенах и тардина, ГІийлачу байтех, шеконех дІаййна, Буьйсанан йуккьехь суна йелахь вас.
---	---

Бехк ма билла, вовшах вай кхетарна, Йист ца хуьлуш, йемал со ма ве. Ас ца лобху совгІаташ цу ханна, Бехк ма билла... Барт а хуьлуш, Зовкх а хьобгуш, хуьлда хІора де!	Бехк ма билла, барна хьуна бала, Сайца генна ас дІахьур бу и. Дагахь ву со гІайгІанех ца вала. Теша, пурба лур ду суна Дала, Йеккьа хьо цхьаь йиц а ца йан кхин.
---	--

Гочийнарз – Борхаджиев Хожбауди

ЦИРИХОВ Михаил**Цирихов Михаил (1919-1998)**

Поэт, публицист, К. Хетагуровн цДарахчу Пачхьалкхан совгІатан лауреат (1976). Вина Къилбаседа ХІирийчовннан Даргавс йуьртахь. Чекхйаьккхина Къилбаседа ХІирийн пачхьалкхан хьехархойн институт а, М. Горькийн цДарахчу литературин институт а. Хьехархочун а, журналистан а белхаш бина. 1963-1977 шерашкахь «Мах Дуган» коьрта редактор лаьттина. Къаьмнийн доттагІаллин орденан кавалер (1979).

Эчиг

Тахана дуьххьара гуш дац вай вовшийн.
Эзар де лайна ас ахь толлуш, гІелвеш.
Ахь эзар буса со теййра коше,
Дехачу некъашкахь со шийла шелвеш.

Адаман буйнахь хьо шаьлтанах лийпи,
Хьох йинчу биргІанах гІитти кІур хийла.
Іаьржа хІоь хилла, хьо дахарах лийти,
Кховдайеш хийланга Іожалла шийла.

Гина хьо сибатехь буржалийн, гІоьмийн,
Хьешна ахь сан латта, танк хилла буьрса.
Хьо бахьнехь лаьтта тІехь масане кхобли
Маьлхан нур, сирлачу дийнах йеш буьйса.

Къизаллин куьйгаш а, бІаьргаш а хилла,
Іаржди ахь, хьуо санна, зуламхойн дегнаш.
ЦІий Іенош, гІаттий тІом хьан ницкъо хийла,
Дебабеш вай лаьттахь Іазапе эгнарш.

Хьан къиза морзах ас сайна тІехь лайна,
Накьостийн догІмех а цІий хийла лиэшна.
Да а сан, хьан гаьрго вожийна, вайна,
Амма вац къарвелла, вац со хьол эшна.

ЧІогІа ду, дарц ду хьо Іаламат буьрса,
Іожаллин дин бу хьо, догІа ду дІаьвше.
Ткъа сан ницкъь deboш ду хІора де, буьйса,
Іема со хьан са а сайн буйнахь Іовша.

Сан деган йовхонан ницкъ бу хьо лало,
Хьацар сан тЕдотьжча, зарзлой, дАдолу.
Сан куйгийн, сан когийн ницкъ бу хьо лалла,
Лаам сан кхочушбеш, тЕма хьо долу.

Со керла адам ду: сан лаам, хьекъал
Ду хИнца сийначу арахь хьо хохкурт.
Хьуна тЕ дилли ас йалта дер, хьекъар.
Хьацар хьох Ийдало, йол суна хьобкхуш.

Хьо тоьпан бАьргашца нагахь соь хьежахь,
Барт бац вайн, дахар а хир дац вайн маьрша.
Ас хьуна Iамор ду дуьненна кьежа
Сибатехь готанан, йа жIаьвнан, маьрсан.

Вевзаш воцчу илланче

Маца, йа мичахь дIабубзна хьан малх?
Хьенан мохь хезира! «Эрна ма гIерта?»
И хаац, амма хьан шедаган ах
Керчира тIулгаш тIехь буйсанан бердан.

Заманаш дIаихи... Кхиьначу ас
Лехьайо хИнца хьан шедаган аьккаш.
Дийхира ламанан басах чу аз
Шедаган, йишхаьлла, амма сов аьхна.

Шираллин дохк – гIаьтти йуха а и,
Лазамо гIелдинчу хьан деган гаттехь.
Аьхкенан дийнахь хьан гIорий бIаьрхи,
Хьацаречу хьан новкъахь, дайн тIулган хьаьттахь.

Ца йиси атталла цхьанхьа хьан лар,
Каш а дац – замано бода тIетесна.
Ца доьгIна кхин хьуна вайн лаьмнаш гар,
Амма хьан шедаган аз даха дисна.

Цхьа аьзнаш... Ткъа цара лам бекабо,
Мукъамаш белхабеш, вайн дайша баьхна.
Тахана цара хьан аз кхачадо
Токхечу тхан хьаьтта зIаьнаршца маьлхан.

Гочинарг – Арсанукаев Шайхи

ЦАРУКАЕВ Александр

Царукаев Александр (1918-2000)

Хирийчоьнан халкъан поэт. Вина Къилбаседа Хирийчоьнан Карман-Синдзикау це йолчу йуьртахь. Чекхийабккхина Къилбаседа-Хирийн пачхьалкхан хьехархойн институт а, М. Горькийн цIарах литературин институт а. Белхаи бина ишколехь а, «Ир» це йолчу издательствехь а. 1933 шарахь дуьххъара зорбане йевлла цуьнан байташ. Байтийн гуларш арайевлла Буру-ГIалахь.

ХIетахь дуьйна...

Дуьнен тIе воллушехь – дуьххъара гинарг йу стигла, –
Цундела хир ву-кха, и санна, комаьрша кхийна.

Лаккхара хьобжура, наьрт санна, цхьа чхар а курра, –
Цундела хир ву-кха доьналле, лан кийча хIуьа.

Наг-наггахь гIайгIане техкара букара хьаннаш,
Цундела хир ду-кха ойлане йуьхь тIехь томмагIнаш.

Ломах духдуьйлуро сов сирла, хьаььна хи-шовда, –
Цундела хир бу-кха лаамаш цIена дIакховда.

Тпам тоьхна, парт-аьлла дIаобккхуш, олхазар дайра, –
Цундела дIавоьху хир ву-кха некъаша шайца.

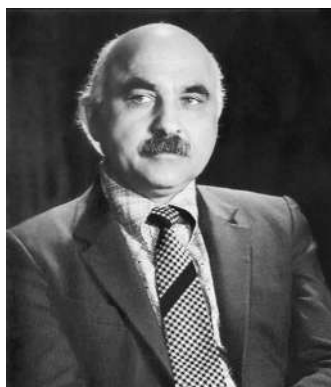
Йерриге йуьрто а, кар-кара оьцуш, со хьаьсти, –
Ткъа хIетахь дуьйна йу сан даг чохь Даймехкан бIаьсте.

Гочийнарг – Шайхиев Иалвади

МАЛИЕВ Васо

Малиев Васо (1938-2017)

Поэт, прозаик, драматург. Вина Къилбаседа Хирийчовнан Мостиздах це йолчу йууртахъ. Чекхийабккхина Къилбаседа-Хирийн пачхъалкхан хъехархойн институт. Газеташкахъ а, телевиденехъ а, издательствехъ а болх бина. 1987 шарахъ Къилбаседа-Хирийн йаздархойн Союзан председатель хаържина. 2001 шарахъ дуьйна «Иреф» журналан коьрта редактор ву. Байташ а, дийцарш а, повесташ а арайийлина Буру-ГПалахъ а, Москвахъ а.

Доккха дитт

Буйсанан йохалла
Сирла сахиллалц
Къийсира,
Къийсира буьрсачу дарцаца
варшарчу Доккхачу Дитто.
Оьгазе шакарца
Дарц гЮдах хъерчаш,
Сеттира,
Цийзара
Доккха Дитт, орца а дохуш.
Ткъа цунна гонаха лаьтта
Кегийра,
ЭгГаза дитташ,
Ваьшта а таьйна,
муьста пен шайх хилла,
майрра дIахИттира

Доккха Дитт цу дорцах
лардан.
Эххар а, сатоссуш,
Дарц, гЮра кхачийна,
Йухадели хьуьн чуьра,
Лаьхъа санна, меллаша
техна...
Юьйранна малх гЮттуш,
вовшашка хъаьвсина,
Кегийчу дитташа аьлла:
«Доккха Дитт лорура
вай вешан чIагЮ.
Кхерам гIехЮьттича-м
Кхин гучудели:
Цуьнгахъчул алсам ницкъ
вайгахъ а хилла!».

Гочийнарг – Арсанукаев Шайхи

ДАРЧИЕВ Давид

Дарчиев Давид (1911-1989)

Поэт, гочдархо, Къилбаседа Хириичоьнан культурин хъакъволу белхало. Вина Къилбаседа Хириичоьнан Алагирехь. Чекхийаьккхина Н. Крупскин царах Малхбален къинхъегамхойн коммунистически кхиоран Академиа, Москвара лаккхара литературин курсаи а. Белхаиш бина меттигера газеташкахь а, издательствехь а. 1932 шарахь дуьйна байташ йазйеш хилла. Байтийн а, поэзийн а гуларш арайийлина Буру-ГIалахь.

Аьрзу

БIаьста лوماхь гезди хийла
 ТIулган некъаш ас.
 Хъаннийн шабарш хезаш, хый-
 жи
 Аьрзу йуьйлуш раз.
 Лаьтга, зортал дегI нисдина,
 БIешо кхаьчна нах.
 Аьрзус тIемаш тIехь айдина
 Стиглан сийна таж.
 Лахахь Iуьллу сийна тогIи,
 Лаьтга хьуьнан пен.
 Аьрзу йека, тIемаш тухий,
 КIорни йоьхуш тIе.
 Йоьху стигал йовза лаккха,
 Йоьху тIемаш зиэн.
 Нанас иштта бер гIулч йаккха
 Iамадо-кха шен.
 Аьрзунан КIорни, ненах Iемаш,
 Йоьлччохь кхиссало –
 Дац ладугIуш цуьнга тIемаш,
 ГIатта и ца ло.
 Амма, хезаш кхайкхар ненан,
 Тохайели и.

Кхоссайелла, гаьн тIе йели,
 Лакхахь генаш гин.
 Иштта, попан буьххье йаьлла,
 Дагна хилла там,
 ГIаьтти кIорни, майрайаьлла,
 Баржош шуьйра тIам.
 И сурт тайна, вехха лаьтти,
 Инзарваьлла, со.
 Аьрзун кIорни стигла гIаьтти,
 Баьккхи дуьххьар го.
 ТIаккха нана йолчу хьаьвзи,
 Хьаьдда нийсса ирх,
 Аьрзу-нанна уллохь ловзу
 Стиглан кIоргехь и.
 Ойлайо ас, цаьрга хьоьбжуш:
 «Адамаш санна йу.
 Са чохь мел долчунна оьшуш,
 Хьоме нана йу.
 Нагахь хьо и воьлча лера,
 Уггар коьртаниг
 Адамна а дуьххьарлера
 ГIулч йу халаниг».

Гочийнарг – Арсанукаев Шайхи

ТЕДЕТЫ Ефим

Тедеты Ефим (1929)

Поэт, публицист. Вина Къылбаседа Хирийчоьнан Корсеви йуьртахь. 1953 шарахь Къылбаседа-Хирийн хьехархойн институтан историко-филологин факультет чекхийаьккхина. Ишколехь хьехархочун а, К. Хетагуровн цIарах хирийн литературин музейхь Илманан консультантан а, Къылбаседа-Хирийн АССР-н йаздархойн Союзехь литературин консультантан а белхаш бина. Духьхъара зорбане ваьлла 1947 шарахь. Гуларш арайевлла Буру-Галахь а, Москвахь а.

Илли

Лаьмнашкахь веа со,
мархашна йуххехь,
Сийначу гIушлакхан хьаша.
Махо шок йетгачу ламанан
дукъ тIехь
Дорцаша баьжна сан накха.
Буьрсачу лаьмнийн со
илли ду аьхна,
ГоргIачу озаца олу.
Ламанан дарц санна, ламанан аьрзо
Белша тIе хаа сан йогIу...
Куьйгашца лобцу ас
алонан ткъесаш,
Уьш доьлча стигланаш къекъо,
Ламанан чоьжашкахь,
къа-бала лечкъош,
Ирс кхайкхош, вайн дуьне деко.

Ткъа тIаккха, детин хи
диллича санна,
Iаьржа лам сенлой дIахIутту.
Ша лаьттан куьзганах дIатарлой,
Малхо
Шан тархаш зIаьнарех хутту.
...Сан илли хIинццалца
ца хезна хьуна,
Ткъа цуьнца – безаман йовхо?
Сайн берриг синхаам
дIабелла цунна,
ДIайелла сайн дегайовхо.
ХIумма дац
Сингаттам эькхийна генна –
СтелаIад хир ду йукъ кхолуш, –
Хьо йолчу со мацца кхочур ву,
тешнна,
Иллица хьан неI цкъа тоха!

Гочийнарг – Арсанукаев Шайхи

ДЗАСОХОВ Музафер

Дзасохов Музафер (1937)

Хирийчобнан халкъан поэт, публицист, К. Хетагуровн цIарах пачхьалкхан совгIатан лауреат (2002), Балашии Балантан цIарах дуьненайукъара литературин совгIатан лауреат (2014, Венгри). Вина Къилбаседа Хирийчобнан Красногор цIе йолчу йуьртахь. Чекхийаьккхина Къилбаседа-Хирийн пачхьалкхан хьехархойн институт. Белхаш дина тайп-тайпана газетийн редакцешкахь а, М. Горькийн цIарах литературин институтехь а, КПСС-н Къилбседа-Хирийн обкомехь а, теле-

виденехь а. 1985 шарахь дуьйна – «Ногдзау» журналан коьрта редактор. Байтийн а, прозин а масех книга арайаьлла йаздархочун.

Коста Хетагуровн монолог

Хинцалц цкъа а иштта, тахана санна,
Хирийчобнах дог ца лезна сан.
Механ Гуьргах чекхийзийча санна,
Гелделла го сан Даймехкан са.

Дошан мархех кхозу вайн йуьхьаьржо,
Хьалха хьежарх некъ ца къастало.
Пхенашкахь цIий детта, кхерам хьаьхна,
Генаха бен стогалла ца го.

Чухаьрци вайн сийлаллин бIов, йуьйхи,
Муьлхха бер а доьналлехь ду вайл.
КIохцалийн зIар бIаьргаш дуьхьал дуьйжи,
ТIулгаш довха хир ду дегнел вайн.

Къинхетамза, даррехь, и хи санна,
ЦIуьхIаро а муьйлу халкъан цIий,
Куйнан бакьо лелош болчех цхьа а
Дош ала а ваьхьаш воцуш кхин.

Шен йамарта гIуллакхаш цо уьйу,
Цхьаьнадузуш дIаьвшен дешнашца.
Лаг а Гуьйдуш, цIийх доьллачу куьйга,
Тольла нах дIахьежош кешнашка.

Мотгхьобкхучийн меттигаш йу лакхяхь,
Аьнгалин бу боьхачуьнан некъ.
Ма бакъхилла-кх йаздинарг аш маццах, –
Хьекъало а стаг во балане.

Цу цӀуьхӀаран куьйга кӀел верг цхьа а
Корта хьалаайбан ваьхьаш вац.
Ма лаьар-кха, маржа, суна царлахь
Кийрахь дог дерг мукъне каро цхьаь.

Амма дегайовхо йац-кха, йанне,
Духкуш-оьцуш ду церан йахь, сий.
Аьшпех вуьзна хӀор а, цхьана-цхьаннан
Дош дош а дац, йуьхь йац – йала цӀий.

ХӀоранна карийна бахьна, шенна
Ваха, эхь-бехко ца гатдеш са.
Цундела ца огу белшаш церан
ХӀирийчобнан балин таьлсаша.

Ткъа ас хьаьнга бийца кхин сайн лазам,
Сан орцанах кхета мила ву?!
...Сайн балех а, хӀоь-молханах санна,
Илли деко, байгаш йузур йу-кх!

Гочийнарг – Арсанукаев Шайхи

КОДЗАЕВ Станислав

Кодзев Станислав вина 1955 шарахь Къилбаседа Хирийчоьнан Киров йуьртахь. Чекхийаьккхина Москвава пачхьалкхан университетан журналистикин факультет. «Ораман серло» цIе йолуш дуьххьарлера гулар арайаьлла цуьнан 1990 шарахь. Цул тIаьхьа арайевлла «КIайн неIсагIа», «Шина серлонан йуккъехь». Къилбаседан Хирийчоьнан хьакъволу белхало. Ц. Амбаловн цIарахчу совгIатан лауреат. «Хирийчоьнан сийлалла» цIе йолчу медальца совгIат дина ву.

Хирийчуьра шовданаш

Мел дукха ду сирла
 бIаьргаш долу шовданаш Хирийчоьхь.
 Йо Дела, ирс лохьа
 Цу хIора шовданан чам бовза,
 Цу хIора хьостанан ларам бан.

***

Кху дуьненан уггар доккха
 Iаламат ненан дог ду.
 И ца хиллехьара, хир дацара
 Кхидолу дуьненан Iаламаташ.

***

Дахар дIадолош,
 ас сайца схьаоьцу цхьа барам:
 Ненан дагна муха хезар-те
 лаьтта тIехь ас боккху ког;
 Сан ден йуьхь тIехь муха
 дуйшур-те
 дуьнен чохь ас
 дешдолу некъаш?

***

Сан да дIакхелхи, –
 Амма бу Даймохк.
 Сан нана дIайели –
 Амма бу ненан мотт.
 Цкъа мацца а дIадоьрзур ду вай,
 ТIаккха а хуьлда, дуьне мел лаьтта,
 Даймохккий, ненан моттий.

***

Бакъдуй-те?!
 Вайн латта дохлуш ду боху,
 Шо-шаре мел дели йовхо тIекхеташ,
 Дешаш ду боху
 уьншарахьлера шаш а...
 ХIетте а, адамийн дегнаш ду шеллуш,
 Марзонаш гIеллуш.

***

ЛадогIахь, суна хIинца хии,
 Маймало шен коьртах ши куьг
 стенна детта...
 Нагахь адамаш сох девлла делахь,
 ТIаьхье ца кхуьуш делла делара со...

Мангалхой

Стелахаьштигаш дац кьегарш –
Ду уьш мангалаш тхан чехка.
Буц-зезагех дохкуш кесарш,
Кхин гур дац уьш мохехь техкаш.
ВорхI терахьах тера хета
Суна айса хьокху мангал.
ВорхI ворхIазза бацах леташ,
Мангалца ас болх бо хьанал.
Вайна мангал хьоме хета
Тойнехь буьзна болчу кедал.
Хьаж тIе тоьхна хьацар санна,
Воу кьабста вайх массо ханна.
Гурахь хьокхуш хьоме бецаш,
Даржор ду вай сийна кузаш.
Ткъа Iай хир йу элан бIаьвнаш,
Вайн басешца луьста лаьтгаш.
Стелахаьштигаш дац кьегаш –
Мангалхоша дохку кесарш,
Мангалхошка хьобжу совIат, –
ХIоранна а хьокхам бовха.

Гочийнарг – Ахмадов Муса

ГАБОЛАЕВ Заурбек

Габалоев Заурбек вина 1989 шарахь чиллин беттан 18-чу дийнахь Къилбаседа Хирийчовнан Мизур поселкехь. Цечу диплома чекхйаьккхина Горски аграрни университетан экономикин факультет. Стихаш жимчохь дуьйна йазйо Хирийн маттахь. Дуккхачу поэтически конкурсийн лауреат ву Заурбек. 2020 шарахь дуьйна Россин йаздархойн Союзан декъаихо а ву.

Сан хьажар

Харц хила тарло-кха цкъацкъа сан дешнаш,
Бехк баккха оьглазе хьо сих ма ло.
Бакъдерг ас хьулдинчохь – ма ле сох тешна,
Баьргаш чу леррина хьажахьа хьо.
Сан синан ши хIорд а карор бу тIаккха,
КIоргаллехь – лазамаш, сан ирсан шуьйре
Массо а сатийсам ас даг чохь кхаьбна.
Малхбузийн алонаш, цIийелла Iуьйре,
Маттаца дIаала сан ницкъ ца кхочуш –
Къизэ бу сан мотт а ма-дарра дийца.
Мел хилларг хьобца сайн ойланца лоруш,
Хьажаро дуьйцур ду дехарг сан цIийца.
Лазамо баьргаш вайн ца къовлахьара,
Стим хилла, легашкахь и эkkхар бара.
Хьажахьа баьргаш чу, дуьйцур ду цара,
Баьргаш ткъа хуьлуш дац адамашца йамарт.
Адамийн дешнаш а харц хуьлу цкъацкъа,
Баьргаш чу хьажа – уьш даим ду цIена,
Уьйр-марзо хиларо вай дийна латтадо
Вайн баьргийн цIеналло дахарна ницкъ ло.

Йотта хьайн бIов

Тахана хьо къона ву – йотта ахь леррина бIов
Дикачу гуллакхех, цIеначу Iамалца Далла.
Кхерамаш эшийна, диллича майраллин ков,
Хала дац, теша, сийначу Iаьршашка вала.
Ден весет диц ма де, сица и ларделахь хьайн,
Ницкъ лойла хьуна цо нийсачу новкъах ца тила.

Хјора а мІаьргонехъ, лардарца Іадаташ дайн,
 Хуьлда хъан аьтто дикачу лакхене вийла.
 Халонех ца кхоьруш, майра ахъ дІабинехъ некъ,
 Гю дийр ду Дала ирхонаш керланаш йаха.
 Буьрсачу цІарах хъан ницкъ кхаьчнехъ цкъа вала чекх,
 Къонах а хилла, адмашлахъ хьо вуьсур ву ваха.
 Диканиг deboш, амал а, ца кІордош, зие,
 Дикачу тІулгех хъайн бІов йуттуш, ойланца ваха,
 Хуьлда хъан некъаш а къегина цІенналлех шен.
 ЦІеначу дешица дусттал хуьлда хъан дахар.

БАСИЕВА Залина

Басиева Залина йина 1980 шеран лахъанан беттан 6-чу дийнахъ. Поэт, гочдархо, РФ-н йаздархойн Союзан Къилбаседа Хириьчойнан декъан поэзин секцин куьйгалхо. Байтийн кхаа гуларийн автор.

М. Камбердиевн цІарах Пачхьалкхан литературин совгІатан «Поэзи» номинацехъ лауреат (2013). «Буламаргъ» Дуьненайукъара литературин совгІатан «Поэзи» номинацехъ лауреат (2018). «Мах Дуг» литературин журналан Дуьненайукъара совгІатан «Гочдарш» номинацехъ лауреат (2021).

минацехъ лауреат (2021).

Къилбаседа Хириьчойнан Куьйгалхочун цІарах йелла грамоташ а, баркаллин кехаташ а ду Залинин.

***

Согга боху сан даго:
 Чахчийна синхаамо,
 Декъалхилла, неІалт хилла,
 Ана далар хийла хилла.
 Жобъжахатийн Іине доьжна,
 Хјора ов сан хьоьца доьзна.
 Хазаетар, гІайгІа гина,
 Хийлазза сан са ахъ диьна, –
 Цкъа соь кхойкхуш, йуха чехош,
 Дуй сох бууш, дош ца кхоош,
 Сан цІарах, безамах хаьдда,
 Дийна хила, хила аьтта,
 Массо хало аса лай,
 ХІинца а ду со хъан лай.

***

Казбек лам – шен лакхе мархашка кхийда,
Бу х1ирийн уггаре къена лам хьо.
Хъан ц1е Кавказехъ йевза г1арайаблла,
Букъ т1ехъ хъан кхоьल्लीна иллеш ду халкъо.
К1ажехъ хъан латта ду токхе, комаърша,
Чогаачу т1улгех сख्याхилла хьо.
Кху махкахъ со а йу йина са маърша.
Дог ц1ена, сий deboш йехаш йу со.
Казбек, хъан баххъаш ду стиглане кхийдаш,
Йазбина Даймехкан кхоллам цигахъ.
Нагахъ и белахъ белхаме, г1ийла –
Казбек лам, ницкъ лолахъ къомана ахъ.
Дуккха а баланаш сан лаьтто лайна,
Адамийн чевнаш а йирзина йац.
Халоно хъийзадарх йахъ д1а ца йелла,
Оьшучохъ синош тхайн кхоййна дац.
Йахъ йолу Казбек лам – Даймехкан ч1аг1о,
Мостаг1ех ларделахъ ахъ латта тхан.
Хьобстийла дегнаш тхан маършачу малхо,
Хилийта ирс долуш оьмаран хан.

Сонет

Исбаьхъа г1ан буса суна гира,
Алу хилла анайист а йогуш,
Махо, ховха ловзабуьйлуш хьобстуш,
Ломара бухдуьйлуш шовда шийла.
Къена, лекха лаьтгаш дитгаш дара,
Гаьннаш-куьйгаш до1анашца лестош,
Мох а бара царна мела хьобкхуш,
Ницкъ ца кхоош къуьйлуш уьш шен мара.
Техкаш дара зезагаш самукъне,
Кхуллуш вайна хаза ирсе мукъам,
Вайша дара аренца сख्याдог1уш,
Ховха куьг сан лецира хъан куьйго,
Аре мел йу д1асхъайаьржаш серло
Ши малик ду вайша – суна моьттуш.

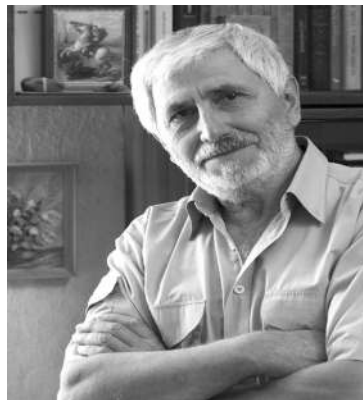
Гочийнарз – Хаяури Инга

Проза

ГУСАЛОВ Борис

Гусалов Борис вина 1940-чу шеран бекарг беттан 20-чу дийнахь Къилбаседа Хириьчоьнан Зилга це йолчу йуьртахь. Йукъера ишкол чекхйаьккхинчул тIаьхьа, деша вахна Владикавказерчу хьехархойн институте. Диплом схьазначул тIаьхьа оьрсийн мотт а, литература а хьобхуш белхаш бина Хириьчоь а, Нохчийчоь а. 1968-чу шарахь дуьйна къахьегна газетийн а, литературин журналийн а редакцишкахь. ТIаьхьарчу 30 шарахь гергга болх беш ву «Мах Дуг» журналан прозин декъан редактор волуш. Прозехь йазйинчу 8 жайнин автор ву. Царна йукъахь дийцарш, повесташ, романаш, публицистика а йу.

Бецан хелиг

- ХIей, Ашамо! Со хезий хьуна?
- ХIаь, Вано, хеза. ГIирмехь – цIергахь, кIуьралахь велахь а...
- Лаза ца вина хьо хIинца а?
- Жимма къовзийна. Амма дийна ву-вац аьлча – ца хаьа – оццул гергагIоьртина Южалла.
- ХIаь, изза хьал ду-кх соьгахь а, дегIа тIехь цхьа а арс доццухехь. Ашамо, хьо Зилга йуьртара варий? – иэс кIуьрах дуьзна сан, аьлча а изсах кIурз боьлла.
- ХIаь, цигара ву. Ас ала ма элира хьобга.
- Лергаш, бамбеш дехкича санна, ма ду хIокху пашистийн гIовгIанехь.
- Вано, хьо Тулатово-Бесланера-м вац? ЦIенош цхьаьнца хийца-м ца хийцина ахь? Мухха делахь а, Беслан гIала ма йай!
- ХIаь, хийцина Севастопольца. Хириьчоьнан йалсамани ГIирмерачу жобжахатех. Казбек лам хийцина Сапун ломах.
- Вай, Вано, Вано! Хьо бакъволу къонах ву, хIинца а забарш йан дог догIуш велахь. ХIаь, йалсаманера жобжагIате боьдучу некъа тIехь цхьа ворда йац йобжна. Вай муха йийр йара-те хIокху жобжахатара йум?
- Хьаькамаша, шайш бевдда а ца Iаш, шайн тIехьийза зударий а эцна, йум йина кхузара.
- ХIинца хьо ву-кх сан, цIеэскархочун, коьрта хьаькам, сержант Дзагоев. Омра дехьа суна... хIун дара и... палто тега исхари ло, алий.

– Вешан лаамаехь, хІара меттиг йитина вухавалахь, вайшинна хІун хир ду хаьий хьуна?

– Вано, ма велавехьа со! Омра дехьа, тІамца вухавала, хьалххе кечийнчу метте.

Эццахь цІаьхьхьана Ашамо вольуш, йа велхаран кьурдаш деш, хетаделира Ванона.

– Ахь хІун до?

– ХІа-а, хІумма а ца до. Эцца йовхар иккхинера.

– Делахь-хІета, ладогІа сан буьйре, сол воккха, йа ротни а, йа батальонан а хьабкам гонаха гуш вацахь, ас омра до: хІара меттиг а йитий, дехьавала, хьайн долчух пайдаоьцуш: голаш тІехь, гай тІехь текхаш, когашца кхоссалуш. Вешан ППШ охьакхосса, царна йа патармаш, йа цхьамзанаш а дац.

– Хен тІаккха?

– Схьаэца, хьайна лаахь, сан хен тилкхаз даьндарго аьтта, аьтта хІаллакбина. Вайна дагахь йисина ца Іаш, Фриц Гитлеровична а дагахь йуьсур йу хІара «Севастополан вальс». Хьа-хьа-хьа! ХІокху шерашкахь иштта доггах, дуьххьара велавелла со хІокху шерашкахь. Велла дІаваллалц дагахь дуьсур ду боху ас, Іовдал... Іуьйре кхаччалц мукъане а... Амма забарш тІаьхьа йийр йу, ткъа хІинца, Ашамо, гой хьуна хІордан бердан йисттехь кІохцал-колл?

– ХІаь. Хетарехь, цхьаьннан лаба йоцу куй бу цигахь Іуьллуш.

– Билггал иштта ду! Цу азимуте дІатакхаде хьайн дегІ. Фамили а йу хьан терайогуш: Азиаев.

– Ткъа хьо хІун дан дагахь ву?

– Сой? Фриц Гитлеровичан самукьадаккха кІордийна суна кхерарца, со сайн колхозан счетоводан йуккьерчу дегІгалц а доцу сайн дерриге а дегІ гІаттийна, ваха воллу: хьанна хаьа, фашисташна аьчкан жІара йаккха сан цхьаьннан Іожалла тІеобший! ЖІаьлеша цестаршна цхьа дика болх бан воллу со.

– Хьо хьайх сагІа а дина, турпалхо санна, валале хьалха, Вано, дийцахьа кхайкхаза баьхкинчу немцойх масанна, шайн ворхІе дай болчу командировочни йазийна ахь?

– Иссанна!

– Ас – ворхІанна.

– Стенна делахь а, немцойн эшам ХІирийчохь деза лору терахьаш нисло-кх вайшиннан.

– ХІаь, тІом а ма бай сийлахь-беза!

– Тоьур ду кІар-кІар йеко! Хьалхавала, йуханехьа Кавказан бердашка! ХІирийн Уастерджин вайца ву, аьлча а сийлахь Георгий Толамхо!

... Вано хьала а гІаьттина, цІеэскархочун сержантан дегІ нисдеш, дІаволавелира, мостагІна букь а берзийна, тоха, йовсар, букьах, бохуш. Вахара, ма-хуьллу, шен кач боцучу тужуркех а хьарчавелла, цо ша лар-

вийр волуш санна. ШолгIа шо ду хIокхо иза лелайо, аьхка йовхонах, Iаьно шелонах ларвеш, узбекийн бамба мел тоьу.

ТIаьхьо, итт шо хан йаьлча, Бесланерачу дешархошна Ванос дуьйцура, цуьрриг аьшпаш ца буттуш:

– Шайна лаахь – теша, ца лаахь – ма теша, тешча гIоли-м ду шуна, хIунда аьлча, цкьа а сайн дахарехь, хьоза санна, ца векна со, аьлча а, харцдерг ца дийцина.. Иштта, хьала а нисвелла лаьцначу меттера, дехьаволуш ву со. Охьа а ца таьIа, вада а ца воду, цхьогал санна, дехьа-сехьа вуьйлуш вац, нийсса хIордан йист Iалашо а лаьцна, дехьавала тилкхаз кема, бурам йа майра чIерийлецархо хир вац-те бохуш, дегайовхонца, шек дIа а воцуш, вoьдуш ву со. Дегайовхо эрна ца хиллера: чIерийлецархоcho дехьаваьккхира со а, соьца кхоь лазийнарг а Новороссийскана улле.

Вoьдуш ву-кхи со, дIа а ца лечкьаш, массарна а гуш. Немцоша тIейетта суна, вовшашца кьийса а луш, хьалха хьенан кхетар йу, бохуш, совгIатна кьаьркьан шиша а диллина, хIан-хIа, шнапсан шиша а диллина. Церан малар ду иза. Амма цхьана а фрицо схьа-м ца даьстира и шиша. Бакьду, сан тужурки чуьра цхьаццанхьара месаш арайевлира, месаш аьлча а, бамба.

Муха-муха? Кхера-м ца велира со, боху ахь? ХIан-хIа. Суна бен дIа а дацара Фриц Гитлеровичо хIуьа дича а. Сан йуьртахоcунна Ашамона хIун хилира, хоьтту аш? Иза а кIелхьаравелира. Мoгуш-маьрша вехаш ву, хила ма-везза кIант ву.

Вано, раз-пурх а вуьйлуш, легIанчу басехула жимачу боьра вoьссира. Цигахь бIаьстенца денлучу татолан декьа харш дара. Цунна бухахь, хIумма а доцуш санна, массо бохамашна дуьхьал хаза сенлуш буц йара, немцошна хIуьттаренна, кьар ца луш, дахаре кхийдаш.

КхидIа ша хIун дан деза оила йан, Вано шерачу метте охьавуьж-жушехь, итт-шийтта метр дехьахь цициг-кIорнех бIаьрг кхийтира цуьнан.

Ванона хазахета цIегIо-хьаьрса бос бара цуьнан. Цициг-кIорни лечкьаргех ловзуш дара, ах-йакьайеллачу бецашна тIехьа а лечкьаш. Цкьа цхьана агIор, ларлуш, схьа а кьедий, когаца хIаваь цостий, йуха вукху агIор схьакьедаш, кхоссадала, тIаьме чухьада кечделча санна. Ловзуш лаьтташехь, кхуьнга хаттаре схьахьожура иза, кхуьнга, адаме, реза вуй хьо, бохуш санна, сан тIамна бечу кечамна. Йа дада ша ницкьаш алссам болчу луларчу боьранахь дехачу цицигах.

Вай Хуцау! Ва Дела! ХIара цициг-кIорни санна ду-кх тхо, дерриг а тIемалой, хIунда аьлча тхан гIортор кхузахь, Крымехь-цIергахь, кIуьрлахь, командирийн гIалаташ бахьанехь хIокху жoьжахатехь нисделлачу... Иза-х и дIо бецан хелиг ду! Хьомечу тIулгийн лаьттан бецан хелиг. Тхан гIап, тхан бIов, тхан... тхан йерриг а гIортор – тхан турс! Кхолламна хьалха а...

ХIаь...

Делахь а...

Нагахь цѣргахь догучу дерриге а дуьненна дуьхьало а хилла, дакъа-деллачу татолан бух тѣхь сенийала бецан ницкъ тоьънехь, делахь-хІета, халкъан лазаман бух тѣхь а ницкъ карор бу, Фриц Германович, хьуна кѣзиг хетар боцуш: хьан когийн кІажош Крыман ирачу тІулгаша цІанбина, тхайчарал а чІогІа къегар бу, хьо ведда малхбузехьа дІаэккхаш!

Вай, пису, пису, сан дашо-хьаьрсаниг! Баркалла! Дала Іалашдойла хьо....

ВорхІ шо даьллучул тІаьхьа, Ашамоца цхьаьнакхийтира и ший Хирийчохь, шайн лаамехь тІеман меттиг йитина аьлла, чувобллинчуьра араваьлча. Дукха дийцира цаьршимма шайн накьост тІемало чевнех веллачу тезетахь. ТІаьхьара, дІасакъаьсташ, Ванос хаьттира цуьнга:

– Ашамо, хІинца йуха а изза хилча... «ХьалагІатта, боккха мохк»... тІаккха ахь хІун дийр дара?

– Ткъа ахь?

– Ахь хІун до, зилгинхо, хаттарна дуьхьал хаттарца жоп луш? Асий?... Со гІоттур вара. ХІунда аьлча, хиллане а хила йиш ма йац: цхьаь бакъ волуш, ткъа вай бакъ доцуш. Даймохк – дайн латта – вайн, салтийн-сержантийн долччул ма дац командирийн. Хьайн дагахь латтаде иза! Мегар ду, дІа а ца вовш, гуш-хезаш хила. Дала пурба лахь гур ду вай!

– Дала мукъалахь, накьост командир-сержант!

Гочдинарг – Алиева Зарина

КАСАЕВ Батраз

Батраз Касаев вина 1950-чу шеран хIу-тосург беттан 18-чу дийнахь. Къилбаседа-Хирийчобнахь йолчу Нарон йуьртахь. Чекхйаьккхина К. Хетагуровн цIарах Къилбаседа Хирийчобнан пачхьалкхан университетан филологин факультет. Поэт, Россин журналистийн, йаздархойн союзан декъаишо. Къилбаседа Хирийчобнан культурин хьакъ-волу белхало. Белхаш бина газетехь, радиоохь. Батраз Касаев масех поэзийн гуларан автор ву. Царна йукъахь йу «Блаьстенан кхайкхар», «Кхолламан керчар», «Серлонча», иштта кхийериш.

Дайн илли

ХIораннан а, Даймехкан Сийлахьчу тIамехь дакъа мел лаьцначун, шен са ца кхоош, толам баккхарна тIехь къа мел хьегначеран сий-тIалам хуьлийла! Цхьаммо а вайн изсера йойур йац церан цIерш, церан майралла, тешам, доьналла – уьш массо ханна лаьттар ма бу, шайх масал а хилла, тIаьхьа тIебогIучарна.

Иштгачарах вара Заманкулера Знауран Ахберд Кусов, артиллерист лакхара лейтенант. Иза кIеззигчу ханна, сан гIийла аз хезна, йухавирзира шен Деле йуьхьарлаьцначу новкъара.

ТIаккха схьахезира генара Южаллин гIовгIа... Ахбердана, тIам тIе дIавахийтале, ша зIенан училищехь боккхуш болу кхо бутт, сатийсаман а, сахьийзаран а уьйриг хилира, шад а хилла, легашка гIерташ. Амма, дукха хье ца луш, Ростовехь лаьтгачу 56-чу эскарх хIара дIатоьхча, тIеман кIуьро легашкара и уьйриг дIатеттира, душ долу са те а деш.

Хеталора, къизалла йа цабезам бац хIара тIеман новкъахула вуьгург – йарий-техьа иза маршо аьлла хета, нана-зуьдо шен кIезий кхабарх терра, маршонах йузуш хеталора кхуьнан майралла доьналлица цхьаьна. Ткъа ЦIен Седа Орден, Ахбердана йелла йолу, дахаран ловзорг йара, совгIат а доцуш, хIунда аьлча къахетаррий, эргIаддаллий эскархойн куча тIе оллалур ма йац.

Заманкулера Даппын тIай когаш кIелахь леста. Цул дехьа, нагахь лома хьалагIортахь, Дзикка шовда долчу кхочур ву. Амма хьогалла йайа сих ма лолаш – довхачу дийнахь сатохар гIоли ду, цергаш лахочу Кочи шовданна тIе кхаччалц, жимма лакхахь долчу. Кхин дIа – шуна кIелдIахула лилула сийначу бай тIе доьду тача ду Мысык, хьобца цхьаьна – белшана тIехь мангал а, ша стелахаьштиг санна малхехь къегаш, хьан хьуьнар а. Луьста буц когаш кIел йуьжу, бецан тамехь хьожа мер чу йеттало, амма йистйоцу синпаргIато йу-кх хьобца. Кху новкъа Сослан шен дедеца

Ахбердаца, хийла говран ворданахь дIасхъаветгаш, ихна ву. Дедас илли дIадоладора, ламанан некъаш тилон санна, ткъа цу иллин цIена мукъам говранна некъан тIай хуьлура. И илли, цуьнан аз, деден кийрарадаьлла, литтина, шовданан хи санна, гIайгIанех а, самукъадаларх а долу, хIинца а дIакхойкхуш ду шена тIаьхъа дикаллин а, безаман а бухбоцчу Iома чу.

Йа, ламанан йийсарера аралилхина хин Iовраш санна, уггар а кIорга чох лохуш, новкъа мел дерг, кхуьссуш, дIа а обхуйтуш, хъан сих хьерчаш.

Йа, фандыран мерзех чекхдолий, муьшан бохалла шен дегI ловзош волу пелхьо санна, тIаьхь-тIаьхьенашна дIагIерташ.

ХIоразза а, беран лере мосазза кхочу, ворданна тIехь хиьна Iаш долчу, цу беран лерган кеп схъаобций, цуьнца гергарло таса сихлой – тидам бехъа! – цуьнан дагца цхъаьна эшар а нислой, Iуьйренан дажкарх хьерчош, вон мел долчух лардан гIерташ. Делахь а, доллучух а ларвелла вер вуй? Замане къар ца ло и мукъам, эша ца ло, тиш ца ло, хIоразза а карлаболу, цIинло, серлабуьйлу.

Дийцина а вер вац, деден дог мел карзахдоккхура цу иллино. Аьлла а, йийцина а вер вац цуьнан дикалла. БIаьрг тIаьхъа а кхуьур бац, Ахбердана тIе мел Иттаделларш схъалаца, хIай Iаламат! Цунна хъалха тIехдуьйлу мацах мел хилларш, синтем боцуш, амма хIара бер-м ду цу долчуьнца – бахъана а, жамI шеца довзна долу, тIеман буьрса денош а, деден лозу чевнаш а.

Дуьйцу, I947 шарахь Ахберд Заманкуле цIа вирзира, тIеман заьIапхо а волуш. «Ирыстон» колхозе балха хIоьгтира, «Къинхъегаман ветеран» мидал йелира, зуда а йалийра, кхиййра цхъа кIантгий, йалх йоШий. Цу тIе, Ахберда кегийрхой кхетош-кхиоран болх а бора, колхозан юкъярчу гIуллакхашкахь жигара дакъа а лоцура, хаьржира йуьртахь депутат. Ткъа, нагахь санна, йуьртахь зуда йалийна меттиг хилча, йа эскаре воьдуш жима стаг, леррина Ахберд кхойкхура вистхилийта. Цуьнан цIеначу иллеша хазбора муьлхха а синкъерам. Ахбердан берийн бераша йоI-бIаьрг санна, лардеш лелош дара цуо тIамера дайитина кехат:

«Маршалла ду шуьга, хьомсара нана, вежарий, лулахой! Салтичун доккха-довха маршалла ду Курскера. Со хIинца, салти хилла а ца Iаш, эпсар ву, йаккхийчу тоьпийн эскарехь эпсар. Ас дакъалаьцна Ростов, Сталинград, Курск а мостагIчух паргIатйоккхуш хиллачу тIемашкахь. Суо хIинцалц дийна висаран баьхъана Заманкулерчу зераташа ларвар ду аьлла, хета суна. Массаьрга а соьгара маршалла дIалуо. Шун Ахберд».

И кехат йаздинчул тIаьхъа, цуо дакъа лецира Украина а, Польша а, Чехословаки фашистех маьршайоккхуш. ХIорш Прагина чубоьлхуш ,чIогIа чов а йира. Лохраша исс баттахь инзаре къахьийгира, Iожаллин багараваккха гIерташ, тIаьххъар а ваккха а ваьккхира.

Даймехкан декхарш кхочушдарна, ЦIен Седанан Орден а, Даймехкан тIеман хъалхарий, шолгIий даржийн орденаш а, кхойтга мидал йелира Ахбердана. Царах йара «Майраллин», «ТIеман заслугийн», «Кавказийн

оборонийн» мидал а, «Германина тлехь толам» баккхарна а, иштта дI.кх. а.

Ахбердана и доллу совгIаташ, цуьнан 21 шарера 27 шере кхаччалц йолчу хенахь, дина ду. ХIинца цуьнан кIентан кIант, Сослан, ша килса чуьра суьрташка санна, хьобжу цу мидалшка. И дика кхета, адаман муьлхха а дикалла шеца цхьаьна кхерам боцуш цахиларх, ткьа деда тIамехь дийна висар – Дала цуьнан хан тIаьхьататтар дуйла. Гуттар а и ойланаш коьрте хьийза Сосланна, цу мидалшка хьобжуш Iаш. Ткьа доллучул а хIара цецвоккхург – ворданахь шайшшиь вогуш Ахберда аьлла илли лерера цадалар. Дешнаш кхунна дага ца догу. Уьш-м башха коьрта а дацара. Коьртаниг – цу иллин мукьамо сийлалле вигар, кхайкхар, майралла дегIах йолийтар, ирсечу дахаре новкьаваккхар. Хетарехь, и илли тоьллучу дахаран илли долчух тера дара. Ца хилча, иштта са карзахдохур ма дацара цуо. Ткьа и тайпа хилча Ахбердан илли – и доцуш мегар вуй Сослан? И ца хилча, вахалур вуй? Цхьана дахаран илли хилла ца Iаш, маршонан, паргIатонан, безаман жовхIарш ду цуьнан хIор а мукьамехь. И санна долу хIор а илли хIиричо тIаьхьенгара-тIаьхьенга кхачош, лардеш, схьадохуь, ткьа кхана, цхьа кхераман киртиг тIехIоьттича, шайн синош а, догIмаш а ца кхоадо.

Цу ойлано самукьадаьккхира Сосланан, хIост а хилла, даг чу а дижира, цуьнан дуьхьа вахар эрна доций а хиира. Эрна цахиларх кхийтира, Кьилба-Кавказан технологически университетан экологин факультет лаккхарчу кхиамца йаьккхина ваьлча, шен говзаллехула балха ца воьдуш, ша Гергиеван цIарахчу искусствон колледжан иллиалархойн декье деша вахча. Нийсса шо даьллучул тIаьхьа, хьехархоша кхуьнан иллиаларан говзалла ма-йарра гучайаьккхира, цул тIаьхьа церан дехаршца хIара Москва деша вахара, Iедалан цIарах йолчу театран искусствон институте – дедайн иллин дог дузош долу мукьамаш лекха. Ткьа Толаман Дийнахь, хуьлийла и Москвахь йа Буру-гIалахь, Лийрйоочу полкхь лаккха айдина, хьо кхуо Кусов Ахбердан сурт.

Белшах белш а тоьхна, Сийлахь-боккхачу Даймехкан тIамехь дIакхелхинчу шайн гергарчу нехан суьрташ а айдина воьдуш, даг чохь кхоллало дешнаш:

Заманкулера ламан буьххьера айделлачу лечанна
ницкь тоьар бу тIемаш даржо,
махана дуьхьал гIертар ма ду и,
йуьхьарлаьцнарг кхочушдан,

деден илли жимахчо дIаэр ду,
сатийсаман суй хилла, догур ду,
даг чохь цIе латор йу, маьлхан барамехь
хилла шех стиглара шед.

Гочдинарг –Алиев Саламбек

ХЕТАГУРОВА Оксана

Хетагурова Оксана йина 1980-чу шарахь Къилбаседа Хирийчоьнан Ставд-Дурт йуьртахь. Чекхийаьккхина К. Хетагуровн цIарах Къилбаседан Хирийчоьнан университетан журналистикин факультет. Прозаик, публицист, журналист. Гуртуев Салихан цIарахчу йаздархойн клубан вице-президент. 2019-чу шарахь дуьйна «Мах Дуг» литературин-исбаьхъаллин, йукъараллин-политикин журналан коьрта редактор йу. Нафи Джусойтин премин лауреат.

Ш и с а

Дарбанан хIусаман палатин неI схъайобллушехь, йистерчу маьнги тIехь шен Нана гира цунна.

Цамгаро кIелйитина, Iуьллур иза... Узарш деш...

Къегира цуьнан гIелделла бIаьргаш. Ломал дехъа къайлабала лахбеллехь а, шен тIаьххьарчу зIаьнаршца дуьне дождан гIертачу малхо санна, сан дегIана йовхо луш, лепара уьш.

Со гича, сан ненайижарийн дегнаш Iаьвжира, Нанана шайн бIаьрхиш ца гайта, дехъабевлира уьш. Цуьнан дог хьобстуш, буьйсанаш цунна йуххехь йоху цара.

ДIайолуш йу церан нана...

Сайн Нана къевлина марайуллуш, корта цуьнан некха тIе биллира ас.

***

Дикка хан йаьллера суна иза ца гуш. ЦIеххъана вон а хилла, дарбанан хIусаме йигнера иза.

– Нана йу хьо ган луш. Дарбанан хIусаме шена тIаьхъа йола боху цо, – элира сан нанас гIийла. – Тахана ишколехь йу хьо, ткъа кхана, кIирандийнахь, иза йолчу гIур йу вайша.

Шена йуххе маьнги тIе со охъа а хаййна, кIирйелла, сан бIаьра хьобжу Нана. Иза иштта чIогIа цомгуш йу аьлла дагахь а дацара суна.

Цхъа хан йаьлча, лазаро сабIарздина, иза лан ца луш, мохь хьекха йелира Нана.

Цкъа а цо, аз айъина, къамел деш хезна йацара со. Цуьнан собарх цец а йолура со даима а.

Ма чIогIа лаьцна иза лазаро! Хеталора, жинаш цунна чу а девлла, чуйра схъа цуьнан дегIах сих-сиха шайн ира мехий Iуьттуш ду.

Цуьнан бераш – сан нана а, ненайижарий а – кӀорнеш санна, гонаха хыйза цунна.

Царах цхьаь сихха лор волчу дӀахьоду, цуьнга лазар лахдан маха тоха ала.

– Схьайоблла суна йуххе, сан хьомениг! – тӀекхайкхира со Нанас.
– ДагадогӀий хьуна, ахь суна цхьа гӀайгӀане йиш лекхна? ХӀинца а лакхахьа иза.

Сан ненайижарий вовшашка хьаьвсира. ХӀинца эшарш лекха ойла йанне а йацара сан.

Амма... Йиш йийкира.

Сан дайна ирс, хьо долчу йогӀу со,
Сайн уггар а дика йиш локху ас хьуна!
Маълхан зӀаьнарех хьуна некъ буьллу ас,
Хьан ирсан дуьхьа суо а ца кхоайо!
Лекхачу стиглахь седарчий ловзучу хенахь,
Генара схьахеза чакчарийн гӀовгӀа,
Шина синна вовшашна дезаш делахь,
Хала дац дуьненахь йаха!

Цунна йуххехь когаш тӀе охьалахӀелла Ӏара со, йиш локхучу йукъана цуьнан аьрру куьг дӀа ца хьоцуш.

Шен цамгар а йицӀелла, ойланаша генна дӀайаьхьна, Ӏадда Ӏуьллура Нана.

ХӀинца а хыйза сан коьртехь ойланаш, хаттарш ду жьопаш ца карош.

Стенан ойла йора Нанас цу хенахь? ХӀун сурт дара цуьнан бӀаьргашна хьалха? ХӀунда йезара цунна и йиш? Шен хьалхалера безам дагатеснерате цунна? Йа шен халонех дуьзна дахар дагадеанера? ХӀун синхаамаш гӀаттийнера цу эшаро цуьнан даг чохь?

Сан Нана. Сан хьоме Нана, суна дикка йевзаш йолу, иштта йовззане а ца йевзаш а йолу.

Медйиша а, лор а деара палати чу.

Ненайиша тӀе а кхайкхина, Нана чӀагӀийелла, цӀа йига йеза иза элира лобро. Кхин цунна дан хӀума цахилар а, цамгар кьиза хилар а, Нана кхин дӀа эрна хыйзо обьшуш цахилар а хаййтира цо.

Цу дийннахь невцарша, кьурдаш а деш, Ставд-Дурте дӀайигира иза. Иштта бен хила йиш а йацара. Царна стуннана хилла ца Ӏаш, нанас санна, церан гӀайгӀа бина йара иза.

Йалта дуьйш а, хьокхуш а дукха хӀума дохьура Цагариана колхозан кхаш тӀе.

Иза тамаша а бацара, хӀунда аьлча цуьнан воккхахволу нуц колхозехь бригадир вара. Пирогаш йеана ца Ӏара иза, ткьа иштта совгӀатана кучамаш а, мерах хьокху йовлакхаш а, пазаташ а йохьура цо.

Йух-йуха а тӀоьхула йолалора иза, шеца бен-берса кхача а эцна.

Кадгаронера йа Батакора невцарий баьхкича, цу сохьта йаахIума хIоттайора Цагариана стоьла тIе. Пешахь пирогаш йоттура хьешашна.

Доза дацара цуьнан озьдангаллин.

Со ворхIалгIачу классехь доьшуш йолуш, бод хьакхо а, мерза пирогаш йан а, царна тIехь тайп-тайпана тIамарш йан а, «басылта» цIе йолу Керлачу шеран кхача кечбан а, хIума тега а Iамийра Нанас.

Цунна ца хууш хIума дацара. Цо хи чу деккъя туьха а тесна, иза кегийча а, чомехь нислур бара и кхача.

Нана цомгуш хилла, иза меттахь йу аьлла, хабар даьржича, берриг а гергара нах, лулахой, йурт а гIайгIане йуьйжира. Кхаа дийнахь, кхаа бусий, ца соцуш, адам ихира кхаьрга, цуьнан хьал-де хаа. Дехьа чохь Iуьллуш йара Нана, пена йуххехь лаьтгачу маьнги тIехь.

Со жима йолуш, ненахошкахь буйса йоккхуш сецча, даим а Нанаца цхьаьна йургIан кIелахь дIайуьжура. Ша дIайижале, Зегуьдин беша арадолучу кора хьалха лаьтгара иза, радиога ла а доьгIуш, шен йехачу месашна йехк хьобкхуш.

Эр а дацара, Нанан месаш иштта йеха йу. Йовлакхна кIелахь цкъя а гуш ца хуьлура уьш.

Наггахь, теса чу морза а дуттий, цу чохь цуьнан корта буьлура охашимма. Суна чIогIа ца дезаш хIума дара иза. Са а ца даккхалуш, муьста хьожа хIуттура чохь. Делахь а Нанана вас йан а ца лаьара. Цундела, и хьожа сайна ца хаайалийта, шина пIелгаца мара дIа кьовлура ас. Морзанца корта билинчул тIаьхьа, ша дари санна, кIеда хуьлура месаш.

Дехьа чохь Iуьллуш йу сан Нана.

Xинца а са ду цунна чохь... Ткъя цуьнан бераш цхьацца сонешкахь, кьайллаха бIаьрхиш Iенаш, Iа.

Нанас Маргиева Марго кхойкхуш хеза. Цуо цуьнга цу дийнахь хIун элира, тахана а ца хаьа цхьанне а. И дешнаш Маргос шеца коша даьхьира.

ТIаьхьо со а тIекхайкхира Нанас. Хьуна ган а гуш леш ду хьуна хьоме долу адам, амма хьан цунна гIо дан ницкь бац. Цул йоккха гIело хIун хир йу?!

ТIаьхьара... Дерриг а хIума тIаьхьара ду цунна хIинца.

Тхойшиннан кьамел доца хилира. Шен гIийлачу куьйгашца сан куьг а лаьцна, халла садоьIуш, сан сатедан гIертара иза.

– Суна чIогIа дукхайеза хьо, сан хьомениг... Кхера ма кхера... Охьахаа йуххе... Хаалахь, со хьуна эхартара а гIо деш хир йу хьуна...

Цу сарахь Нана дIайелира.

Ша дIайаьлча, шена йуххе а хайй, кехат-пондар лакхалахь аьлла, весет динера цуо соьга.

Амма ас иза кхочуш ца дира.

Даго ца йитира со цуьнан докъяна йуххехь кехат-пондар схьаэца.

Ткъя Нанас шен дош кхочуш дира ...

Ненан дог

КетГара хъехана кЕларчу Ганта тЕхь Iаш йу Цагариан.

Биъ некъ къабстачу хьобжуш йу иза.

Цуьнан хебаршка дахана ши куьг голаш тЕхь ду. Гота а аьхна, гЕлбелла ши сту санна, меттахдала де долуш а дац и ши куьг.

Хьобжуш йу иза...

Дукха хан йу цуьнан кIант набахтехь волу.

Нанна шера хаьа, иза аравала йиснарг дукха хан йуй, амма, масане хуьлу, хенал хьалха цIа вайита а мегий иза-м, ткьа иза цIа кхаьчча, чохь чомехь кхача хила беза.

Ша кIант мара а воьллина, иза дIа ца хьощуш дуккха а латтош, сурт дуьхьалхIутту Цагарианна.

Алик... Цуьнан воккхахволу кIант.

Цуьнан догIеда, дика кIант.

Ма дагахь а доцург ду-кх тЕкхаьчнарг!

Йерриге а йурт ма йара иза эскаре новкъавоккхуш, ткьа лакхарчу кувдас (сноска) Везачу Георгийга (Уастырджийга) доIанашкахь ма вехнера иза!» – бохучу ойланаша базбина Цагарианан корта.

Буйса йеха йу.

Йуха а сахиллалц йоьлхур йу...

Кийра бузош хIума маца йиьна цуо тIаьххьара?

Ша мацйелча, чомехь йерг маца йина цуо тIаьххьара?

Мерзачу хIуманан чам а бицбелла цунна.

Селхана а шайн куьцехь къегинчу хIусамашкара бен-берса кхача баййтира кхуьнан мехкарша. Бакьдерг дийцира, Цагарианна цкъа чIогIа хаза а хийтира. Муха ца хета?

Кхуо цхьа дакъа бете хьощшехь, цIеххьана кIант дагавеара.

Хьаж йуккъехь шад бира кхуо, йуьхь кхуьйлира.

Ша-шена оьгIаз а оьхуш, дакъа хедар чу диллира. «Со стенна гIадйахана, Алика кхунах чам боккхур болуш санна?» – аьлла, цхьа дощучу бахьанина дехьа чу йелира.

Азийелла иза. Йуьртахоша дов дора, лулахоша бехкаш дохура, кIант цIа кхачале хьох хIумма а дуьсур дац, иштта лелахь, бохуш.

Царна дуьхьал хIума ца алахь а, шечунна тIера ца йолура Цагариан.

«Со кхузахь чомехь дерг дууш, мерза дерг молуш Iийра, кIант меца а Iаш... Тпаккха со хIун нана хуьлу?» – ша-шех бехкаш дохура цуо.

ХIун дуьне диьна, хIун дика гина цунна?

«Бакьволу хIири» олучарах вара цуьнан цIийнда Иранбег, лекха, собаре, онда а волуш. Цуьнан дош дохо ваьхьаш цхьа а вацара.

Шайн берашна клубе, концерте йа кино даха дагадеача, уьш цкъа хьалха Иранбегера бакьо йаккха дохкуьйтура лулахоша: «Цкъа хьалха

Бабага хатгал. Иза резахилахь, ас а вохуйту хь», – олий.

Нагахь цуо «хІан-хІа» алахь, дехарш дар эрна а дара.

Фермехь болх беш вара Иранбег. Даим хьанал кьахьобгуш а вара. Амма дуьне ца диьна цара. Нийсонна тІехь волчун некь даим а хуьлу хала...

Цхьа а хІума ца дуьсуш, хьаьшна, дІабевлла Цагарианан кьоналлера цІена сатийсамаш.

Колхозан кхаш тІехь кьахьегар, йалх бер кхиор, хІирийн Іадаташ, ламасташ лардар, ков-керт лелор, даьхни Іалашдар...

Цхьа а хІусам йацара кхеран куьпахь, оьшучу хенахь Цагариана пирогаш йан гІо данза...

Иштта дІасахьийзаш леллашехь, шераш дІаихира, бераш даккхий хилира.

ХІинца шен кетІарчу гІантахь, жоп доцучу хеттарша корта базбина, Іа.

Жанна, Алик, Таира, Тая, Зарема, Володя... Йалх бер... Царах дог Іабош йоккхайан а ца кхии.

«Цаьрга хаза дешнаш ала хан ца тоьаш, кьанйели. Дависа-кх кху дуьненан! Хастам бу Далла, даккхий хилла бераш а! Ткьа хІинца, Цагариан? ХІумма а дац, берийн бераша дог хьостур ду сан. Уьш-м дохур даций соьгара цхьаммо а! Уьш даьхкича, ас царна дзыкка а кечиййр йу, сискал йийр йу, хьокхам а боттур бу.

Царна дІадиллина тІорказ чохь кІади а ду сан. Зудаберашна царак кучамаш тоьгур йу», – иштта шена бехказлонаш лобхура Цагариана.

Ма атта дууш дац-кх хІара дуьне! Дела реза воцуш хІун динера ас? Сайн ма-хуьллу, балхах ца кьехкаш, вуон-дика кьасто Іамош ма кхиййнера ас и йалх бер.

Нахах а эхь хета царна.

Эхь ду-кх...

ХІирийн доьзалера иштта хабар даржар ма доккха хІума ду!

Даим а шен доьзал, йурт лоруш ма вара иза.

«Хьанна оьшуш дара хьан бакьдерг, кІант? Хьуо догІеда хиларна, нехан кьинойн мохь хьайна тІелеци ахь. Хьайн ден-ненан ойла ца йира ахь? Хьанна оьшу хІинца хьан бакьдерг?» – ойланашкахь хІинца а шен кІантаца кьийсалуш йу Цагариан.

Вовшашна тІетІадахана цуьнан деха цІоцкъамаш. Кхин а цхьажимма гергадолхахь, вовшахьаьрчар ду. Амма, дукха хан йалале, шайн-шайн метте йухадоьлху уьш.

ЭхІ, Цагариан, цхьа хан йара, хьо дийнна йуьртахь уггар а хаза йоІ йолуш! Ткьа хІинца – йуьхь хебаршка йахна, месаш херйелла, даг тІехь чов йу.

ЭхI, Цагариан, Цагариан! Хьуна санна говза бедарш тега хууш мила йара хьалха?

Дукха хан йоццуш лаха куьпара йоьIайоI Оксана йеара хIара йолчу.

Шен неннана йолчу йогуш чIогIа хазаетара Оксанина. Берийн берех уггар а йоккхаха а, хьоме а йара иза йоккхачу стагана а, гергарчарна а.

Муьлххачу а хенахь берийн берашка хьоьжуш йу Цагариан. Ткьа Оксанас, дезарш а деш, гIо до цунна.

Дукха хан йоццуш шен йоьIайоIана разгамтга тийгира Цагариана.

Цхьана дийнахь, делкьал тIаьхьа, кехат-пондар а бохьуш йеара Оксана.

— Бабú, кхана концерт йу йогуш. Сан разгамтга йац. Вайн йуьртахь суна гIеххьайерг кара а ца йи. Нанас кIади даийтина, ахь тоьгур йу аьлла. Ас пондар а беана, айса Iамийна керла эшарш лакха, – элира Оксанас.

И де цкьа а дицлур дац цаьршинна. Ахбуьйса йаьлча а бедарш тоьгучу немцойн «Зингер» олучу машенан чкьург хьийзош йара Цагариан, локхуш пондар а бара. Цу буьйсанна, корта гIайби тIе буьллушехь, наб кхийтира йоIана.

Гуьйранна корехула чукхеттачу маьлхан зIаьнарша самайаьккхира иза.

ДIахьаьжча, маьнгин гIовли тIехь шурула кIайн разгамтга йара кхозуш. Самукьаделира йоьIан. Йуха гIайгIа йоьссира цуьнан бIаьргаш чу, Бабу сахиллалц дIа ца йижний хиьна.

Ткьа Цагариан ирсе йара. Цуьнан Оксана тахана, цуо тегна разгамтга йуьйхина, хелхайолуш хир йу. Цу дагалецамаша йуха а серлайоккху Цагарианан йуьхь.

***

Хиьна Iаш йу Цагариан. Арахь цхьа а вац.

«Йало, йетт бетта!» – йукьахийоккху иза шен ойланех.

Воккха стаг ву...

Суна сайна а дика хаьа, йетт бетта безаш буй.

Суо йетт оза йаханчу хенахь, айса оццул сатийсина йолу машен гучуйаларна кхоьру-кх. Цхьанаэшшарехь, хьалхий-тIаьхьий дIаоьху денош...

Ненан гIайгIанах дика кхетара мехкарий. Йалх шо а ду, цунна шен кIант ца го. Сингаттамо кIелйитина иза...

ШолгIачу дийнахь кехат деара. Кхеран кIант ХIирийчу сехьаваьккхина бохуш, йаздора цу тIехь. Дукха хан йалале, цунна тIебаха бакьо а йелира.

Текхечира массара а сатийсина де. Ша мел гулйнарг, бухахь цхьа а хIума ца дуьтуш, боккхачу тIоьрмиг чу йиллира Цагариана. Фермера жижиг деара Иранбега. Йуккье нехча йиллина пирогаш йира Цагариана. Тайп-тайпана мерза хIуманаш а эцна, хьем ца беш, новкьайелира иза.

Гуьйренан шийлачу дийно дог хьобстура Цагарианан.

Шен кIентан сурт хьалха лаьттара цунна: кIант шена дуьхьалвогIуш, ша иза кIевллина маравуллуш. ЦкIба маравобллича, цуо мел чIогIа дуьхьалойарх, мукIавала ницкI а кIочур бац цуьнан.

Набахтин кевнан берте дIакхечира хIара шен йоIаца Таяца. Хехь лаьттачуьнга кехаташ дIаделира. Кхунна кIантаца цхьаьнакхета билгалйина меттиг гайтира вукхо. Кхуза схьакхаччалц болар каде хиллехь а, хIинца меттах а ца йалалуш йисна хIара. Хетало, ша ког баьккхича, охьакхетар йолуш санна. Цхьа а дош аьлла йист ца хуьлу зуда, кIантаца кIамелаш дан хIор а дош кхоош санна.

Гийла цIевзаш, схьайеллало неI...

Меллаша чохьа а волий, неIарехь латта вуьсу Алик.

Цагарианан карара тIобрмиг лаьтта охьабужу. КIентан корта марабуллий, угIа йолало иза. Цуьнан угIарца даг чуьра лазам, бала бу арагIерташ.

Шайна билгалйинчу чохь буьсу уьш буьйсанна. Шена йеанчу хIуманех дукхайерш шеца чохьбохкучарна дIайохуьйту Алика. Хехочунна а до дакIа.

Дукха хIума ду Цагарианан кIанте дийца, амма мотт, долара баьлча санна, ладугIуш бац.

Ма сиха тIекхечи-кх суьйре... Алик мелла а воьхна ву...

Хала ду берана шен сингаттам ненах лачкIо.

Йуьртахойх а, йуьртах а хобтту кIанта. Цунна керла мел долу хIума дуьйцу нанас.

ГалаовгIеран йоIмарейахана, Кубалов Сакронна кIантвина, амбулатори тойина, йуьртда хийцина, керла некI биллина, ДзанаговгIеран йоI йеха нах баькхина... Хан йаллалц Гийра наний, кIантгий, кIамелаш деш.

Аликна наб кхета... Цагариан цуьнан маьнгина йуххехь Iа, гIанта а хиьна. Шен кIанте мел хьежарх а, ца Iеба иза.

Сатосуш самайаьлла Тая шена гинчух мелла а йоьхна йисира. ХIинца а кIентан маьнгина йуххехь Iаш йара нана. Тийналла ца йохо, йист а хилира йоI... Иштта а кхеташ дара, сийсарлера буьйса нанас набарза йаьккхиний.

КIентан наб ларйеш йара нана. Пиллигаш санна, дайделлера цуьнан деза, кIинхьегамо шагдина куьйгаш. И куьйгаш кIентан коьртах хьобкхуш, Iаш йара нана.

– Нана, вайна шийла а ма йацара, Аликна тIе хьайн йовлакх хIунда теснера ахь? – меллаша хотту Таяс.

– Йовлакх тIехь цуьнан хьожа йисийта...

Гочдинарг – Мусаев Сулиман

КАСАЕВ Асланбек

Касаев Асланбек вина 1988-чу шарахь Эльхотово йуьртахь. Иза хьехархо, прозаик, журналист ву. Чекхийаьккхина К. Хетагуровн цIарах Къилбаседа Хирийчюьнан пачхьалкхан университетан филологин факультет. Говзари арайийлина «Мах Дуг», «Литературни Кабардино-Балкария» журналашкахь а, кхузаманан прозин Россин энциклопедехь а. Хирийчюьнан пачхьалкхан М. Камбардиевн цIарахчу литературин совIатан лауреат ву.

Сутарчу стеган кхаж

Цейахначу аланийн тIаьхьенех болу хIирий шайн сий девзаш а, и лардеш а бара. Дахарехь шайга ларам хилийта а гIертара уьш.

Кхиьна ваьллачу хIиричо, къаьсттина ломахь вехачо, кара топ оьцура, талла а волалора, шен сий лардеш, мостагIчунна дуьхьало йан кийча а хуьлура.

Хирий дика иччархой бара. Амма талла ваханчохь бохам хуьлуш меттиг а нислора: иччархо, ларамза ког шерший, кIоргачу Iинах вьодуш а, дIадолла дакъа ца карош, тIепаза вовш а.

Иштта, цхьана ламанан йуьртахь вехаш вара Бечир боху цхьа хьал долу стаг. Оцу йуьртарчу дикачу иччархойх цхьаь ларалуш а вара и. Докхан Iаса йара Бечира лелош. Талла ваханчуьра цIа вььча, оцу Iасанна тIехь киртиг йоккхуш Iедал дара цуьнан. Киртигаша дуьйцура, маса ламанан хьех дийна Бечирга. Ткъа уьш цо мел дайина гойтура, керла киртиг йаккха Iасанна тIехь меттиг йисна цахиларо.

Бечира ша талла вьодуш, кхечу иччархоша санна, секха-Iаддий, ши пхай схьаоьцура, йа – топпий, ши патармий. Оцу шина пхарах йа патармех цхьаь экханна лерина хуьлура, важа – новкъахь дуьхьалйала тарлучу барзана йа кхечу, адамна кхерамечу экханна.

Цу дийнахь дегI дика дацара Бечиран. Пхьуйрал тIаьхьа, массо дIавижча а, наб ца кхеташ, дукха Иллира и. Эххар а, буйса йукьал тIехйаьлча, наб озийра цунна. ГIенан кхоьлах цхьа къано дуьхьалвеара цунна, йеха кIайн маж а йолуш. Хье тIехь сен маIаш йара цуьнан, карахь – докхан Iаса а. «Нагахь санна ахь сан даьхнех кхин цхьа хьайба доь-кха – ас неIалт кхайкхор ду хьуна!» – элира къаночо, Бечирана тIе Iасанан йуьхьиг а хьажийна.

Цеххъана самавелира Бечир, кхин наб ца кхеташ, сахуьланга а велира. Гуьйранна хГусамнене дийцира цо шена гина тамашена гІан. Зуда йехха йийлира майрачун гІенах. Кестта оцу шинне а дицделира и гІан.

Цул тІаьхъа, цхъа хан-зама йаьлча, кІентех жимахверг, лазаро лаьцна, меттахъ а волуш, талла ваха вуьйлира Бечир. Хьалха санна, секха-Іаддий, ши пхай а эцна, доьзална ца хоуьйтуш, дукха Гуьйранна новкъавелира иза. Оцу буса шен кІентан лазар чІагІделлийла ца хаьара цунна.

Цу дийнахъ цІа ца веара доьзалан да, хьехахъ буйса йоккхуш сецира. Гуьйранна, вехха толлуш лелча, масар гира цунна, кІорница цхъаьна дежаш. КІорни байлахъ йуьтуш, дийра цо и масар.

Масар тила а дина, самукъадаьлла, цІа вогуш вара Бечир. Геннахъ шен йурт гучуйаьлча, турмала хъаьжначу цунна йуьртахой гира, сиха хьийзаш. Генахъ хиларна, цигахъ долчух ца кхийтира Бечир. Иза йуьрта йистте кхочуш, виь стаг дуьхьалвеара кхунна. Цара кадамца хайитира Бечире цуьнан жимахволу кІант буса велла хилар. Иччархочун карара секха-Іад охьадуьйжира. Жижиг чохъ долу тІоьрмиг гира охъа а биллина, корта лаьцна, гІайгІане велира Бечир...

ЦІа дІакхаьчча, велла Гуьллу шен кІант а гина, гІагІ-аьлла вилхира иза... КхоалгІачу дийнахъ волла ма-веззара дІавоьллира кІант.

ХІетахъ дуьйна, гІел-гІеллуш, дегІера гІора эша дуьйлира Бечиран. Ткъа йуьртахоша цунна гина гІан дийца даьккхира, кІант валар – иза дас летийначу къиношна бина бекхам болчух туьдуш. ГІенах лаьцна-м цуьнан зудчуьнгара хиьнера йуьртахошна. «Цецена чохъ хил башха, зудчун багахъ дош ца соцу», – бохург лаа аьлла ма даций.

Денош беттанашка а довлуш, гІеххъа хан йелира Бечиран кІант веллачул тІаьхъа. Дахар жим-жимма меттахІуттуш дара. Берах къастар доьзална мел хала делахъ а, сатоьхна, леллачу кхиэлана резахиллера уьш.

ТІаккха цхъа де деара, Бечирана йуха а талла ваха дагадогуш. ХІирийн кицано ма-боххура: «Дикачу иччархочо шена марзделларг ца дуьту».

Кечам бира цо. Гуьйрено буйсангара рагІ схьаоьцучу хенахъ, новкъа велира Бечир. Делкъале Іаьржачу лома буьххьехъ вара иза, ткъа сарале, нисделла хьех а дийна, иза дохьуш, цІа веара. Хьех тилош, самукъадаьлла хІара хьийзаш, муха хуьлу ца хууш, са а хилира.

Гуьйранна, доьзална даа алссам жижиг а кхехкийна, ков-кертара гІуллакхаш дан хІоьттира.

Садайра. Пхьор а диьна, дІабижира доьзал. Бечирана наб сиха кхийтира. Иза мел Иллира – хаац, амма гІенан кхоьлах хьалхалерра къано дуьхьалвеара цунна. Хьалха кІеда-мерза, гІиллакхе хилла волу иза хІинца оьгІазей, кІоршамей вара, цуьнан карахъ докхан Іаса а йара – тІехъ киртигаш йолу Бечиран Іаса. Шен дегІан дохалла

иччархочунна тIе а хIоьттина, луьра вистхилира къано: «Къинош бахъанехъ хъайна цкъа хилларг ца тоъа хъуна? ТIаккхахула хиндерг кхин а далатоьхна хир ду хъуна!» – аьлла ваьлча – къайлавелира.

ЦIеххъана самаиккхира Бечир. Сихха тIе хIума а йуьйхина, божал чу вахара. Катоьхна, топ схъа а эцна, кисана патармаш а кхисина, коча тIоьрмиг а тесна, вoьду-вуьту а доцуш, Iаьржачу лома тIе талла вахара: «ХIара къано мила кхеро гIерта?» – бохуш, азчIогIа гIам-гIим а деш.

Толлучу метте Бечир дIакхочуш, садаржа доладеллера. Ломахула вехха лийлира иза, аьтто ца болуш, экханна тIе ца нислуш. Резавоцуш, садаIа охъалахвелира иза. ДIахъаьжча – Инна тIехуларчу майданахъ дежаш ламанан хъехарий гира цунна, ткъа Инна йисттехъ, тарха тIехъ, ша лаьтташ шурула-кIайн хъех дара, хъийзина маIаш а йолуш. Бечиран ши бIаьрг серлабелира. Хъехаршна герга а вахана, ламанан терхина тIехъа дIа а тебна, хъийзина маIаш йолчу кIайчу хъехарна топ хъажийра цо. Герз делира, амма тоьпа чуьра даьндарг ара ца туьйхира! Татанах кхераделла хъехарий маьI-маьIе дIасадаьржира: цхъадерш Инан йистонца дIадевдира, вуьйш – кIайчу хъехарца цхъаьна – лома тIе хъалахъаьвдира. Тебаш, меллаша экханан лорах вахара Бечир. Эххар а гира цунна: Инна тIехула, лаба санна, дIакхевдинчу тарха тIехъ, курра корта а айина, лаьттара цо лoьхург – хъийзина маIаш йолу и кIайн хъех.

Бечира тIе герз хъажошшехъ, меллаша бердал дехъа а кхоссаделла, лома тIехъа къайладелира хъех. Дийна йухавала Iаламат хала долчу метте кхаччалц, иччархо шена тIаьхъа вигира хъехаро. Йуха а гира Бечирана хъех. Iалашо лецира, лаг озийра – даьндарг йуха а уллехула йелира! Амма йаьллачу гIовгIано лаьмнаш дегийра, Бечиран кога кIелара латта текхира, берд чухаьрцира. Бечир кIоргачу Инах вахара. Меженаш этира, амма дийна висира. ТIуьначу Инахъ иза иштта ша цхъаь Iуьллуш, буьйса а йуьйлира. Шегара дийлинчу гIалатийн ойла йан а, царах кхета а дукха хан йара цуьнан хIинца. Эццахъ иза кхийтира, гIенан кхоьлах шена тIехIиттина и кIайн маж йолу къано – хъуьнан акхаройн доладен Афсати хилла хиларх. Бечир кхийтира, хъийзина маIаш йолчу кIайчу хъехаран вастехъ лелларг а изза хилла хиларх. Шен жима кIант дукха хъалхе валар – ден гIалаташ бахъанехъ хилла бекхам хиларх а кхийтира. Ша тIех кура, дуьненах Iехалуш ваьхна хиларан ойла а йира цо. Ша динарг-лелийнарг иччархочун гIиллакхера доцуш, йамартчу стеган амалера хиларх а кхийтира...

Iуьйренан маьлхан зIаьнарша ламанан баххъаш серладохучу хенахъ, тIаьххъара садоккхуш, велира Бечир. Декъазчу иччархочун дакъа масех дийнахъ Иллира кIоргачу Ин чохъ. Iаьржа хъаргIанаш тIехула хъийза йолайелча бен, кара а ца дира...

Къеначу дехках дийцар

Гуйре. Маълхан де. Нах шайн йалташ чудерзош бу. Хыйкъина даьхни лаьтта йуьртарчу керташкахь. Массеран а дегнаш даккхийдедеш, шортта беркат дохьуш, деана хIара шо: цхьа а тидамза ца витина беркат латтош волчу Мкалгабыра. Шега доIанашца дехарш дийриш дог ца хьостуш ца битина дохнна Iуналла деш волчу Фалвара а. Блаьста къахьегаро шо кхаба йалтин беркат делла.

Воккха стаггий, зудий дара цхьана ламанан йуьрта йисттехь дехаш-Иаш. Дала деллачунна резахилла, Цуьнан оьгIазлонах ларлуш, хан йоккхура цу шимма. Цхьа йетт, цхьа уьстагI а, масех котам а йара церан. Бакъду, тIаьхье йоцуш дара и шиь. Дерриг а Делан лаамца ду-кха.

Цхьана дийнахь сайрина йуххе вахара воккха стаг. Шена йалта лечкьо дехко сайрина даьккхина Iуьрг гира цунна. ОьгIазваханчу воккхачу стага дехкана гур буьйгIира нийсса цу Iуьрга хьалха.

Дахка холчухIоьттира, кхин йалтин буьртигашна тIекхача аьтто боцуш. Воккхачу стагана арз эцна, котамаш йолчу бахара дахка, цара шена гIо дийр ду моьттуш: шайн зIакаршца меттахбаккхий, и гур тIекхетийтахьара аш, аьлла, цаьрга дехар а дира цуо. Шайна и гур новкъа бац, аьлла, дехкан дехар кхочуш ца дира котамаша.

Таккха уьстагI болчу хьаьдира дахка. Хьайн маIашца меттахбаккхий, и гур тIекхетийтахьара ахь, аьлла, дийхира цуо уьстагIе. Амма уьстагIо а ца дира дехко бохург.

Таккха йетт болчу хьаьдира дахка: «Ва, йетт! Мийр тохий, и гур тIекхетийтахьара ахь. Сайри чуьрчу йалтина тIе ца кхачалуш, со меца лела шолгIа де ду-кха. ГIо дехьа суна!» – бохуш, къила бахана, дийхира дехко.

Цуьнга ла а доьгIна, атто жоп делира: «Ва дахка, хьо меца хиларца сан хIун бала бу? Бало, хьуьлла хьаьрдаш йуккъехь цхьаь лаха хьайна». Кхин и тергал ца беш, дIабирзира йетт.

ШолгIачу Iуьйранна, мичара болу ца хууш, схьабеана, дIаьвше лаьхьа лецира гурано. Ша болчухьа йогIуш хIусамнана а гина, тап-аьлла дIатийра лаьхьа, ша белла моттийта: тIаккха хIусамнанас ша дIакхуссур бу аьлла, хийтира цунна. Амма лаьхьа гича, йедда йахана, бел а йохьуш, йеара йоккха стаг. Лаьхьанна бел тоха цо гур меттахбоккхушшехь, зудчун когах дIовш туйхира лаьхьано.

Зудчо мохь хьаькхира, лулахой орцах а богIуш. Чу а йигна, метта а йаьккхина, дIовш схьа а Iаьвдина, йоккхачу стеган ког дIабихкира.

Амма ког беста болабелира, йоккхачу стеган хьал вочу а долуш. «Цомгашчунна котаман чорпа мало йеза, иза дарбане йу!» – элира цхьамма. Воккхачу стага котамаш йайьира. Амма цунах а гIуллакх ца хилира, йоккхачу стагера хьал галдаьлла доьдуш дара.

Цомгашчунна тІехІитта алссам нах эха буйлира кхаьрга. Цаьрца гІиллакх лело а ма дезарий, кхачанах кхетийтиний бен, цхьа а дІа ца вохуйтуш. Цундела, стол йеса ца хилийта, уьстагІна урс хьаькхира хІусамдас.

Амма цхьана а хІуманах дарба ца хуьлуш, йелира йоккха стаг. Иза йерзо ма-йеззара дІайерзо а, тІаьхьа сагІа даккха а аттана урс хьаькхийтира воккхачу стага.

И массо а хІума генара тергал а деш, цхьа шен ойлайеш Іара дакка. ТІаккха, хьала а таьІна, бистхилира и: «Дахаро хІун дохьур, ца хаьа. Цхьана декъазчу дехко бохучуьнга ладогІар эрна доцуш хьал а хІутту».

Гочдинарг – Ахматукаев Адам

Критика а, литературоведени а

МАМИЕВА Изета

Мамиева Изета йина 1953-чу шеран хьаьттан беттан 15-чу дийнахь. В.И. Абаевн цIарахчу Къилбаседа Хирийчоьнан гуманитарни-социальни институтан фольклоран а, литературин декъан лакхара Илманан белхало йу, филологин Илманийн кандидат, доцент. Чекхйаьккхина А. М. Горькийн цIарах йолу дуьненан литературин институтан аспирантура. Цо йазийна Хирийн литературин проблемех а, кхоллараллийн уьйрех а лаьцна 140 Илманан статья. Илманан уьйраш латтайо Инжил гочдаран институтаца а, Къилбаседа-Хирийн хьехархойн институтехь йолчу ЮНЕСКОн кафедрица а, Хирийн литературин музейца.

«Длауьйр ду хьох са керлачу эшаран зевнехь...»

Къонахаллин а, дегайовхонан а поэзи.

Нуьцкъала Советский Союз шех олуш йолу пачхьалкх йохоро бакхий хийцамаш бира йукъараллин кхетамехь, и хийцамаш кхоьллира перестройкин идеологино, дар-леларан а, культурин а хЮьттина йевлла кепаш нийсса бIостанехьа йерзаро а. Амма цу дерригенан уггар а бохаме тIаьхьало хилира, цIий Iанош, дуьхь-дуьхьал латтарш.

ТIом массо а агIорхьа ирча тIаьхьало йолуш хилар гайтарехь, филологаша, дукха хьолахь, масална балабо ширачу оьрсийн литературера «Игоран полках дош» цIе йолу гIарабаьлла хIоллам. Оьрсийн половцашца хилла тIом цу поэмехь гойту той хIоттаран а, йалташ чудерзоран а вастийн гIоьнца – цу кеппара кхочушдо маьрша кьинхьегам тIамна бIостанехьа хилар, кхолларан-дохоран, дахаран-Iожаллин. 12-чу бIешарера везашвоцчу авторан «русичан» синхаамашкахь санна, цIийIаноран агрессина шен тидам тIебохуйту вайзаманан тIемийн эрчаллех чекхбевллачу халкьийн литературо а, – политикехь вай буьйцу хиламаш билгалбоху «къаьмнашна йукъара конфликташ» йа «компанеш» олий. Церан могларехь бу массеран а кхолламех хьакхабелла, бохаме беана Нохчийчуьра тIом: и дIаболабелира 1994-чу шарахь, шина муьре бекъабелла и тIом балахьегаран дехачу йалхитта шаре дIабахара. Зуламе ши агIо йолуш хилла агрессеш: республикина къилбехьа – Гуьржийчоьнан агIорхьара (1989 – 1992), къилбаседехьа –

Галгайчоьнан агӀорхъара (1992-чу шеран гуьйре) хӀирашна а тӀелатар хилира; церан бухе диллинарг дара мехкийн дозанаш.

Цу хиламийн ирча бохамаш ондда зарр хилла схьахезира исбаьхьаллин кхоллараллин декъехь. Йукъаралла кхиарехь къастамбаран муьрашкахь коьртаниг хилла дахӀоьттира оцу шерийн литературехь кегарийн концепт. Бешераш морзахдовлучу хенахь бохамех хьалхавала цхьа а агӀо цахиларан ойланех йуьзна йу Ш. Джикаевн поэзи («КагӀина мӀов» цӀе йолу поэзин гулар, 2000). Цу гуларехь хадам боллуш, луьра а хӀиттадо ХӀирийчоьнан дозанаш лардаран а, маршонан а хаттарш («Иштта зама тӀейеана...», «Харцахьадаьккхина дуьне», и. кхин а). Аллегорех (кхидерг аларца маьӀнина гергавалар) жигараллица пайда а оьцуш, авторо суртхӀоттадо «хеназа йеанчу заманан муьран» а, цо кхоьллинчу адамийн йукъаметтигийн а: шен хьехамечу (притчин) цхьамогӀа байташкахь цо кхуллу шашь баккъал а дуьненахь хиларца адам кхерошдолу тайп-тайпана тӀегӀанера васташ, цу вастийн дукхалла а – вайзаманан «манкуртна» тӀера дӀа оьздангаллех вохаран уггаре а лахарчу тӀегӀана доьссина «шен тайпа-тукхам доцучу» адамна тӀекхаччалц. («Къотгалгавинарг», «Агурийн йиш», «ТӀулг»), шен къилба а, урх а йоцчу пачхьалкхан кеманна тӀекхаччалц («Со хӀорда чухула воду Ювдалийн кеманна тӀехь...», милла а, мел дерг а хьобьшуш схьадогӀучу «Бешарна – изхь-ийман доцчунна тӀекхаччалц а («Иэхь-ийман доцу бешо – сонта а, тӀех аьрха а...»)).

А. Кадзатип «Делан де» (1998) байтийн гуларан коьрта ойла йу адамо Сийлахь-Везаволчуьнга шен халкъана а, дуьненан дерриг а адамашна а маьрша хиндерг доьхуш, деган шовкъехь доӀанаш дар. Кьоман дуьне-дахар «дераллица» отуш, херцош долчу хьелашкахь Р. Джамбулатовн лирикин турпалхочун тӀаьххъара а йисна дегайовхо йу стигалан Гаьршашкара (Делера) орца кхачар: «Йуха а йогуш йу цӀергахь сан Нохчийчоь. // <...> АллахӀ воцург, кхин цхьа а вац // Нохчийчоь ларйан, цуьнгахьа гӀо даккха...» («Нохчий маца бузур бу?»).

ДоӀанан жанраца цхьаьна йухаденлуш ду хӀирийн поэтийн байтийн бухе йийшина йолу фольклоран ламасталлин белхар-тийжар («Сан Иристоп, бохамо суна хорамбина...» К. Мавргиевн, «Геметтара шерийн къаьхьа ойланаш» Н. Джусойтын, «Цхинвал, 199-92-гӀа шераш» М. Казиевн, «ГайгӀа а, лазам а» Т. Кокайтын, В. Гобозовн сонетийн кочар «Иристоп», кхин а). З. Хостикоевн автобиографин турпалхо оцу «Гаьржачу деношкахь» дайн лаьттана балхамаш беш ву. Цуьнан байташкахь-тийжамашкахь («ХӀирийчохь тезетан деношкахь аганан илли», «Аламе йистхилар», кхийерш а) – хеназа кошан барз шайна тӀехь биначу къоначийн догӀийжаме гӀайгӀа йар, амма цара даймехкан бозуш цахилар, шайн йахь а, сий а лардарехь цара гайтина доьналла а, къонахалла хестор а цхьаьна. Божарийн кьораме Гаьрхиш сецорца белхаран меттан хотӀах пайдаэцна Х.-У. Албортыйс тӀамах бевддачу зударийн, берийн, баккхийчийн а бохаме

кхолламаш бийцарна леринчу шен йозанашкахь. Гуьржийн тЕмалоша маьршачу бахархошна ницкъбар гайтина «луьрачу кьинойн уггар лекха лакхе санна» («Цхинвалан гIайгIане цЕнош...», «Заре некъах йолу баллада», иштта кхийерш а.

Вайзаманан тЕмийн маьIнадацаран хьелашкахь байташ кхоллархоша карлайоху халкъан дIадаханчун агIонаш, дагабохкуьйту къоман а, мехкан а маршонехъа кьийсам латтийна турпала кьийсамхой («О, Хазби...» Х.-М. Дзуцатин, «БIаьхочун-цхинвалхочун кхайкхам А. Хамицеван, кхин а).

Даймехкан маршонан, цуьнан шатайпа маьршачу Iаламах догъIабаран тема хастамечу иллин могIанашкахь хеза нохчичун Рашидов Шаидан байташкахь: «Нийсоно отур йу йерриге харцо //, Бакъоно хазиййр йу адамийн йахъаш. //Муьлхха а шелонца хъаькхначу дарцо, //Малх хъаьжна, къагор ду вайн лаьмнийн бахъаш» («Нохчийчоь»).

Оцу шерашкахь къаьсттина дукха шех пайдаоьцуш хуьлу Поэтан-БIаьхочун васт, цо (цу поэто) шен ницкъаш тЕбузу дайн лаьттаца, халкъаца кIорггера йолчу зIенашкахула. Хиричун А. Боциевн кхоллараллин коьрта ойла (идея) йу – вайзаманан дахаран Iоттабаккхамашна а, кегорашна а дуьхьал поэзи йаккхар. Кхузара схъа ду поэтан хьехамаш баран белхан маьIна кхетор (манифестация), цу поэто кхуллу дуьненан васт, цу кеппара цо шен дакъа йукъадуьллу долуш дерг низаме далорна, дохоран кегарий дIасадаржор, йукъараллин дехарера дIадаккхар («Парнасе боьдучу некъахь», «Техкарзахениг, кх. а)

Нохчичун Бисултанов Аптин поэтан вастан семантикин-маьIнин къепенан философин билгалонаш йу. Мифологин-метафорин ламастехь ша диттах тарварехь бухе йиллина ца Iа «дерригенан цхъаалла; стиглий, латтий ондда цхъаьнатоьхна а, цхъана кепара мукъаме йирзина а цхъа гуо хилар». (М. Эйнштейн), цо аьтто бо художникна ша Iаламан цхъа дакъа хиларан кIорггачу маьIнех кхета а, маршонан локхалла хаайала а: «Ас малхе кховдор ду//иллеша изтIийна куьйгаш, //Сайн когийн орамаш// тийсина Даймехкан лаьтта. //Со иштта лаьттар ву, //Машар сайн белшаш тIехь сецош, //Сайн бIаьргийн чIенигех//Ийдалуш лаьттан мутт – марзо». Иштта кхузахь хеза Поэзин шен са цкъа а лийр доцуш ду боху ойла а: «Со иштта лаьттар ву, //дахаран мехаша саттийна, вакъийна// Дечиган пондаре верззалц, //ТIаккха ахь, Даймохк, ладогIалахь, сан синан мерзе».

Кхечу хотIан тIегIанехь, исбаьхьаллин меттан гIирсех говза пайдаоьцуш, говза аларан – къеггинчу рифмица нохчийн литераторна тIаьхъара олу хирийн зудчо З. Догузовас. «Поэтан ницкъ кхочу дуккха дерг а кхочушдан», нагахь иза шен халкъан кхолламан ойла йеш велахь, бохург тIечIагIдо хIинц-хIинцца йаздан йолалуш йолчу авторо «Даймакхе» цIе йолчу байтехь. Ира герз санна долу дош карадирзина

волу ша цхъаь а тлеман арахь бӀаьхо ву, нагахь даймахкана кхерам тӀехӀоттахь. Цуьнан озан къекъар бӀешерийн кӀоргенера а схъахеза, хезар а ду тӀедогӀучу эзарнаш шерашкахь а...

Дуьззина схъаэцча, йаздархойн хьаьрмахь къахьобгучара уггар а дукха шайх пайдаоьцуш хуьлу «хеназа», «шен заманза», «заманаша ха харцар», «заманаш морзахийлар» боху кхетамаш. Уьш шайх пайдаоьцуш бу лаккхарчу синайамехь йазйинчу текстийн тӀегӀанехь: «Ткъес тохале» (1994) З. Хостикоеван, «МаьркӀаж-бода» (1994) А Кодзатин, «Шина муьрана йуккъехь» (2000) Х.-М. Дзуцатин, «ДӀадаханчунна а, хиндолчунна а йуккъехь» (2001) Яричев Гумаран.

Вайзаманан тӀамех исбаьхьаллин агӀорхьа кхетор баккхийчийн чкъурах болчу дешан говзанчаша, дукха хьолахь, кхочушдо депортацин проблемица цхъаьна. Доьналла долчу nanoшна – нуьцкъаша шайн махках баьхначарна хастаман илли олу нохчичо Яричев Гумара: «Делера совгӀат хуьлда шуна, //Коммунисташа лаьтта тӀехь хӀоттийначу жожжахатехь//Тхо цуьнан бодашкахь лардан ницкъ кхаьчначарна». Лирикин турпалхочунна моьттура, хено йерзор йу халкъ «жожжахате дӀакхалхоран», наггахь цкъацкъа гӀенашкахь догӀий бен, ша изсехь карла ца доккхучу заманан. Амма, цул а къиза зиэраш тӀейогӀучу хенахь хиллера: «Сан бохамашна садеттар кхин а оьшуш хиллера//Нохчийчохь дӀабахначу шина тӀамна а...» («Тхо кӀаделла»).

Вайзаманан поэтийн кхечу кепара гайтар хуьлу XX-чу бӀешеран тӀеман а, цу тӀамехь долчу адаман а васташ. Тлеман хиламаша бохийначу мехкан йухаденбаларан, йухаметтахӀоттаран, цуьнан доьналлин а мукъамаш онддачу буламехь хеза Абдулаев Лечин лирикехь: «Лазийний? – Лазийна, хьаха. //Къарйеллий? – Ас вала дуьллу! // Луьураш дуьйцийла наха – //Нохчийчоь йала ца йелла!» Поэто, ша дайн лаьттаца цхъаьна вустуш, шен «чевнаш» а иййцаре йо кхидӀа а: «Амма вай кхуьур ду даха, //Белларш схъабелара бохуш...»

Бохамечу оптимизмах йуьззина йу Ахматукаев Адаман «Дайн латта» байт. Цу тӀехь нохчийн поэто «озийначу дегӀан пхенийн» буламан лаккхарчу тӀегӀанехь жоп лобху хаттарна: къар а велла, лай санна «декъаза, пайденза, букъ сеттина» висар йа иллин дешнашца, кхерамашна а, кхераваларна а бӀо ца къажош, «Ӏожалла эшо дуьхьало хӀоттор».

Цуьнца цхъаьна, нохчийн тӀеман тематикехь кӀезиг дац цхьаллехь висаран, дерригенах а догдилларан аьзнаш а: «Иштта хуьлуш хилла, Малх бац – //Иаьнан дахкарийн пардо ду. //Со дуьнен тӀе ваьлчахьана дуьйна – //Балахьегар, къаьхьа дахар, гуттар бехке хилар бен дац, – иштта го дуьне а, дахар а нохчийн йаздархочун Шамсудинов Бувайсаран лирикин турпалхочунна («Со дуьнен тӀе ваьлла хилла...»). Кхин цхьа агӀо а йу тӀом гайтаран: ламанхошлахь беза-сийлахь болу тешамечу доттагӀаллин синхаам бу авторо шен кхечу байтехь хьахош («Адамна ца лиира мостагӀчух теша...»): «ДоттагӀ цу хӀусаме веара, шена чу бохам боьссинчу», «Тхов

тӀехула меца хьаргӀанаш хьийзачу». Цунна схьакхачаре дукха сатийсинчу, син неӀарш йиллина дӀайахийтира, «дог дагах тухуш» мараволла аьтто баларх воккхавеш. Иза веанера «дика мел дерг хир ду, ша цуьнан бала кхаьчна ву аьлла» дош дала, амма... харцдерг дийцира, и диц а делира.

Хьашайеллачу ойланашца цхьаьна халла къаьсташ ду дӀадаханчун «гӀалаташна тӀехь болх баран» аргументаш йалар а (А. Ахматукаевн «Сан гӀенийн хаттарш»), «кханене» неӀ йеллар: буйсанан некъазаллин неӀалтера «сирла-къегинчу дийне», сатийсамийн гӀенашкара – баккъал а долчунна тӀе» (Б. Шамсудиновн «Буйсанаш»).

Вайзаманан цӀий Ӏаноран конфликташ хӀирийн поэтессаша гойту Зудчун-Ненан, лаьтта тӀехь дахар лардархочун агӀорхьара. Н. Гогичеван кхоллараллехь – и хастаман могӀанаш ду даймохк ларбархошна («Вай дуккха ду!», «ХӀирийчоьнан кегийрхошка», кх. а), байташ-белхарш («Веддарг», «Со муха ца йобьлу...»), косташ («Харц интеллигенташка», кх. а). Э. Кокоеван стихашкахь вовшах ца къаьста ненан-хӀиричун балахьегарх гӀайгӀане изс а, цуьнан бохаме кхоллам а, «хӀаллакьхиларан цӀий Ӏаночу тӀаме кхисса кхиййна» кӀентий а («Схьадаьхна бераш», «тӀом боцчохь дуьнен тӀе девллачу керлачу чкъуран хиндолчух тешар а («Дахаран балахьегар, дахаран зулам...», «Ма йелха...»).

Шатайпана хилам бара Къилбаседа-Кавказера вайзаманан литературехь Жумалаева Лулин (Куни) кхолларалла. ТӀеман жобьжахатера дахаре йухаверзаран, дераллин а, къызаллин а кӀуркӀаманера адамаллин йукьаметтигашна а, синхаамашна а, дика мел долчу хьелашна: безамна, маьлхан йовхонна а, серлонна а дог дӀаделлар, хӀокху доккхачу дуьненан цхьа жима дакъа («гӀамаран буьртиг», «бецан хелиг», «аьнгалин гериг») ша хилар хаадалар а ду цуьнан байташкахь къаьсттина дагах кхеташ а, сих хьакхалуш а дерг. Поэзин аларийн маьӀнаш дукха а, доцца а хиларо тӀамо мерцинчу даймехкан васт кхолла гӀо до: «Беккъа кӀур. Беккъа лазам. Беккъа чим. //Детгачу цӀийн алх, //ХӀинца шен Нохчийчоь олуш йолу. Амма иза шен авторан цӀаро чакхийначу син васт а ду шен гӀайгӀанций, балахьегаран лазамций, цуьнан шен дарашций а, уггаре а йуххерчу зӀенашций – гергарлонашций а, синмехаллийн башхаллашций цхьаьна.

Амма вай харц хир ду, тӀеман дараш а, лазамаш а шен даг чухула чекхбахаро поэтан дахарх кхетарна шатайпана тӀеӀаткъам беш хуьлу аьлча. Поэташна гушдерг – хиларан (бытие) цхьатеррачу хьолехь латтар а, цунна чохь дӀабобьлу хиламаш йухабержо ницкъ, цхьа Дела воцчун, кхечеран цхьанне а цахилар. («Дерриг а хуьлуш ду: Ӏай малх Ӏаткъар а...» Л. Абдулаев). Цара ойла йо адам гӀорасиз кхоьллина хиларан а, шена хазделлачух Ӏежадала а (А. Ахматукаевн «Нигат»), «кхолламан чкъурган» хьолах, шерийн дохаллехь шен «меженаш йаайелла йолчу» (Ш. Цуруевн «Хаттарна жоп ца карадо...», «Цкъа Ӏин чу вуссу, цкъа Ӏункар берда тӀера...»).

Дуьненан дӀахӀоттаман сурт йозанан ницкъаца гайтаран шатайпа

кеп йалийна Куни Лулас, «Дуьненан геометри» це йолчу цуьнан байтана эпиграфехь йаздан мегар дара архитектурин модернизман а, функционализман а пионеран Ле Корбюзьен алар: «Вайна гонахара дуьне – иза, вайн бляьргашца хьяьжча, ценачу, баккьал а йолчу, цхьа а кхачамбацардоцчу геометрин дуьне ду. Гонаха мел дерг а – геометри...» Авторан поэзехь ойланаш оццу кепара йу – хIун ду дахарехь баккьал а дерг, хIун ду ткьа шайггара кхоьллинарг: «Махо наб кхетгачу дитташ тIера гIа охьякхоьссина, //Мекарчу дуьненан йуьххьера сурт дерзина доккхуш, //Тхевнаш тIерачу геригна тIера пелагаш охьатосуш, //Ченийн хьожашайх йоьлла тIелхигаш чардакх тIера охьахьокхуш. //Дуьненан геометри. Графикин миф». Гериг дIахьяькхна, берзинабаьллачу тхевнан коьчална йуккьехула го иштта йаздинчунна шех кхерош долу «бух боцу Иин». Мадарра аьлча, вайна хьалха йу хIокхул а хьалха йевзаш хилла йолу, Куни Лулас цул хьалхарчу байтехь кхочушйна дерриг а дуьненан концепци. Амма цигахь лирикин «со» бохучун «кIезгаллин» характеристика лаьтгаш йара Iаламах тера хиларца, абадеца зIенаш теллина а йу адамаллин дехаш хиларан онтологин дозанашкахь, шен генарчу дайшца йолу зIе хьадда цахиларехь а: турпалхочунна хетарехь, иза «цхьана – дIадаханчу – синан йаьккхина кеп йу. //Адамын Кхолламын Жайни тIехь цахааран стешха зIаьнар» («Беккьа кIур. Деккьа лазар. Беккьа чим...»).

ХIокху поэтически контекстехь абаденна тIе тидам бахийтар космически хронотопан маьIнийн декье дехьадаьхна ду. Иштта Куни Лунин персонажадуьненан кьепенан йистйацарехь «гIамаран буьртиг» йа «бецан хелиг» а дац, ткьа вайна хьалхахIоттийначу геометрин проекцица цхьаьнадогIуш – цуьнан «кIеззиг бен йоцу хьяьрк» йу. Чаккхенерчу метафоро тIадам хIоттабо лирикин турпалхочунна ша цхьаллехь а, тIетовжа агIо а боцуш хилар хаадаларна. Амма цуьнца цхьаьна цо шена чулоцу стигланийн цхьа а ант доцчу «геометрин» дерриге а цIандаран дар-леларан маххадор а. Бакьдерг аьлча, Дуьне адамын кхолламашкахь дакьалоцуш хиларх дIакьастийна ца Iа – «хIума хьалаойбучу хIуманан» аьзнийн цхьаьнацадаре хьяьжча («Сан дух – орам, сан дегI – дилха... //Абаден ЦIийдарехь гIийла аз//Синхаамазечу Стигалан Зарзакьан») иза ша, кхолларах йолчу мифашна нийсса бIостанехь, Iаш йу ондда чIагIделлачу дисгармонехь (цхьаьнацадарехь).

Вайзама дуьненан тIегIанехь баккхий бохамаш бохьуш беана мур хиларх йолчу темина шена хетарг аларан буламехь йазйна хиларца кьаьсташ йу Куни Лулин «Абрис» повесть а. Цу тIехь зудчун дар-лелоран логика схьайеллало тIеман халачу хьелашкахь а, тIом дIабаьллачул тIаьхьа хиллачу Iер-дахарехь а. Повестан поэтика тIехьяжийна йу турпалхочун чохьхара дуьне гайтарна. Гендерни конфликтан дакьош (зудчун цхьалла, безамна тешаме хилар, набахтешкахула а, тутмакхаш дIасахьовсочу меттигашкахь а майра лехар, тилавелларг доьзалан кхерча йухавоьрзург хиларх дегайовхо, моьттинарш доьхна дIадовлар,

добзалан йукъаметтигашкахъ къоман башхалла, «ницкъ болчу зудчун» мифологемаш, кхидерш а) цхъаьнатоьхна, йукъадалийна ду тIам тIехъ адам, дийнна къам а, дийнадисаран проблемийн гуонна. Цу хиламашка «чохъхара» бIаьргтохар ду и. КIорггера талламбаран а, массо а агIорхъа Нохчийчохъ хилла тIемаш литературехъ гайтар а, схъагарехъ, кестта кхочушдалур дац. Цу декъехъ башха йу повестан цIе – «Абрисы», аьлча а, гойтуш йолчу хIуманан тIехулар а сизаш, йукъара суьрташ. ХIокху тIера шен йуьхъ дIайолайо йозанан хотIан башхаллаша: дискретность, материал фрагменташкахъ схъайалар – иэсан тIехжоьпаллин белхан жамI а. Теман къиза бакъдерг гайта доладо зудчун бIаьргашна гинарш ма-дарра, шайн инзаре ирча хиларо шайна жиргалла а кхоллайолуьйтуш йешархойн. Авторан пафос гуш йу текстехъ йукъара синхаамен а экспресехъ а дуьззина дакъош далорехъ, тIедожарца – хIора а адамна, къомана, йукъараллина – пачхъалкхо хилийта тIелаьцна хъакъдолчу дахаран бакъо хилийтар, адамна цхъана а кепара ницкъцабар, цуьнца цхъаьна шена чохъ са долчу кху лаьтта тIехъ долчу дерригенна а, хуьлда и дитт, тарсал йа адам...

Вайзаманан тIемийн шерийн исбаьхъаллин йоза – Нохчийчохънан а, ХIирийчохънан а исторера бохамечу агIонийн – цкъачунна шен талламхо гучуваларе хьобжуш Ia. ХIокху статьяхъ цуьнан цхъадолу дакъош гайта гIоьртира тхо. Вай талламбинчу говзарийн башхаллин билгало – къаьмнийн дешан говзанчаша шайн халкъан дахарера чолхе, бохаме хиламаш гуманизман а, оздангаллин а кхетаман агIорхъара схъагайтар. ДIабакъхъначу боццачу талламо таро ло вайна йийцарейинчу лирикин жанран-хотIан кепех дийца а (доIа, байт-белхар, сонетийн кочар, кхайкхам-тийжар), йозанан бакъдолчуьнца цхъаьна теманан кхетаран вастийн-метафорийн ламасташ а хилар а. Дуьззина аьлча, поэзин хIокху тайпанехъ ламастехъ ду къаьмнийн кхолламех, халкъийн хиндолчух къаьхъа ойланаш йар. Цаьрца цхъаьна – добналлин а, дегайовхонан а мукъамаш къаьсттина чIогIа хазар а, дайн лаьттан сий-лерамбар хIораннан сийлахъ декхар хилар а.

Гочийнарг – Бурчаев Хъаьлим

XX-чу бешеран литературера

1990-чу шарахь лахъанан беттан 23-25-чу деношкахь Собыжа-ГПалахь дIабаьхьира дерригкъоман гулам. Оцу гуламан сацамца вовшахтуйхьира Нохчийн къоман культурин фонд. Оцу фондан дуьххьарлера совгIаташ дIаделира 1991 шеран бIаьста. СовгIаташ деллачарна йуккъехь бара вайн культурехь къахьобьгу Iарабевлла йаздархой, Илманчаи, илланчаи, актераш, суртдиллархой, спортсменаи. Царна йукъахь вара поэт Супаев Руслан а. Супаевн «Кхолламан сизаи» (1971 шо) цIе йолчу дуьххьарлерачу гуларо шена тIе тидам бахийтира поэзи йезархойн. Цу тIехь стихаи хилла ца Iаи, поэмин дакъа а дара. Цул тIаьхьа цуьнан арайевлира гуларш: «Цхьаьнакхетарийн, къастарийн илли» (1985 шо), «Вайнехан тIулгаи» (1991шо), «Хаьржинари» (1993 шо). Супаевн стихаикахь хаалора цунна хIара дахар шатайпанчу бIаьргашца гуи хилар. ХIор дийнахь нислучу хиламаикахь поэто лобхура, цунна кара а дора кIорггера маьIнаи. Цуьнан говзалла йара таханлера дахар мацах цкъа хиллачу вайн дайн хиллачуьнца дустар, шираллера схьаэца дезарг билгал а доккхуи.

Нохчийн къоман дахарера уггаре маьIне дерш (символаи), дицдина дешнаи, шираллера вастаи, дустарш билгалдохура Супаев Руслана шен поэзахь: лаьмнийн тIулгаи, шовданан тулгIеи, даймехкан сискаллий, хий, халкъан иллеи, пхьалгIа, пхьар. Супаев Русланан цхьа говзар йац дуьххьал дIа йаздархьама йазийна, цо даггара дуьйцура шена Iаьткъинарг, лазаме, синъайаме дерг. Супаев Руслана нохчийн поэзин йукъайалийна керла кепаш – дуккхачу а дешдекъех лаьтта могланаи шайн барамца коьрта долчунна дактильца изийна хорей.

Тулга тIе, и огуи, йаздина хатI кIорга и йоза санна,

Гуттара а лийрина вайн дайша жимчохь Iамийнарг.

Супаев Русланан поэзахь хилла исбаьхьаллин кхиамаш шайн мехалла хан йаларца йовр йоцуи бу.

СУПАЕВ Руслан

Цхьаьнакхетарийн, къестарийн илли

Хьан цу беснеш тIехула и бIаьрхиш жовхIарех ма леда.
 Стигланах цIе йуьллуш бузабегийча нур дашо Малх,
 Ойланаша хьайн деган уггар а дуткъа мерзаш хьедарх,
 ДоттаIа, ма йелха. Кхуьу сан дог хьан сингаттамах.

Гаьннаш тIехь дисинчу гIашка, уьш цкъа тIаьхьара
 ша хьаста,
 Гурахь кховдийча цIе аьхкенах бисинчу махо,
 Ойла йуткъайелла, хьо гIерта деган бIаьрхийн мукъам
 къасто...
 ДоттаIа, ахь ницкъ ма бе хьайн дагна, холча а ма гIо.

Кьона йу хIинца а хьо: шен ирсан тIам а лестош догIу
Хьан и дахар маьлхан нуьро кхин а хийла дохдийр ду.
Хьайн месийн кIац ца йашалуш кхечу гуьйренан де
догуш,
И де даьгна даьлча, белха а хьан ши бIаьрг кхуьур бу.

Хетале хуур ду хьуна а: кху сарахь хьайн мотт лебан,
Хьан даг чу боьжнийла бакъйолчу поэзин сирла суй;
Цхьана дийнах важа де ца тардан, йуьхь тIехь хебарш
дебон
Ницкъболчу дуьненан сийлахьниг цу суйнан серло йуй!

Жимчохь дуьйна а вай тергалбечу, царах дегнаш лозуш,
Безачийн йуьхь-сибаташца хуьлуш болчу хийцамаша
ТIеттIа марз ма йо вайн бIаьргашна, цхьа бакъ иллин
мукъам локхуш,
Вовшийн дегнийн йовхо, кху дуьненахь дехаш хилар а.

Цхьаьнакхетарийн, кьестарийн, варан, валаран и мукъам
Безамаша дIа ца тоьйту вайн дагалецамашца.
Йукъ йехачу бIешеран йа бIаьрнегIар тухучу йукъан
Хазакхетарх, сингаттамах ши суй бу кхетамашца.

ХIор а деган шен, ша-тайпана хуьлу дахаран илли –
И-м кхаь хилла карзахдаьллачу синан мохь-узар бай!
БIаьста зевне декна дегнаш гурахь тийна декаш хилла;
Шовкъаца синпхенаш хьедеш, дека дегнаш аьхка, Iай,

Даше боьрзуш безам кхийда шерех чекх даг
тIе даг тIера –
Безаман цу иллин некъ вайн дегнаш чухула ма бу.
Къаьхьа ду и шира илли, хьомсарчуьнга тIаьхьарлера
Хьажар санна; вайн дайн кхерчийн йовхонах и мерза ду!

Шена тIехь нах баьхна йолу хан тIаьхь-тIаьхьа гена
йохуш,
Церан лар а йойуш дIаоьхучу бIешершна тIаьхьа
Цхьа лам боьлху, важа-м боьлу, дахаро шен базе
хьобстуш:
Шира некъ, некъ керла – илли цхьаь... ах мерза, ах
къаьхьа!

Иллийн илли – хийцалучу дахаран аз сирла илли.
Дагца, ойланца, бѡѡрсица, лерсица и илли хезнарг,
Даг чохь гIаргIулех и дилхинарг, и мерза, къабхъа
лезнарг
Декъалхилла кху дуьненахь, ваьхна лавтта тIехь и
хилла!

Къоьжа тIулгаш

Тоххара, хьомечу биначу ломах а болуш,
Декъаза цхъа чхар шен лаамаза Инах бахна.
Ткъа лам, шех баьллачу чхарна дан амал доцуш,
Вонехь мотт сецначу ненах боьлхуш бу, бах, биллина.

ТIулге а ца лало чов йарна къасторо шайна,
Къежбелла бу и лам, цуьнан чхар а бу, къежбелла,
кIайн.
Шен воIан коша тIехь сецна изза чхар а байна,
Йоьлхучу ненан и сингаттам стенца бустур бу вай?

Безаман хIайкал

Вайн цу къоналлина, хIетахьлерчу хьуна,
Сайна а ма сагатдо ас бѡѡста, Iай!
Безаман и хIайкал – ахь цкъа делларг суна
Дукха шераш хьалха сан тIепаза дай.

Хьан цу хIайкалал а шераш тоьлла хьуна.
Кхечуьнца ахь доьзна дахар, ирс а хьайн.
ХIетте а ма хета, сагатдо ахь суна,
Вайн дашочу къоналлина бѡѡста, Iай.

Даймехкан сискаллий, хий

Хала хилла дайшна ломахь ирзош даха,
Хала хилла йалта кхио тIулга тIехь.
ХIетте, дезна дайшна хьацар ийна латта,
Мерза хетта царна сискал, хетта хьаха,
Ненан куьйган томмагI диснехь цунна тIехь.
Вайга беркат кхочу дайшкачул а атта,
Дахарехь вай кхиьна вешан ирсана.
ХIетте, вайна доггах тахана а беа,
Лаьмнийн мокха тIулг а, дедайх бисна,
Нанас йина сискал хица хета мерза.

Сой, аьрзуй

Ламанийн басешца тулгЙуьйлу мажйелла бецаш,
Ламанан дукъаца лайх лепа гуьйренан малх.
Дюгарчу торха тЕхь аьрзу Ia. Со новкъахь сецна.
Цхьа ву со. Цхьа го шен маракъуьйлург а и тарх.

Сагатлуш, вовшашка тахана а оха бIаьрг бетта,
Вовшийн дог эца хаарх, тхо гергара ду:
Цхьаь бу тхан даймохк, тхойшинне тхайн йукъара хета
Сийна и стигал, кху ломан буц, хIор а тIулг.

Хийла а бIешо ду хIара лам наха дIатесна.
Кхерчийн тIулг а бац ган. Некъан а дIайовш йу лар...
Дайн агIо! Торха тЕхь аьрзу Ia. ВогIу со сецна.
ДIавовдуш, цунах ас тешор цкъа нах баьхна лам.

Сагатлуш, вовшашка тахана а оха бIаьрг бетта,
Ас уьйъу плашан кач, цуьнан мас хьейо махо,
Де доьхча, цхьа висча, вовшашна тхаьш оьшуш хетта,
Вовшийн дог эца цахаарх, ду гергара тхо.

Узамаш

Къонахчо цхьа хала киртиг тЕхIоьттича шена,
Къасто шен дезча ша валарх йа висарх цхьаь,
ТIулгаха чIагIдалар шен даге узамца дехна,
Узамца сецна и ша ловчохь къаьхьа кхаь.

Къонахчо цхьа хала киртиг тЕхIоьттича шена,
Дог дилла дезча догдилла ца луьучух,
Доьлхучу шен дагна синтем а узамца лехна,
Узамца хьехий шен каш тIе даьндолу къух.

Узамаш – вайнехан синойн, поэзин а лакхе,
Узамаш – къонахийн бIешерийн узарш ду.
Къонахчо узам бо вон деъча виначу махке,
Узам бо, ца ваьлла, ша тосуш лаьмнийн дукъ.

ЦIетухо мокхазан цу тIулгах сирла суй боккху,
Къонахчун дагах узам боккху гIайгIано.
Къонахчун деган кIедалла йу йист йоцуш йоккха,
Оьшшучохь цуьнан дог, тIулг санна, чIагI а ло.

Узам – и шарцалун хебарш, кьобжалла вайн
нанойн,
Узам – и кьийсамна баттара даьккхина герз.
Узам бар кьонаха воцчуьнгахь тац, олу наха,
Узам бан дог дацахь, хьа ма бе пондаран мерз.

***

Сайн синан маргала зезаг
Дитина лаьмнашкахь хьекъа,
ДӀагӀур ву, серлонийн дерзехь,
Сайн йуьртах геннара хьега.
ДӀагӀур ву, дилхан дог тедеш,
Йовзаза аренаш талла –
Дахкаршлахь соь кхойкху седа
Сан деган Иийжаме баьлла.
ДӀагӀур ву. Ткъа ца вахь доьза,
Некъашца цӀий лахош довха –
Бохьур бу ас, вухавоьрзуш,
Хийцамза сайн безам, дог а.
Некъан лар ткьарше а йерзош,
Гуйренан дарц доьлча хьекха,
Хаалаш дӀавахний, зезаг
Дитина, лаьмнашкахь хьекъа.

Шовданан или

Шовда, ду хьо, бӀаьрхиш санна, сирла,
Іена торхан беснеш тӀехула.
Дукха, дукха ІаьІна лаьмнийн кийрахь
Хьан хин хазна, ши бос бетгалун.

Хийла кӀанта, йоІа, бала балхош,
Шайн дагара хьуна дийцина.
Хийла ирсе, сингаттаме бӀаьрхиш
ХӀокху лаьмнийн тӀулго хуьйдина.

Бешерашкахь гина хьуна хийла
Шаьлтанан дитт кьегаш кхераме.
Нохчийн метган дешнийн
сирла-сирла
Мукьам бирзина хьан мукьаме.

Илланчица со хъан йистехъ сецча,
Ирсан бѣаьрхих лепара хъан хи.
ХѢинца со-суо хъоьга хъажа веъча,
Сингаттаман бѣаьрхих лепа и.

Амма нохчийн къоман дог а санна,
Даим сирла бу хъан ший а бос.
Ас лoьху хъан мукъаман бакъ маѢна,
ЖовхIаре лепаран тидамбо.

Шен цу иллин беа сийлахъ узам,
Ши бос хуьйцуш, хуьйцу хъан цу хиз
–
Цкъа хуьлу и хазахетарх буьзна,
ТIаккха лерехъ бека гIайгIане.

Тхox къеначунна, леш, дагатосу
Жимчохъ хъуна тIе ша кхехъна дин,
Дуьненан синкъерамца уьйр тосуш,
Нийсаршца хъан йистехъ декъна де.

Хъан хи санна, дIаoьху тхан денош,
Церан бѢешерийн теш хилла тарх,
Дагатуьйсус цхъаьнакхетарш,
къестарш,
Тхуна тIаьхъа йoьлху даймахках.

Оха къизачу бѢешерех чекх кхоьхъу
Хъан и илли тхайн цIийх дегнашца,
Безам хеташ, бѢаьргашца хъo лoьху,
ЦѢера довлуш тхаш йа доьрзуш цIа.

Хъo дагахъ долуш,
хъоx къурд барх хъаьгна,
Тхox хийла а велла аренца;
Тхox хIора а ву хъан бѢаьра хъаьжна
Даймахке тхайн болчу безамца.

Серло йоцчохъ дитт дакъало боху.
Бодашкахъ Iаржло кIайн шагатIулг.
БѢешерашкахъ дикане догдоху
Халкъан ойла йу ша Iарж цалург.

Халкъе хазахетар деъча, боху,
Лаьмнаш доьлху ирсан бѢаьрхишца.
Хии суна: халкъе беъча бохам,
Нана-лаьмнаш доьлху балица.

НохчийнхалкъанбѢешерашкахълерчу
Къоналлин а, безаман а хъост,
Сан бѢаьрхиш тIе хъан
бѢаьрхиш а кхечи,
Далош бѢаьргийн негIаршка хъан васт.

Мокхачу цу торхан шога беснеш,
БѢаьрхиш сецна, йакъалуш а йац.
Сан даг тIера доьжна зезаг кеста
Йа кхин цкъа а, хаьа, денлур дац.

Шира туьйра

Къoьжа тулгIе, гIамарш кегош,
Берда йисте керча.
Маьлхан стиглахъ, накха къегош,
Ловзу хIордан леча.

Хи тIехъ лепа маьлхан алу,
Дахарх хаза дуьйцуш.
Хала ду дуьненах вала,
Эхартах и хуьйцуш.

Суна хаьа, хетачул а
Дуьне хаза дуйла,
ХIорангахъ а шеначулла
Цуьнга безам буйла.

2

Къoьжа тулгIе карзахйаьлла,
OьгIазйаха дагахъ.
Мархийн бода ловзабаьлла,
ГIовгIа йарца лакхахъ.

Стигал йoькъуш, хаьштиг къеги.
Мела догIа Iени.
Ткъесан цIергахъ леча деги,
Хиз кIел уьйзи шена.

Суна хаа, хетачул а
Дуьне кьиза дуйла.
Синтем байна, кегий тIулгаш
Ас сайн буйнахь кьуьйлу.

3

Кьобжа тулге йуха гийла,
Эсала а керча.
Малхе стигал, сийна стигал
Сан дог хьаста гIерга.

ДогIа даре хьежна зезаг
ХIинца хьекъаш хетарх,
Хийла хенахь лан сан деза
Лечина дог делхар.

Суна хаа, хетачул а
Дахар чолхе дуйла,
Цуьнан шира, хаза туьйра
Дезарг ирсе вуйла.

Пхьераш

*Нагахь левси кховсучохь
Болучу суйнах хьо кхерахь,
Накъост, кху халчу пхьалгIахь
Пхьар хила хьо хIунда гIерта?
(М. М а м а к а е в)*

Варзап ловзош, говзза до цо пхьола,
Морзахан мах хаац-кх цунний бен,
Левси кховсуш, пхьалгIахь суй а болу,
Аьчкапхьар-м ца волу шек йа пел.

Оьздангаллин пхьалгIахь тахана пхьераш
Вай ду... ХIинца деанарг – вайн де!
Пхьар волчо дош ала, ага кхераш,
Пхьармате нислуш дечунна тIехь!

Вайн кьам хIинцалц бала хьобгуш даьхна:
Дохор... хьаргIанийн дахделла той...
ЛеIна чаргаш гулде хан тIекхаьчна,
Хан тIекхаьчна хьахо хьайбахой.

Къоман оздангалла буха а йуьллуш,
ЙухаметгахЮгтор-кх дахар вай.
Хъешан текх шелдинчунна бехк буьллуш,
Ловзарш хИтгош баьхна, бах, цкъа дай.

Кавказ санна, шира ду вайн эхь-бехк,
Оздангалла льятгина хГусамашкахь,
Хазачу мехкарех, йахь йолчу кГентех
Иллеш декна лаьмнийн тГулгашлахь,

Кху пхьалГина хьакъ бу берш шьаш говза,
Дешан йозалла йовройцу берш;
ПхьалГин левси кховсуш, майрра хьовза
Вайн эгначу пхьерийн некъ дГабеш!

Драматурги

ЮСУПХАДЖИЕВА Аза

Дайна мухлар

Дакъалоцуруш:

Шайман – Самартан марнана

Самарт – доьзалан нана

Малика – Самартан йоI (*нехан цIентIехь йу*)

Асхъаб – Самартан кIант

Мансур – Маликин марваша

Гумар – лулара кIант

Ваха – Шайманан кIант.

Адам – хаспдечу Олхазаран кIант.

Мовлид – луларчу йуьртара кIант.

*(Шайман йу чохь, суьлхъа а доккхуш, Iаш. ЧувогIу кIентакIант
Асхъаб шен доттагIчуьнца)*

А с х ь а б. Баба, де дика дойла хъан!

Гумар. Де дика дойла хъан, деца!

(тIе а вобдий, маракхета)

Ш а й м а н. Эй, дукха ваха хьо, Гумар, хьо ванза ма хан йаьллера!

Гумар. Хъан могошалла муха йу?

Ш а й м а н. АлхъамдулиллахI! Хене хъаьжча, дика латтайо Дала!

А с х ь а б. Баба, дехъа чу волу тхойшиь.

Ш а й м а н. ХIума хIунда ца кхоллу ашшимма?

А с х ь а б. Баба, охашимма ГумаргIаьргахь чIепалгаш диьна.

Ш а й м а н. Дера, Асет комаьрша стаг ма йу! Цуьнан нана ма йара
иштта чувеанчунна комаьрша.

А с х ь а б. Баба, Нана?

Ш а й м а н. Дера йу, Малика йогIу аьлла, рагIу кIелахь йуург йеш.

А с х ь а б. ХIа-а... Ма дика ду, суна тахана сайн йиша гур йолуш.
(доттагIчунна белшах куьг туху) Вало, вайшиь компьютерх ловзу.
(ший а дехъачу волу. Дукха хан йалале, Нана чуйогIу)

С а м а р т. Мама, цхъа-ши котам тоьур хир йу вайна?

Ш а й м а н. Тоьур йу аьлла-м, хета суна. Ваха а цIахь ца хилча,
Маликица мила ву-теша вогIуш?

С а м а р т. Хаац. Схъакхаъчча, хуур ду-кха. Марваша валo мeгa цo. Цa вaлийчa-м дaцaрa xIуммa a! Цхъaъ йуххe тeснa бeн, йaн йиш мa йaций цуънaн!

Ш а й м а н. Мa aлa ишттa, хъaн йoЪIaн мaрвaшa мa вy и. Aсхъaбaнa тIeгIeртaш схъaвoгIy и. Гeргaрлo, лeлoрe тeррa бeн, цa хуьлy. Вaйниг дIa a вoьдy, цeрaниг схъa a вoгIy.

С а м а р т. СaдaIa йoгIyш хилчa, цIахъ Ia-м мeгaр дaрa!

Ш а й м а н. Сaмaрт, aхъ xIун дийр дуй, кхул тIaьхъa сyнa хъaйн и вyон oйлaнaш мa хaзийтaлaхъ. ДIa a гIур вy, схъa a вoгIур вy, сo дийнa мeл йy, кхy кeртa хъaшa-дa. Шийттa бeр кхиййна aс, цaрнa тIe мeл вoгIург a лaрa a лoрyш, вeзa a вeзaш. Хъaшa-дa вaнзa кxo дe-бyьйcа дaьллa xIycам йуьйцуш цa хeзнa хъyнa?

С а м а р т. Мaмa, aсa-м и йoI сaдaIa йoгIyш хилчa бoхyрa...

Ш а й м а н. СaдaIa Дaлa бyьйcа йeллa. Кхy кeртa вoгIy стaг, зyдa, бeр a къaхкийнa йaьллa-кx хъo. Aхъ и мyхa бoхy-м хъaрa сyнa...

С а м а р т. XIуммa a aттa-м цa aьллa aс aйсa aьллaрг. Цaйaьллa aьллa-кx. Вaйгa вeнaрг дIaвaхaчa, цхъaъ йoвш йy-кxа сaн. Шaйн кyьйгaш шaйгaхъ сoвцoш мyкъaнe a дeлaрa цaрa. Йaа a йeлчa, мaлa a йeлчa, дIaбoьлхyш, шaйцa цхъaъ дIaхъo-кx бaьхккинчaрa. Хaлa мyхa цa хeтa ишттaниг дичa?!

Ш а й м а н. Кхeтaр и дy-кx хъaн? Aс мaсaззa aьллa хъoьгa: Хъaйн бIaьргaшнa цaгинaрг мa дийцa! Зyлaмe дeрг xIeттe a. Йa хъaйн xIумa дIaйиллa. Цкъa мaцaх хиллaрг кaрлa a цa дoхyш, йух-йyхa a цa дyьйцуш, йaхaхъa. Мa чIoгIa чIyг хиллa-кx и хъaн йaйнaрг!

С а м а р т. Вa, йaрa дeрa, мaмa! Сaн дaс эцнa мa йaрa и чIyг сyнa.

Ш а й м а н. И aс йeллaрг-м, дoь дoцуш, къaйлa мa йaьккxи aхъ?! И a мa йaцaрa сyнa aрaхъ кaрийнa.

С а м а р т. Мaмa, и-м цa йaйнa, aс сaйн йишинa йeллa-кx, и вaйгa дyьххъaрa чy кxайкxинa йeачa.

Ш а й м а н. Сyнa йaйнa йy-кxи и, aхъ хъaйн йишинa и йaлaрx. И сaннa, цхъaннa дIaйeллa хир йy-кx aхъ и йух-йyхa йyьйцyрг a...

С а м а р т. Мaмa, дaс йeллa чIyг дIaйaллaл, гaлийaьллa-м мa йaц сo!

Ш а й м а н. Хъyнa xIун хиллa-м цa хъa сyнa, мoрзa дeхa вeанчyх хъo шeк йy, кeтIахъ сeцнaчy мaшeнaх хъo шeк йy. Хъaн шeкo йoцуш цхъa вaн a вyй-тe? Мa бaлe лeци aхъ, айхъa и чIyг йaйинa! Сyнa хъaйн и шeкoнaш йитaлaхъ!

(дeхъaчyьрa сeхъaчy вoлy A с х ь a б. Шaймaн сyьлхъaнaш хъoвзoш йy)

A с х ь a б. Нaнa, сo IумaргIaьргa вoьдy хъyнa.

С а м а р т. Цхъaнa a мeттe цa вoьдy! Хъaйн цIахъ Ie!

Ш а й м а н. ЛaйлaхIaйллaллaхI! *(чIoгIo oлy)*

A с х ь a б. Бaбa, цa мeгa сo IумaргIaьргa вaхa?

Ш а й м а н. Iумaр вaйгaхъ хилчa, хъo мyхa вoьдy цaьргa?

А с х ь а б. Баба, Гумаран нанас тхойшинга, хье а ца луш, схявола аьллера, цахь ала а алий.

Ш а й м а н. Мегар ду, гЮо. Дукха а ца Iаш, цIа а вола. Нахехь дукха Iаш ца хуьлу, дIагЮо цааларх. *(и ший а сихха араволу)*

С а м а р т. Мама, и кIант хьайн куьйга талхийна йаьлла-кх хьо, ас «хIан-хIа» аьллагунна «хIаь» олуш, ас «хIаь» аьллагунна «хIан-хIа» олуш. Суна и цхьаьнгге а ваха а ца лаьа, йа цхьа а схьаван а ца лаьа.

(Малика схьакхочу шен марвешница цхьаьна)

Малика. Ийман-беркат вайга...Де дика дойла хьан, Баба, Нана... *(марайулли доггах шен денана)* Хьоме, сехьавала.

Баба, хьо муха йу? Ма сагатделлера сан шуна.

Ш а й м а н. Дика йу баба. Цахь хIун дара? Массо а, хатта мел везарг а могуш варий? *(Мансур, тIе а вогIий, шинне а маракхета)* муха ду хьан гIуллакхаш?

М а н с у р. Дика ду. *(эхь хеташ, охьахьожу)* Асхьаб цахь вуй?

М а л и к а. Хьоме, вало Асхьаб волчу дехьа чу вуьгу ас хьо!

С а м а р т. Асхьаб чохь вац, Гумар а веана, цо шайга вигна.

Малика. Баба, ас делахь хIара цунна тIаьхьа вигий?

Шайман. Вигахьа бабиниг. Цхьаьна самукьа а дер дара церан.

С а м а р т. Ма вига дера. Ас Асхьаб схьакхойкху.

Малика. Нана, ма кхайкхяхьа! Румига хьал-де а хоттуш, ас дIавуьгу. Хьомен а самукьадер берашца.

С а м а р т. Чукхьачна а йалале, хьо муха йоьду РумигIаьрга?

Ш а й м а н. ХIумма а дац, йахийта! ХIара цуьнан чохь йу, бехкаш даха аддам а дац. Шен марвешин самукьадаккха ма гIерта и.

(самукьадолий, и ший арадолу)

С а м а р т. Самукьа хир ду шуна, нехан чуьра цхьаь йахь!

Ш а й м а н. ХIун йовр йу? Ахь хIун дуьйцу дийца?! Ванах, Самарт, хьо-м, хетарехь, хьайн ИндагIах а шек йу, моьтту суна. И хIун кьамелаш ду ахь хезош дерш? Хьан йоьIан марваша вац и вайга веанарг? Иза-х бер ду, иттех шо бен доцуш?! Захалшна дIахазяхь, йухург хьан йоI йац?

С а м а р т. Мама, суна сайн дайна мухар ду-кх дагахь дерг. Сан ден безам ма бара сан и.

Ш а й м а н. Йелла йала со делаI, ас хьуна делларг а дара-кх сан ворхIе ден а, цера стунцахойн а, марзойн а безам! И безам ма сиха бицбина ахьа?! Карор ду, сих ма ло! Йа хьуна хаьа и хьан даьхьна? Ахь вуон дитна-кх бIаьргана гучахь, ца гуччу дIадилла дезаш хиллера-кх ахь и! Ма летаде кьинош, цхьанхьа охьадоьжна хир ду хьан и! Хьан мухIар дайна аьлла, кевнна гIуй бултур бу вай. Хьан пIелга тIера, шершина, охьадоьжна хир ду. Эй-й...лиейаьллачохь йицйелла базара йахьа йезаш йолу ши гIаз, ши бад! Уьш дIайахьа вогIур волуш Мовсар ма вара.

(Сихонца арайолу. Цул тIабхъа цхъа кIира хан йолу. Шайман чохъ йу. Цунна чай охъадуьллуш Самарт йу. Чуволу Шайманан кIант Ваха)

В а х а. Нана, Iуьйре дика йойла хъан!

Ш а й м а н. *(хъалагIотту)* Хъан а йойла Iуьйре дика, Ваха!

Ваха. Нана, ма гIиттахъа хъала! Хьо хIунда гIуьтту суна хъала?

Ш а й м а н. Iеминарг дита ца ло-кх.

В а х а. Нана, буйса дIа муха йели?

Ш а й м а н. АлхъамдулиллахI! Дика дIайели. Хъан мукъа де дац тахана?

В а х а. Мукъа де ду. Тахана накъостан цIенна тхов туьллуш белхи бу. Цига ваха ваьлла со, нана.

С а м а р т. Наха санна, йиш йац алахъара *(йуург охъайуьллуш йу)* мукъа де а хир дара хъан.

В а х а. Ахъ буйцурш муьлха нах бу-теша? ХIокху дуьненахъ шен диканца чекхвалавелла цхъа вац! Делан кIинхетам, нехан дикалла йу дахар хаздийриг! Адам вовшийн дика-вонехъ орцахдолуш хила деза... Нана, гIуо со тIаккха?

Ш а й м а н. ГIуо... Дала Iалашвойла хьо!

(Ваха араволу, Самарт, цунна тIабхъа а йолий, сехъа чуйолу)

Ш а й м а н. Ванах, Самарт, оцу хъайн амалца хьо-м Дала дика лелайо хъуна?! Ма хъекхайе нахана и цергаш, нах боцуш йиш ма йац хъуна! Дика нах дуккха а бу хъуна...

С а м а р т. Мичахъ бу уьш, Мама, ахъа буйцу дика нах?

Ш а й м а н. Дика нах шортта бу-кх, Делан кIинхетамца, амма, бакъду, и хъайн ойла ахъ ца хийцахъ, хъуна-м уьш гур бу, моьттуш йац со.

(арахъ бетта мохъ хеза)

ХIей нах, цIахъ дуй шу?

Ш а й м а н. Мила ву-теша веанарг, Асхъаб...

А с х ь а б. ХIов-вай, баба!

Ш а й м а н. Вало, кетIахъ мохъ беттарг мила ву хъажа!

А с х ь а б. Дика ду, Баба.

(КIант араволу. КIанта а мохъ туху, баба, хьоьга арайала боху, олий.

Сурт хийцало. Хаза уьйтIе йу суьртехъ. Шайман арайолу).

Ш а й м а н. Марша догIийла шу, ца девза хъеший! Шу кетIахъ стенна соьцу?

Шу муьлш ду? Суна ма ца вевза шуьшиь?

Адам. Деца, со-м кху йуьртара ву. ХIокху хъешо зIакардаьхни духкуш йолу Шайман йевзий аьлла, сайга хьаттича, хIара валош, веара со-м. Со хаспашдечу Олхазаран кIант Адам ву. ХIара хьоьгара гIезаш, бедаш эцна луларчу йуьртара Мовлид ву. Цхъа кIира хъалха эцнера кхуо уьш.

М о в л и д. Де дика дойла хьан, Шайман!

Ш а й м а н. Диканца дуккха а вехийла хьо а! Чудуйла!

М о в л и д. ХІан-хІа, чу веана а Іийр вац со. Со нанас ваийтнера, хІара мухІар хьобга дІало аьлла. Мохь тоьхча, кетІа бер далахь, цуьнга дІа ма лолахь! Йоккхачу стаге, йа воккхачу стаге бен дІа а ма лолахь аьлла, чІогІа тІедиллинера нанас суна.

(мухІар-м девзира Шайманна)

Ш а й м а н. Дала хьаста шун дог, шун цІена ойла!

М о в л и д. Хьуна чІуг йевзинчух тера ду, деца? Хьобгара эцна бедаш, хьеший баьхкина, йайа дезнера. Царна урс хьаькхна, цІанйан дІайелча, вайн несана цхьана хандарга чохь карийнера хІара мухІар. Сан нанас дукха сиха хьобга дІакхачор тІедиллинера суна.

ГІоза лелайойла, деца, шун чІуг!

А с х ь а б. Баба, и нанин мухІар ма ду?! Ма дика ду, и карийна!

Ш а й м а н. Дера ду-кх, дукха дика-м! И Дела а, элча а, устазаш а реза хуьлийла шуна, жима кьонах! Ма оьзда нана а, оьзда нус а хиллакх шун хила-м, хьаха!

Мовлид. Дела реза вайна массарна а хуьлийла! Со дехьаволу тІаккха. Базар дІайохале, цига кхиа везаш ву со.

Ш а й м а н. Собар дел цкъа *(дІасахьаьвза)* Асхьаб, валолахь, бабина маса рагІу кІелара сетка схьайал. *(кІант дІахьоду)*

Ахь хІун дийр дуй, кІант, соьгара хьайн дега а нене а мерза маршалла дІалур ду ахь. И цхьаь ду... кхул тІаьхьа, шайна гІаз, бад эшахь, соьгара оьцур йу аш. Тхан нус мел йу, тхобгара дашо гІезаш оьшур йац ала цаьрга.

М о в л и д. Делера салам-маршалла хуьлда хьуна, Дала мукьалахь дІалур ду. И бохуш-м тхо а Іийра сийсара, хІара гІаз йежа аре, деши доккху аре-м йац-теша бохуш.

(кІант схьакхочу, сетки чохь ши гІаз йолуш).

Ш а й м а н. Хьажал, хьайн нене, хІара соьгара совгІат ду, эр ду ахь.

М о в л и д. Деца, цхьа а хІума ца оьшу!

Ш а й м а н. Оьшу, ца оьшу хобттуш а дац кІирандийнахь. Цхьаь меь ду, важа нІаьна йу. Ахь мухІар схьадеана аьлла, луш йац хІорш, ткъа берриг а рицкъан белхаш бу. ХІорш йохка дІайахьа кечийна йара. Кхеран рицкъа шуьца хилла. Кхеран мах боккхо лерина хилла Дала! ГІиллакх, оьздингалла йехачу хІусамехь йаздина хилла кхидІа долу рицкъа. Дала ахь тахана тхан керта деана беркат санна, хьанал йойла шуна хІорш! ДІаэца. *(дІакховдайо)*

М о в л и д. Дала сагІа йойла, деца!

Ш а й м а н. ГІуо делахь. Некь дика хуьлийла!

(Шайн кертарчу гІанта охьалахло Ш а й м а н. Схьакхойкху шен нус).

С а м а р т. Ладугуш йу, мама.

Ш а й м а н. ХІан...хІара ду хьуна хьан дайна мухІар. Ас олура хьобга: сих ма ло, хьайн ойла йаста, хетарш дуьйцуш, моьттинарш схьалоьцуш, хуьлуш дац дахарехь хІумма а.

С а м а р т. Дика ду, мама. ЧІогІа новкъа дара суна, и сайн дайна.

Ш а й м а н. Хьуна хьайн мухІар дайча, хилларг бен ца гора, ткъа суна хьан массарах а йолу вуон ойла а, бухур болу барт а гора.

МухІар эцалур дара, мухІар дан пхьераш а бу шортта, амма хьан шеко бахъана долуш хиллачу халахетарша адамийн дегнашна йина чевнаш йерзалур йацара. «Тотьпо йина чов йирзина, дашо йина чов ца йирзина», – олуш ма ду. Дохкойалар ду хьуна тІехь дерг. Дикачу нехан синойн цІеналла йу хьан мухІар хьуна йухадерзийнарг.

С а м а р т. Бедашна, гІезашна хІума тосуш, и пІелгара охьадужур ду аьлла, хьанна дара дагахь.

Ш а й м а н. ГІоза леладойла хьан мухІар! ДІабилла хьайн ден безам.

С а м а р т. Мама, къинтІерайалалахь суна, хьайн Делан дуьхьа! Со дохкойаьлла-кх айса мел аьллачунна. Ма бакъ хилла-кх халкъо олуш, вайга схьакхаьчнарг: «ХІума лачкъийначунна цхьа къа, хІума йайначунна исс къа», – бохург.

Чаккхе

Проза

БЕКСУЛТАНОВ Муса

Ахтобус дАйахча...

Пхи минот йиснера ахтобус дАйаха.

Шопар а Іара, руль тІе дехкинчу пхьяьрсашна тІе корта а биллина, дІаваха хан тІекхачаре хьобжуш. Цхьацца-шишша стаг а волура ахтобуса тІе, чуьранаш хьалаайлора, цаьрга охьаховшар доьхуш, куьг а ластадой.

Хьалаваьлларг сихха охьахуура.

Данехью ши-кхо зуда а Іара, вовшашна тІетІа а таІна, мотт-эладита деш, новкьа дІасалелачу

адамех шайна вевзарг нисвелча, цунна йелаашница корта а тІош.

Куора йуххехь Іачу жимачу зудчун куогашкахь лаьтгачу кехатан йаьшки чуьрчу куотамийн кІорнийн «цІир-цІир» а дара хезаш.

Шопаро эххар а ахтобус латийра, массуо а, шаш Іаччохь, йовхар тухуш а я кучан кач нисбеш, гІантахь дІа а нислуш.

Йуха, – кхеран ахтобус дАйолайала тохайелча, «Зил» олу машен сецира, жима зуда хиьна Іачу ахтобусан корехь, аьлча а, жимма тІех а обькхуйтуш, сацийра-кх оцу стага, шен цхьа хІума-м охьайобьжча санна, кьорра тормозаш а тухуш.

Зуда дІахьаьжира, цеце йа обьІазе – кьаста йиш йоцчу хьажарца.

Шега хьобжучу кьонахчун йуьхь гира зудчунна, бІаьргашна тІетаІийнчу хурашкица йиснарг а кьайлайабккхина йуьхь.

Цунна вевзира шега хьобжург – иза Іарби хиллера, цкьа мацах кхуьнан хилла Іарби.

Кьонаххий, зудий машенийн куьзганех чекххьобьжура вовшашка, цхьа кхобруш, ца тешаш, йа теша а ца лууш санна.

Церан хьажар дАйолайеллачу ахтобусо, дІасаозийна пха санна, дахдеш, вовшахдаьккхара эххар а, цкьа мацах хІара шиь вовшах ма-даллара.

ХІара хІетта, итт класс а йабккхина, заочно хьехархойн институте деша йаха кечлуш йара, хан йилла шена, бохуш, карзахваьлла хІуьттуш Іарби а волуш. Кхуо, ша цкьа деша дІахІоттийта, бохура, экзаменаш дІа а йелла.

Іарби кхунна бархІалгІачу классехь дуьйна тІеххийзаш а вара, йерриг йуьргана а хууш.

Кхуо буйсанна йора Іарбих йолу ойланаш, массо а гІуллакх дина а йаьлла, ша дІайижча: Іарби везара кхунна, чкьург санна хьийзина, Іаьржа месаш а йолуш – кьизгаш Іаьржа, – гуттар а шена велавелла, цІе санна сиха волу Іарби.

«Сан тайниг, – олура цуо кхунах, – сан жима тайниг!»

Хлара йелалуора, беснеш тГе клягнаш а хлуьттуш.

– Ма йелахь, – олура Іарбис. – Йелайелча, кхин а хаза ма йу хьо, сан тайниг! – олий.

Кхунна шех эхь хиэтара, йела ца йала садеттачу.

Кхуьнан нана чоҒІа дуйхьал йара цу захалонна, Іарбин дейиша, и сурт санна хаза дий бер а долуш, Іаш йолчу шен шичина тГейеана, бохуш.

Нанас кест-кеста кхунна тГехтухуш кхин цхьа хлума а дара, Іарбин денда, мацах, нохчий цІера а бахале, гІалахь, метишкашна хьаьмцаш бохка эхар.

Кхуьнан цуьнца бала а бацара, цу хьаьмцашца а йа шен ненан шичина тГе йаханчу Іарбин дейишица а.

Кхаьршинна цхьаьна хаза дара, Іарбиний, кхунний, дийнахь цкьа гар хилча, вовшех Іаба а ца Іебаш, дийца шортта хлуманаш а карадеш.

– Сайн стувешина жимма реза вац со, – олура Іарбис, забарна санна, – Ван-м ша ледара кІант вац иза... Ледара хиллехь-м, нехан зудчунна тГе а хлосттина, Ростохарчу милцочунна йеттар а йацара, шинхьа моччагІал а кагдеш, – олий*.

Кхуьнан ваша чоҒІа леташ стаг вара, ловзаргахь халха ца вала а, хьаннах а летар а волуш. Оцу милцошна йеттарна, пхи шо хан а йаьккхина, цІа веача, кьаьркьа а, маха а, молханаш а – корта бахош мел долу хлума – дерриг а шеца долуш вара иза, бухарчу кхаа берана тГе – шар-шарахь – оцу зудчуьнга цхьацца бер а дойтуш, ден-ненан пенсех кайетташ Іаш.

Делан хьан аьлла, сом тГедоҒу хлума лелор долуш и кхеран нус а йацара, бераш дар бен.

Цу йуккьехула дада вийра, тГеман ветеран хиларна шена йеллачу запорожца, нана улле а хаййна, гІала вахча, тГе машен а тоьхна, ненан ха а кагдеш.

Кертахь мел долу хьайба – цхьа йетт, кхо уьстагІ – тезетана дІадахара.

«Несан кара ма йахийталахь со!» – бохуш, мохь хьобкхура нанас хІоразза а, лулара йоІ кхуьнга кхайкха мossaзза йоҒу, кхуьнга кхойкхург Іарби вуй а хууш.

Цу кьеллиний, модашний йуккьера шен нана а, керт а кІелхьарйаккха гІерташ, кхуо ца лелош хлума а ца дитира, бляьста салларш лелош, цу йуккьехула совхозан буракашна асар деш, йуха дакьоче дала хьаьрса хьечаш дохуш, Іай кхаба ши шинара хІоттош, йа вешигара, несера, вешин берашкара «схьада» бахар бен, хуьлуш цхьа а гІо а доцуш.

Нана, кхойтга шарахь меттахь а Іиллина, йелира, тезетана, узуш болу цхьа йетт боцург, кхин тГехь ден биь куоган хьайба а доцуш.

* (20-чу бешеран кхузткье итталгІачу шерийн чаккхенгахь Соьлжа-ГІалахь Ростохара милцойн патруль йара буййсанашихаь гІала ларйеш. Цаьрца дар-дацариш нислуора нохчийн).

Іарбис, кхуьнан нана йалале диъ шо хьалха, зуда йалийра, кхуьнга шега йуола, бохуш, масех шарахь дехарш а дина: «Хьан нана а цхьаьна лелор йара вайшимма, иза вайшиннан бен, кхин цхьаннан а бала ма бац, сан, хьан бен. Хьан нана – сан нана а ма йу, сан тайниг», – бохуш, кхунна дукха хьеста а велла.

Иза нанас аьттехьа а ца дитира – ша невцан цѐн тѐхь, ворхѐ а дех нах кхардош, Іуьллура йац, аьлла.

Кхуьнан ткъе цхьайтта шо дара, нана йелча. Кевстиг санна, йекъа йара хІара, диэґа тѐхь цхьа а дилхан хьаса а боцуш, нана хьала-охьа ийина, берриг букъ а лозуш. Йуьхь тѐхь, ши бІаьрг бен, гуш хІума а дацара.

ХІор а денна ийґина оьхуш нус а йара, кІоштахь гучу моссазза волу, пхийтта де-буьйса туохарца, шаьш болх беш ду моттийта – милцоша чувуллаш, кхуьнан ваша а волуш.

Нус, цкъа ийґина йахча, бутт, ши бутт баьккхина бен, йуха а ца йоґура цкъа а. Кхунна лело йалх бер дуьсура, иштта а кхуо кхобуш долу.

ХІара, эр санна, хьаьддий-йеддий йара, ша жимачохь муха хилла, кхунна шена дага а ца доґуш.

Кхунна тѐ кхин цхьаммо а захало а ца деара, нана йелча, йа тергал а ца йира цхьаммо а, ша кхуьнан ден хеннара волчуо бен.

Царна а, шаьш лелабайта бен, ца оьшура хІара.

ХІара тІаккха сарахь, Іаржйелча, уьйтІарчу кхура кІелахь Іара гуттар а, махо хьедечу цуьнан шогачу патарийн шабаршка ла а доьґуш, ламазашна тІаьхьа суьлхьанаш а дохуш, набарна букар а йоьдий. Пенаш а гуора, дукха хьолахь – нана, ша несаца ма йита, бохуш, дийна йолуш ма-йелххара, кхунна йелха а йоьлхуш.

Йуха Іуьйранна са а хуьлура, сарахь са а довра иштта. Кхаьрга стагга а ца воґура йа хІара дІа а ца йоьдура цхьанхьа а, цу кергара арайаьлла, ша оьшуш йа ша ган лууш стаг воций а хууш.

Кхунна арахь – шайн кевл арахь – инзаре хиетара, масийтта шарахь ненаца чохь а йаьллина, нахаца бийца мотт а йа хІума а доцуш – лаьттара хьала а ца къаьсташ хиллачу берех баккий нах хиллера, хьенан – муьлха ву а ца хууш.

Кест-кеста ваша зудчух лизташ хезара, йуха, дІасайеттачу неІаршца, нус ийґина а хьодуш.

Жима ши бер кхуьнца дуьсура, вуьйш нехан кергашкара хасстоьмаш лачкъуо а оьхуш буьйсанаьшкахь.

Вешин воккхахволу кІант, диъ шо а тухуш, чувоьллира, ша буса куорах чу а ваьлла, лечкъийна долу нехан кузаш духкуш, базарахь гучу а ваьлла.

Нус, тІаьхьараь, шен цІа йахара, вуьрхІитта шо долу йоІ а эцна шеца, кхунна кхаба шен цІийндай, диъ бер а дуьгуш, – Делан денна вашас тѐхьерчо декхарш а.

Чохь – биъ пен, цхъа паднар, неI кагйелла шипонер йоцург, га хьовзийча, тIелата кхин хIума а дацара, вашас – хIара чуъра ара моссазза йолу – кхунах къайлах дIадохкина.

Кхуьнан шен пальтой, ши коч а лулахошкахъ йара, вешех дIалачкъош, къайлайаьккхина. Божал а чукагделлера, тхов тIе а кхиэташ. Керг а йара, охъа ца йожийта, гIортуораш а гIортийна, лаьтташ.

Кхаьрга цхъа а стаг ца вогIура цкъа а.

СагIадохург а волура тIех, чу а ца хъаьвзаш, кхеран бахам а гой.

Кхуо Iай бIаьстене сатосура, хIума дIайуьйр йара-кх ша, олий, бIаьста гуьйрене а хьобжуш, картол-хIума Iалашйер-кх, бохуш.

Малх, цхъадика, хIор а Iуьйранна схъа а кхиэтара, йуха, сарахъ, бехха чу а бузуш.

Иштта са а довра, са а хуьлура, урамера схъа берийн аьзнаш а хезара.

Цхъана Iуьйранна, маццахлера шира мохъ а, кхоьш а йоьккина, котаман кIорнеш эца кIошта базара йахара хIара, лулахошка ша дIайиллина дарин коч а йуьйхина тIе.

Iуьрта цIа богIу нах гулбаларе хьобжуш, ахтобус кIоштан социьлехъ сецна лаьтташ, ша хиьна Iачу гIантан куорах Iарби гира кхунна. – Йоккхачу машено тормоз тухуш, тата а хезна, хIара дIахъаьжча, – Iарби вара кхуьнга хьобжуш, бIаьргашна тIе хурашка а талийна. Кхуьнан са, бераша къахкийна кхокха санна, тохаделира некхехъ, йуха пхенашца дIадахара, дегIе цхъа марзо а хьодуш. Кхунна ша а, хIара дуьне а – массо а хIума дицделира, ишкол, шен мокха шола коччий, кIайн фартук дага а йогIуш: «Ма йелахъа, сан тайниг, йেলাйелча, кхин а хаза ма хуьлу хьо!» - бохуш, шена вийлина Iарби а цу бIаьста, шен берхIитталгIа шо долчу ирсечу бIаьста, хIинц-хIинца, экзаменаш дIалуш, аттестат схъа а эцна, заочно институте деша а хIобьтина, Iарбига маре йаха ша кхаьбна сатийсам а...

Ахтобус йуьрта дIакхаьчча, нахацанна охъайоьссина, йолайелла жимачу гу тIе хъала а йаьлла – кхеран цIа гуна лаха чохъ дара – йухахъаьжча, генайаьлла, гIала охъайоьду ахтобус гира йоIана, оцу мIаьргуонна, кехатан йаьшки чохъ хилла шен котаман кIорнеш дага а догIуш.

Иза баца тIе охъахиира, ши пхъарс гуолашна тIе буьллуш, корта аьтто бесница пхъаьрсашна тIе а товжийна.

Цунна генна лахахъ баьццара-сийна йаргаш гира, шайн бошмашца, сирникан богт санна хиэташ, некъан тай лаьцна йоьду можа ахтобус а. Кхин хIумма а ца гира йа кхин цхъа а ойла а, шена иштта хиьна Iаш хаза хилар бен, ша цхъа жима бер долуш санна а хиэташ, туйкана йаханчу нене хьобжуш Iаш, иза гучуйоллушехъ, йедда-йедда, дуьхьал а йахана, цунна маракхета.

1987-2022 шш.

АРСАМУКАЕВ Абдулла

Курумова Селимин дахар а, кхолларалла а (1914 – 1968)

Курумова Селима йина 1914 шеран лахьан беттан 18-чу дийнахь Нохчийчоьнан Бамат-Йуртана ткъех километр йуьстах йолчу кIотарахь (Советан Iедал дIахIоьттинчул тIаьхьа «Комсомолец» цIе хилла оцу кIотаран). Селимин да Курумов Муса Соьлжа-ГIалара «Горское училище» кхиамца чекх а йаьккхина, Ставропольски божарийн гимназе деша вахна. Иза тIехдика доьшуш, дешин медаль а луш, чекхйаьккхича, Петербургерчу Горный институте дIаэцна (хIетахь цуьнан йуьззина цIе «Горный институт Императрицы Екатерины II» хилла, хIинца «Национальный минерально-сырьевой университет «Горный» йу иза). Горный инженеран говзаллица институт чекх а йаьккхина, белхаш бина Горно-рудный инспекцехь, тайп-тайпанчу геолого-поискови партешкахь а. Советан Iедал дIахIоьттинчул тIаьхьа, болх бина «Грознефть» йукъайогIучу организацешкахь. Кхелхина 1927 шарахь.

Селимин нана Медни Чермоев Орцин йоI хилла.

Хьалха дуьйна а Нохчийчуьрчу хьалдолчу нахах хилла КурумовГIар.

Селима 1922 шарахь шен вешица Сурхоца Соьлжа-ГIаларчу № 2 йолчу ишколе деша дIайелла шен дас. 1930 шарахь чекхйаьккхина ишкол. Кхин цхьа шо даьлча, деша йахна Соьлжа-ГIаларчу автомобильни техникуме. 1935 шарахь, техникумера дешна йаьлча, «Грознефтан» авторемонтни мастерскойшка техник-контролеран балха йахна. Болх барца цхьаьна, Грозненски нефтяной институтан суьйренан отделене деша хIоьттина.

Курумова Селима 1936 шарахь, маре а йахна, Москва дIаьхна цигахь инженеран болх беш волчу шен цIийндеца. Москварчу нефтяной институте дехьа а йаьлла, инженер-механик корматаллехула дешар дIадаьхна цо.

Сийлахь-боккхачу Даймехкан тIамехь цIийнда кхелхича, 1942 шеран май баттахь институтан 5-чу курсехь доьшуш йолчуьра Нохчийчу цIа а йеьна, шен ненаца Гийна Селима. Оцу муьрехь цо белхаш бина йуьхьанца Нохч-ГIалГIайн республикин музейхь промышленни отделан куйгалхо йолуш, цул тIаьхьа, 1943 шеран 5-чу июнехь дуьйна вай махках даххалц йолчу хенахь, «Грознефтан» № 2 йолчу авторемонтни мастерскойхь инженеран даржехь хилла иза.

Нохчийн къам махках доккхучу хенахь, цIахь ца хилла Курумова Селима. ЦIа йеача, кхетта хиллачу бохамах. ТIамехь чевнаш йина, Соьлжа-ГIаларчу госпиталехь Iуьллуш хилла Селимин ненан шича Идрисов Шамсудди. Цуьнца цхьаьна госпиталехь нисвелла чевнаш

хилла волу нохчийн эпсар Куразов Г1ани. Иза госпиталера араволуш, цуьнга, там-мах а бина, д1айелла шен ненан шичас Селима. 1944 шеран июнь баттахь шен ц1ийндеца Куразов Г1аница махках йаьлла Селима.

Казахстанехь Алма-Атана йуххерчу Малая Станица олучу йуьртаьхь Ийна уьш. Курумова Селимас 1944 шеран 2-чу августехь дуйна шина шараьхь инженеран болх бина «Союззаготранс» олучу организацин Алма-Атарчу областнойн отделенехь. Цул т1аьхь «Каззаготживсырье» организацехь лаккхара технолог лаьттина, т1аккха «Казсовхозтрансехь» эксплуатацин декъан начальник хилла. Иштта оцу тайпана болу шен корматаллица бог1у белхаш бина цо Алма-Атахь, даймахка ц1айерззалц.

1949 шеран 28 февралехь Алма-Атахь спецкомендатуро т1едилларца х1оттийнчу анкети т1ехь, къам а, ненан мотт а билгалбоккхучохь, Курумова Селимас йаздина нохчи йу, ненан мотт нохчийн мотт а бу, аьлла. Нохчийн маттах дозалла деш хилла йаздархочо.

Даймакхе сатуьйсусш, ц1а йан г1ерташ хилла Селима, 1952 шараьхь Иедале кехаташ йаздина цо, спецучетера д1айаккхяхьара ша, бохуш. Амма х1етаьхь къаьмнаш даймахках дохуш бинчу Иедалан сацаман харцо ч1ог1а хилла. Спецучетера д1а-м муххале ца йаьккхина, мелхо а ч1аг1дина, хьо нохчи йу, цундела махках а йаьккхина, аьлла.

Къомана парг1ато йаьлча, шен доьзалца даймахка ц1а йеьна Курумова Селима. 1957 шараьхь дуйна Соьлжа-Г1алаьхь «Сельстрой» трестан бахамашкахь кхиамца белхаш бина. Муьлххачу меттехь болх беш а, доггах, хьанал къаьхьегна цо. Къинхьегаман хьуьнарш билгалдохуш 1966 шараьхь «Къинхьегаман Ц1ечу байракхан орденца» совг1ат а дина.

Курумова Селима кхелхина 1968 шараьхь Соьлжа- Г1алаьхь.

Шайн дайшкаьхь дуйна а, йоза-дешар к1орггера Iамош а, хууш а хилла Курумовг1ар.

Курумова Селима шен инженеран говзаллица цхьаьна исбаьхьаллин литературе марзо йолуш хилла. Исбаьхьаллин дош девзаш а, дезаш а хилла иза. Цуьнан йоккхажайолу йиша Бата, Нохчийн книжни издательствехь балхахь а йолуш, говза гочдархо хилла. Шайн дикаллица йевзаш йу цо гочийна А.С. Пушкинан стихаш: «Iаьнан суьйре («Зимний вечер»», «Тутмакх» («Узник»)), кхийерш а. М. Горькийн «Нана» роман а нохчийн матте йаьккхина цо.

Къаьсттина мехала бу Курумова Селимас исбаьхьаллин литературехь бина болх. Цуьнан произведенеш дукха йац, амма дика йу.

Йаздархочун произведенеш дуьххьара зорбане йевлла д1адахначу б1ешеран 50 шераш чекхдовлучу а, 60 шераш дуьйлалучу а муьрехь. Уьш «Орга» альманаха т1ехь, «Ленинан некъ» газета т1ехь зорбатухуш арадийина дийцарш, очеркаш йу. Царах ду «Дорчин Донча», «Жарманан

некъ», «Ца йинчу ненан хГусамехъ» дийцарш. Нохчийн 1ер-дахаран хъелаш, къоман гГиллакхаш дика девзаш хилла автор. Меттан говзалла а хилла цуьнгахъ. Цундела авторан произведенеш , къоман дахарера гГуллакхаш шайн чулацамехъ а долуш, дикачу маттаца йазийна йу.

Курумова Селимин книга дубхъара арайаьлла 1962-чу шарахъ. Книги цле «Дохк» йара. Цу тлехъ зорбатоьхнера «Дохк» цле йолу повесть а, масех дийцар а. И повесть йу Курумова Селимин цле нохчийн литературехъ йовзийтинарг а, члагГийнарг а. «Дохк» повестехъ уггар мехалниг меттан исбаьхьалла йу.

Цуруев Шарипан «Дахарлахъ» байначийн къа-бала (Курумова Селимин «Дохк» повестах ойланаш») цле йолу статья зорбатоьхна 2003-чу шарахъ. Цу тлехъ автора теллина «Дохк» повестан чулацам. Къаьсттина тидам бина меттан башхаллин. Статья масех декъах лаьтташ йу. Кхузахъ даладо «Авторан мотт а, турпалхойн къамелаш а» цле йолу дакъа: «Авторан мотт хьал долуш бу.

Турпалхойн къамелаш (диалогаш), цхъа а тайпана шеко йоцуш, тоьллачу исбаьхьаллин кхиамех лара мегар ду повестехъ.

Уггар хьалха дешархочун тидаме йовлу шатайпа, чолхе йоцу синтаксически конструкцеш. «Адам-хатI ду» бохург бакъ делахъ, Курумова Селима шен заманхошна йукъахъ вуно къаьсташ стаг хилла, хГунда аьлча, иштта нохчийн исбаьхьаллин литературехъ вуно атта къасталур йолуш, шатайпа хатI ду цуьнан произведенийн. Цуьнан йозанан хотIан коьртачу билгалонех ду предложенин йоций хилар. Уьш къаьсттина йацло, билггал долу психологически хьал хГутгучохъ, синхаамийн карзахалла члагГийеш, дешархочун са кIамдеш... Повестера предложенеш, йуккъера лерича, 6-7 гергга дашах лаьтташ йу.

Американски Илманчаша члагГидарехъ, оцу тайпанчу йоцачу предложенеша беш болу хаам дешархочо дика тIелоцу, дика дагахъ а буьсу. Говза а, шуйра а пайдаэцна автора инверсех а. Нохчийн нийсачу предложенин иштта формула йу: субъект (подлежащи) – дар (сказуеми – хандош делахъ) – объект (нийса кхачам) (тIаьхьарлерниг болуш а, боцуш а хуьлу). КIезиг нисло сказуеми, подлежащел хьалха долуш йолу предложенеш. Дукхяхьолахъ, ишттанаш поьзехъ, эшаршкахъ нисло. Ткъа хГокху повестехъ, йерриге бохург санна, предложенеш сказуеми (хандешнаш) подлежащел хьалха долуш йу. Хандашца-сказуемица чекхйолуш предложени массийтта бен йац хГокху повестехъ. Хандешнех вуно дукха дезар оьцу авторо. Уьш оцу кепара дукха хилар ларамза дац – исбаьхьаллин гГирс санна, шайн маьIна леладо цара. Цара – оцу йоцачу предложенешкахъ подлежащел хьалха нислучу хандешнаша – (сказуемеша), – шатайпа чохъара динамика, боламан хьал (фон, атмосфера) кхуллау.

Оцу хьолаца (сихачу боламан хьолаца) догIуш ду ламанан исбаьхьа, амма буьрса Iалам, турпалхойн карзахе ойланаш, кIежтуйсу синхаамаш, безам-цабезам дуьхь-дуьхьал латтар а.

Халкъан барта кхоллараллин поэтикица догIуш а долуш, амма трафаретни доцуш, дуккха а, тайп-тайпана а исбаьхьаллин басарш, гIирсаш карийна авторна шен повестехь. Масала, хIара дустарш: «лайн духар тIекхоьल्लीна орцан бохь санна, кIайвелира иза», «хорша йеанчу дархочун санна, кIорггехь лепара бIаьргаш а», «болар-м дара, речIано лаьцначу экханан санна», «цецдаьлла лу санна, бай ког а тосуш, шуьйра го лоцуш, халха йолура иза», «къона акхтарг санна, айайелла йара иза». Шен исбаьхьаллин дешан говзалла, похIмин таро ца кхоош схьайаьстина, схьайелла авторо. Ира контрасташ, шен маьIница антитезе йирзина меттигаш йу повестехь. Масала, хаза, йуткъа, кIайн, къона, цIена ЗабиIат – стомма, воккха, ваьлла, эндаже, сица маьтгаза волу Нажа. Иштта тIе тидам боьдуш башхаллаш йу Зоврина а, Хесина а йуккъехь а, Бачина, Бетерсолтина а йуккъехь а, и дI.кх. Шен повесть йазйеш, символех, метафорех, аллегорех турпалхойн къамелашкахь а пайда оьцу автора. Повесть тIера диалогаш йоций а, психологически нийса а, шайн «декхарш» дуьззина кхочушдеш а йу.

Вовшийн сил дукха дезаделлачу къоначу адамийн вовшашца йолу марзо, аьхналла, хьомсаралла, вовшашна йуххехь хиларе сатийсар, деган тайп-тайпана лаамаш, халла детта са... – и дерриге ду лахахь йалочу диалогехь: «Хьаж тIе йижира хьаьвзина мас. Ша лаьттачуьра меттах ца волуш, хIуп элира Зоврас: ловзайелира мас.

ГIададна, деладелира йоIий, кIанттий.

- Со чемхалг-м дац хьуна? – хаьттира йоIа. – ХIуп ма боху ахь?
- ХIан-хIа. ХIуп аьлча, чемхалг дов, хьо хьуо йолччохь лаьтташ йу...
- Кхин башхалла йац-ткъа тхойшинна йуккъехь?
- Хьанна «тхойшинна»?
- Суний, чемхалгний?..
- Йу! И дайн ду, хьо йеза йу...
- Иштта йеза йу со тIаккха? Тоххара-м, ги а тухий, мел гена а ма хьора ахь со, йа йеза йу а, ма ца олура.
- И дIо къега лам гуш йу-кх хьо, ЗабиIат. Хьо марахь а йолуш, цунна тIе вер вара-кх со, саца а ца соцуш. Жималлица цхьаьна сан бакьо а дIайели, хьо суна йаз а йели...»

Йерриге и тайпа меттигаш йалийна вер вац. «Анна Каренина» романан идея йийца воьлча, ша и роман йуха йазйан йезар йара, аьлла Л.Н. Толстойс. Иштта ду кхузахь а...

Ритма, йукь-кара чохьхара рифмаш а йолуш, декарца цхьатера долчу аьзних долу дешнаш сих-сиха йух-йуххехь а нислуш, дийнна абзацаш

йу повестехь. Масала: «Малхо къагош, махо цІиндеш, басаца кхуьу бІаьстенан зезаг. Хиэ орам чІагІбеш, битам цІанбеш, басаца кхуьу бІаьстенан зезаг. ДогІучу догІано даша а ца до и, хьобкхучу махо каг ца до и, шен зама тІаьхьакхаччалц. Дукха йоца йу-кх зезаган зама...» Йуьхьанца хорейн барам, тІаккха хорейн, дактилан барамаш ийна, тІаьхьара дактилан барамехь ду и бакъ йолчу поэзин могІанаш... тІаьхьарчу «Дукха йоца йу-кх цу зезаган зама» боху предложени тІекхаччалц. И предложени – гІайгІане дахаран бакъдерг а, шийла жамІ а – прозехь йу. Кхузахь йерг аллегорича цхьаьна символ йу.

Зоврин, ЗабиІатан кхоллам а, безам а бац ткъа иза – цІена а, хаза а – «бІаьстенан зезаг? Амма зама йоца йу-кх цуьнан, къиза чаккхе а йу-кх, даватІарг, тІех къиза...

Лакхахь ма-аллара, повесть йазйеш, шен корматаллин таронаш, похІмин ницкъ а гайтина йаздархочо, амма дешнаш эрна дІаса ца кхуьсу цо боккхачу тІаламца лардо. Цундела хІора дош а цхьа маьІна лелош ду кхузахь.

Таханлерачу дешархочунна ца девзаш (йа дика ца девзаш) долу дешнаш а ду повестехь. Масала, ват, жІайгІант, ниша, хьалкха, пІаьнкІазхо, цІадахьаро, хьомалла. Вуно хаза а, маьІна долуш а афоризмаш хилла деса тарлуш аларш а дуккха ду хІокху произведенехь. Дало лаьа царех цхьадерш: «Кура воцчунна бале йолу куралла!» (Пакал), «Шина-суьйрена йуккъе хьабкхначу махал а маса йу жималла» (автор), «Дукха дезаро – кІеззиг дезийтина» (Пакал), «Салам бедаре луш, дукха нах бу ломахь» (Пакал), «Хьомсарчу хІуманан го а мерза бу» (автор) и дІ. кх.»

Шен статьян тІаьхьарчу декъа тІехь («Йукъара хетарг. Ледара агІонаш, жамІаш») автора йаздо: «Уггар хьалха, суна хетарехь, нис ца йелла чаккхе. Зовра, ЗабиІат, Нажа хІаллакхилар логически чаккхе йу – берриш ца лахь а, цхьаь-шиь хьала-охьа вала везаш вара (Мока валар оццул оьшуш дара аьлла ца хета, йа хилча а, ца хилча а тарлур дара). Амма оцу кепара уьш балар исбаьхьаллин бакъдолчуьнца ца догІуш, тардан гІертар тІех хаалуш, оьрсаша ма-аллара, кІайчу тайнашца тегна ду. Ас йуха а боху, уьш балар логически нийса ду, кхин чаккхе хуьлийла а дацара. Цундела, автора шен турпалхой дукха «атта», трафаретах тера кхоьллинчу хьолехь, психологически кечам бар кхачаме доцуш «бойушехь», дешархочо саозийна, синхааме Іаткъам хиларца, тІелоцу чаккхе. Ткъа муха хила йезара чаккхе, муха «байа безара» турпалхой? Суна а хаттар хилла дуьсу.

ШолгІа. Тамашийна хета XIX-бІешарахь нохчийн ломахь вехаш волу нохчийн кІант Зовра ша тІехьийза йоІ йехачу цІенойн пенах а летта, корехула чухьежар а, хи тІехь ЗабиІатца деш долчу къамелца тІех эвхьазалла хилар а. Зовра, ЗабиІат жимчохь дуййна цхьаьна ловзуш, лула-кулахь кхиьна хиларо оцу тайпа «тамашино» хеташ

йолу йукъаметтигаш мелла а «бакъйо» ала а дера мегар ду, делахъ а...

Масех трафаретни аларш, кальканаш а йу повестехъ, оцу кхачамбацарша произведенин дикалла лах ца йахъ а, чохъара синхаамийн буьйлина хилар (напряжение) малдо билггал йолчу контекстехъ. Масала, цкъа кхетамчуьра йаьллачу ЗабиIата ша меттайеъча аьлла «Кхоллам бу хIара», – оьрсийн маттара калька йу, ткъа XIX-бIешарахъ вехачу (йехачу) нохчочо «Делера ду-кх хIара»... «Дала йаздина хилла-кх хIара», – ала тарло. Иштта масалш кхин а карор ду» .

Нохч-ГIалгIайн книжни издательствос Курумова Селимин «Дохк» книга шолгIа арахецна 1967 шарахъ. Цул совнаха «Дохк» повестан йерриг текст зорботоьхна 2003 шарахъ арадаьллачу «Орга» журналан кхоалгIий, йоьалгIий номерш тIехъ а. Цу тайпана зорбанехъ кхузза арайаьлла «Дохк» повесть. Цуьнан дакъош газеташ тIехъ ара а дийлина.

Иза Курумова Селимин произведенеш мехала хилар гойтуш ду.

КУРУМОВА Селима

Цайначу ненан хлусамехь

(Бераина йазийна повесть)

Йаьчначу суьйренца веана хьаша.

Луьра дара 1945-чу шеран 1а – шен бакьо йуьззина дIакхобхьура цо.

Йуткъа шок йетташ, шийла мох хьобкхура цу суьйранна. Дарцан кIур хьийзара, махо гIаттийна. Хьуьнан гIовгIа йара йукь-йукъа хезаш. – Геннара схьаугIура махо карзахйабккхина хьун. Шайн-шайн чохь дIатийнера йуьртара адам.

Арара гIуллакх жеррахь дина а даьккхина, чубирзина, гулбеллера Воккхачу Шовхалан доьзал а. Оцу йуьртахь йоккхуш и цIе йара-кх цуьнан; хаац, – ша воккха волу дела делахь а, йа доьзал жима хиларна делахь а, – «Воккха» олий, тIетухура-кх, Шовхал хьахийнчохь. ВоI тIамехь вийна, цуьнан бераш дара Шовхала кхиош дерш. Цийнан дукь доькьура Шовхала берийн ненаца. Самарт, Сесий, Сайдий йара цу берийн цIерш.

Пеша хьалха хьийзара Шовхалан нус – Макка. Пхьор кечдеш йоллура иза. МаьркIажан бода кьовлалуш лаьтгара. УьйтIа йуккьерчу дитта кIел овзна салаз хаалора, цхьа гIаларт санна.

Кора уллерачу маьнги тIехь хиьна Iара Сеса.

– Вайн ринжех чу стаг вели! – аьлла, корах летира тIах-аьлла йолу Сеса. И цIе а йахнера, цуьнан чехкалла бахьана долуш. Парт-аьлла, йахана, маьнги тIера охьайккхира Сеса.

– Цу стагаца-м цхьа йоI йу! – элира цо.

– Ахь пуйташ ма буьтту! Вайн Борз а ца лета! – аьлла, кIажара схьакхайкхира жима Сайда. – Дада, Сесина дов дехьа! Пуйташ боьттича, эхь ду ца бохура ахь?

– Партал Сайда гIаьттина валале, жIаьла а летира. Борз йара цу жIаьлин цIе. Борз дIахьаьдира кетIехьа.

– Ма ца буьтту! Ахь ма буьтту!

– Дада, Сайдина дов дел ахь! – цхьана кога тIехь хьаьвзира, гIадйахана, Сеса.

– Самарт, арахьажал! – дехьа чуьра схьакхайкхира Шовхал. ТIаккха неIаре йелира Макка а.

Сесин йоккххайолчу йишина – Самартана – хьалха ваьлла вогIура цхьа стаг. Цу стагца ухах хьалайелира цхьа жима йоI а.

– ХIей, нах, хьаша тIеобций аш? – элира веанчо.

– Марша а вогIийла хьо! Чувала! – йистхилира Макка. Дарцан хIурца чубевлира хьеший, цаьрца цхьаьна чухьаьдира арара шело а. Маршалла-доьналла хаьттинчул тIаьхьа, Шовхал пеша хьалха хьаьжира. Макка йеанчу йоьIан коьртара йовлакх дIадоккхуш йоллура. ТIехь шаш а

бохкуш дара и йовлакх. Бераш Іадда хІиттина лаьтгара, цкъа ненан бІаьра хьовсуш, тІаккха йоІе хьовсуш.

– Йелла ма йала хьо, делаІ, ма шелІелла хьо! – олуш, йоІан куьйгех шен куьг хьабкхира Маккас. ТІаккха, шен багара Іаь а тухуш, йоІан куьйгаш дохдира цо, йуха йоІан йуьхьах гата хьабкхира.

Пеша улле охьабиллинчу йоІан шодах гІаьттира кІайн Іаь. Оцу шода тІехь сецира Сесин сиха бІаьрг.

– Нана, оцу шодах Іаь ма гІуьтту-у? – элира Сесас.

– Самарт, тесана тІе а хьой, бегабел шад! – элира Шовхала. – ТІергана тІе охкалахь шода йуккъера хІуманаш! – аьлла, тІетуьйхира нанас.

Жима Сайда лаьтгара, бага пІелг а биллина, йоІан когашка хьобжуш. Сесин лере гІоьртира Сайда. Сесас дІатеттира кІант, тІаккха хозуьйтуш элира Сайдас:

– Сеса, цуьнан калош гІорийна. Когаш шеллой-техьа царна чохь?

– Ахь хатгал!

– Ахь-айхьа хатта!

Шина берана тІечевхира нана:

– Ма йел гІовгІа! Хьада, дІанехьа дала ший а! – аьлла, Сесий, Сайдий нацкъардаьккхира, кхин дист а ца хуьлубьйтуш. ЙоІан калош дІайехира Маккас. Пазатан Іуьргехула схьакъедара цІийбелла нана-пІелг. – Самарт, латайел хІара пазат! – аьлла, дІакховдийра нанас.

Дешдерг шен гІуллакх доцуш санна, царна тІе бІаьрг а боьгІна, йист а ца хуьлуш, Іара йоІ. Цхьангге а дІа ца хьожуш, йукъ-кара доккха са а доккхура цо.

Дечиган маьнгитІе шаршу йаржийра нанас. Цу шаршуна тІе божаршна кхача хІоттийра цо. Кхехкийначу думан а, хьолтІамийн а чоме хьожа гІаьттира шина а чохь. И хьожа кхечира пеша хьалха а. ЙоІана уллехь, «хур-тІур» деш Іачу цицигна а кхийтира кхачанан хьожа. Набаран тар тесна, гІан-набаршца дехкий ловзош, гІаддахана Іара и цициг. ТІехьарчу когаш тІе кІегар а хиьна, бІаьргаш дІабиллира цо. «МІаьу» аьлла, шена а хІума йийхира цициго. – Хьо дицда-м йиш йацарий-ца! – элира нанас. Дакъа дира цицигна а. Текха йуккъе хІоттийра хохийн берам, цу берамна гобабккхина йаржийра хьолтІамаш. – Же! ТІехилал массо а! – тІаьхьависинчун дакъа оцу цициго дуур ду-кх, – аьлла, йелайелира нана. ТІаккха йоІан бІаьра хьабжира иза. Сирла хин тІадам бІаьрг-негІарх дІа а къаьстина, мераца охьаьходуш гира цунна. Йуха и тІадам куьйгана тІе буйжира. ЙоІан бІаьргашна тІе йеана мас дІахьабкхна, йуха а, меллаша хьаттира Маккас йоІе:

– ЦІе хІун йара хьан, бер?

– Лалока олура сох тхан дассий, нанассий, – дара йоІан жоп. Халла хозуьйтуш, элира цо иза.

Божарийн пхьор дохо а ца лууш, цецІаьлла, сецира Макка. И дина хаттар а, делла жоп а хезира хьешана.

– Зуда, цхъана хІуманна тІекхиа дагахь, дира ахь и хаттар. Тхан йац и йоІ. ХІусам йобхна, арайаьлла иза таханлерчу буьрсачу дийнахь.

– Кхуьнан гІийла хиларх шек-м со-суо а йара-кхи! – аьлла, йистхилира Макка. Доккха дубман дакъа диллира цо йоІана хьалха. – Йаал ахь, йаа! Дукха беса йу хьо! Хьайна уллерчара дийриг ца го хьуна?

Кхо бер доллур, катобххана, хІума йууш.

– Нана, оцу йоІа цІиканаш буьйгІу, шен дакъа а ца дуу, – элира Сайдас. Йуха, дІаса а хьаьжна, – Лалокас, – аьлла, тодира.

Сайде дІахьаьжира йоккхяхйолу йиша. КІелдІахула хьобжучу йоІа: – Хьо, Ювдал, сацахьара-кх! – элира. МІара кьовзийра Самарта вешина. Духьал муьшка йан дагахь, куьг айира Сайдас. Лаамаза ненан бІаьра хьажавелира иза. ЙуьхьІаьржахІобттира Сайда. Дадас аьллера-кхи: – «Чохь хьаша хилча, йукъа ма гІорта, вист а ма хила!».

Сайдина тІаьхьа дагадеара и.

– Ас хІумма а ма ца до! – элира цо. ТІаккха, корта охьа а таІийна, хохийн берам чу Іобттира дийнна хьолтІам. Бераш дийладелира, барт бича санна, дерриш а цхьаьна. «Самарт» олуш хезира берашна. Дада вара и аьлларг. Тап-аьлла цхьабосса дІатийра бераш.

Чорпин кад охьабиллира хьешо. Шен мекхех куьг хьаькхира цо. ХІусамда Іара вист а ца хуьлуш, наг-наггахь кад ойий, чорпин кьурд а беш.

– Тхан зовтехь болх беш дара кху йобІан дай, наний, – элира хьешо. – Чорха тІехь да вара, цуьнца Іемаш нана а йара. Кхо бутт хьалха да вели, цунна тІаьхьа, и ца лайча санна, нана а дІайели. Цхьа бутт бу кхуьнан нана йоцу. Ша леш, амалт а дина, тІедиллинера цо суна: Лалока дехойх дІатохар. Шуна дехьарчу колхозехь кхуьнан ден шича ву аьлла, новкъадаьллера тхойша. Дадас хаьттира Іийна-а:

– Вайн цІера мичара вара кхуьнан да?

– Нихларчу ГІеза-Махьмин ву ша, олура-кх цо. Хьалххе охьабаьхкина, Михалскехь Іийна уьш.

Шен карара чорпин кад шаршуна тІе а хІоттийна, Маккин бІаьра хьаьжира Шовхал. Макка а хьаьжира цуьнга, йистхила дагахь.

– Дада, вайн йуьртара хилла, мобтту суна, Лалокин да?

– Хилла дера! Дика лулахо вара ГІеза-Махьма, озда стаг йара цуьнан сте – Бекисат а. Цу шиннан тІаьхье-м ца йобьзура суна. Дозал охьахь кхиьна церан. Со охьавогІу-воьдучу хенахь, кегий дара ГІеза-Махьмин бераш.

Вехха Лалокин бІаьра хьаьжира Шовхал: – Дененах тера йу хьо! – элира цо. Йа дера! – аьлла, тІетуьйхира тІаккха.

КхидІа ца дубьцуш, хьаша хьалха а ваьккхина, Шовхал дехьа чу велира. Маккас массарна а метганаш дехкира. Дечиган маьнги тІе магІара охьадийшийра бераш. Пешана уллехьа йижийра Лалока, уггар а довха йургІа тІе а тесна.

Пхьор диинчул тІаьхьа, ца хьелуш, чуьрнаш дІатийра. Лалокина наб

кхийтира, гІайби тІе корта буьллушехь. Шелонехь, гІаш некъ бина, кІадйеллера иза.

Туьнкалг локкхура хьийзачу махо. Ураман бохалла, угІуш чекхьэккхара и, сихбелла боьддушехь дІаса тулгІе а йетташ. Махо шаьш човхийча, гІийла дегадора куьзганан бІаьргаш а. Дечиган гур къевлина лаьтташехь, зов олий, декара уьш, механ хІуо ца ловш. ТІаккха, самаболий, серло тосура терхина тІерачу къедарго а. И бара нанас буьйсанна латош. Шен зурма дІайолийра пеша тІехьарчу цаьпцалго а. Набаран тар а тосий, йукь-йукъа сацалуш, цхьанаэшшара бора цо шен буткъа узам. Самукъане гІан гуш, сих-сиха велалора жима Сайда а.

Цхьа нана йара-кх, наб йайна, ха хоьрцуш. Сингаттаме ойланаша са огура цуьнан, байлахь йисинчу йоІах дог лозурш. «Мича дикане гІур йу иза кхана? Йуткъийчу пазаташца когаш шеллур бу, йовханиг йуьйхича – калона чу хоьур бац. ЙоІ кхоччуш йуха, тахана кечам а бац. Нагахь, зен доцуш, дІакхачахь а, бухахь карондолчу диканна а воккха теш оьшу. Сан берашна хІун доьгІна а хаац! Цара а дара-кх изза лелор, тхойшиь дуьненахь ца хилча. Дуьйцийла йоццуш, дика-м кхобу детдомехь бераш, делахь а, цига а хІунда ло и, хетий? Со саннарш бац ткъа гІо дан а, йоцчу ненан метта хІитта а? Со къона а ма йу, могуш а ма йу. Хьабстинчуьнан ду боу-бер!» – дагатесирана нана. Лалокин бІаьра хьаьжира иза...

Йохйелла, йуьзна, куьйгаш дІаса а тесна, мерза наб йеш, Іуьллура Лалока. КІайчу йуьхьана ІиндагІ а деш дийшийна дара Іаьржа-деха бІаьрг-негІарш. ГІийла хаалуш, цІийелла, лепара горга беснеш. Къорза лоччар йерриге а хьулйина, йаьржина къегара хьийзина месаш. Цена бер дара Лалока.

– Кхаанна лехна рицкъ – деанна а кхочур ду! – сацам бира нанас. Ша биначу сацамо дог паргІатдаьккхира цуьнан. ТІаккха йеара йайна наб а.

Буьйса йуккъе йахара. Мох а дІатийра, кхин хичаш а ца йеш.

Корехула чукъедира кІайхо-о соьналла. Божли чуьра схьакхайкхира Іуьйренан туркх-къорза нІаьна. ТІаккха хьалагІаьттира нана а. Чуьрнаш сама ца бохуш, пеш латийна, йуург йан а йолаелира. Сехьа чу велира дада а. Цуьнан а дара Іедал, синбилгало къастарца хьалагІоттуш. Маккина гІоьнна дадас кертара дезарш дора: аттана докъар дуьллура, божла а цІандеш, зІакардаьхни арахоьцура, хІоь а тосуш. И гІуллакх динчул тІаьхьа, дечиг а доккхура дадас.

– Дарц тер а ду, цхьа дика! – аьлла, куй тиллира дадас. И аравалале, йистхилира нус:

– Дада, и йоІ вайн йуьртахо а йу. Мичча йуьртаран иза хилча а, мичча къомах иза хилча а, башхалла а йац, ненан куьг тІе кхочуш йолу хІусам йеза цунна. Схьадийцарехь, Лалокин верас берашха стаг ву, зуда а йоцуш. Дада, Іа луьра а ду кхушара. Наб кхетта Іуьллучу йоІана тІе а йахана, цуьнан йургІа тодира цо. Деа а бере хьаьжира нана. Цуьнан малхой, махой йагийна йуьхь серла а йолуш, йелайелира иза. Къегачу бІаьргех охьахьаьдира ши-кхо тІадам. Шен шога куьг хьаькхна, дІаййцира цо и

ши-кхо тIадам. Бехказло йоцуш, мало а ца йеш бечу балхо шагдинера Маккин куьйгаш. – Дада, – аьлла, йоIехьа куьг тесира Маккас, – иза новкъайаккха пурба дац вайна! ДIауьйр доьзалх.

ХIетта тиллина куй коьртара дIа а баьккхина, лаьттара «Воккха Шовхал». Можах хьобкхуш аьрру куьг а дара Шовхалан. И куьг дегадора. Аьтту буйнара куй бара, сихбинна, йуьхьах хьобкхуш. БIаьргех схьадуьйлу хи Маккина ца гайта, хьобкхура цо йуьхьах и месала куй.

Кийрара схьадолу аз стамлуш, йуха, и аз дуткълуш, цунна дола ца далуш, дIакхайкхира дада:

– Сий ма да хьан, Макка! Сан даго бохург гуттар а хеза-кха хьуна. ВорхI воIан метта хьо йу-кх сан, массо а хIуманна ларайеш! И аьлла валале, неI йиллира дадас. Шен дикачу несе кхин йуха а ца хьожуш, аравелира иза. Ойла йуткъайеллера дадин.

Дукха хье ца луш, хьалагIаьттира хьаша а. Йуьхь-куьг дилина иза валарца-а, хьалха биллира кхача. Цхьацца хIуманаш дуйцуш, хьаша гIеххьа хьевелира. Бераш сама а девлира. Школе йаха сийелла, йуьхь йуьлуш йоллура Самарт а. ДIаваха тохавелира хьаша а. – ХIан, Лалока, хьо кийча йуй? Вайша новкъа дала деза хан тIехьаьлла! – элира цо.

ТIаккха вистхилира воккха Шовхал: – Цхьадика, доьзал схьагуллуш лаьтта сан-м. ТIедогIучу шарахь школе гIур йу хIара шиь – аьлла, Лалокина а, Сесина а тIе пIелг хьажийра цо. Ахь гIо дийр ду кхаьршинна! – Самарте элира. Хьуна гIо дийр ду кхаьршимма, – Сайде элира. Верас деаннан а со ву-кх, хьаша! Хьайга дина амалт ахь кхочушдина. Дог-паргIат цIаверза пурба ду хьуна.

Маршалла а делла, цIа ваха новкъавелира хьаша. – ЙоьIан йисна хIуманаш а йохьуш, йухавогIур ву со, – элира хьешо. Верасе дIахаййта тIелецира, доккха баркалла а элира цо Шовхалний, цуьнан несаний. – Лалока, ахь са ма гатделахь! Берашца хаза ловза а ловзуш, Iелахь! Иийр йуй хьо? – хаьттира хьешо. Йист а ца хуьлуш корта таIийра Лалокас.

Ша йолчуьра меттах а ца йолуш, Iадда Iара Лалока. ДIавоьдучу стагана тIаьхьа а ца гIоьртира иза. Наг-наггахь бIаьргех буй а хьокхура цо. БIаьргех схьадуьйлуш дара дуьра тIадамаш. Къайллах йоI тергал а йеш, меттанаш дIадохуш йоллура нана.

– Лалока-а! – аьлла, кхайкхира нана. Ма Iел, бер! – вайн чай шеллур ду, ахь кхе дечиг ца тиллахь. Хьой, Сесий йу-кхи вайн чуьра гIуллакх деш йерг. Мехкарий дай шу-м! Сеса, ахь нуй хьакхал! Дехьа чуьра схьахьакхалахь! Кхе дечиг а тиллина, Маккина тIе йеара Лалока. Цунах нана а ца алалуш, Макка ала эхь а хеташ, лаьттара Лалока. ЙоьIан дагахь дерг хууш, йист а ца хуьлуш, Лалокин белшах куьг хьаькхира Маккас. Доккха са а даьккхина: «ХIинца хIун де ас», – аьлла, хаьттира йоIа.

– ХIинца Сесина гIо де ахь! – элира Маккас.

Дуьхь-дуьхьал нуй хьобкхуш йоллура ши йоI. Сехьа чохь хезара Сесас деш долу хеттарш:

– Хьо тхобца Иийр йу? Гутгареннай?

– Суна-м ца хаа.

– Хьо собца клубе йогIур йуй, нанин суьрте хьажа? Дика болх бо аьлла, дIатобхна хьуна нанин сурт. Хьелий узуш йу нана.

– ЙогIур йу.

– Хьан да велла?

– Велла.

– Нана а йелла хьан?

– Йелла.

– Ой! – ший а хIунда делла и шиь? Хьо йилхирий, уьш леш?

Цунна дуьхьалжоп ца даладелира Лалоке. ДегIе хьаьддачу дагаро йуьхь кхохкийра цуьнан. Корга лазабелира, лерга йуххе ов тухуш. Ша йолччу охьалахйелира Лалока, бIаьргаш а хьабдина. Охьабуйжира карара нуй а. Шина йобIан дIатерах шекйелира нана. Йиллинчу неIарехула дехьа чу хьаьжира иза.

– ХIун хобттура ахь, хIай дакьаза ма йаларг?!

Ас бер хьан болх! – олуш, дехьа чу йолайелира нана.

– Ас-м хIумма а ца боху. Ас хIун до цунна? – ала ца кхуьуш, дIатасайелира Сеса. Нанас мохь туьйхира ша тIаьхьа ца кхийча: – Чу йан ца деза хьан, ва Iоржгала!

Iаьржа йан а йара Сеса. Шайерриг а. Хаддаза букь тIе туьйсуш хуьлура Сесин кIарула Iаьржа ши кIажар. Боблуш кьега бIаьргаш а бара, коканаш санна. Цундела лепа хир йара, сел кIай Сесин цергаш а. Сесина тIаьхьа кхоьссира Сайдин буьрка. Шуьйрра морзин тIадамаш а даржош, «чоп» аьлла йуьйжира и буьрка шелаг чу. Шелаг наьIарна уллехь лаьтгара. «Ва-хьахьа», аьлла деладелира Самарт а, Сайда а. «Хи-хи-хик!» – эькхийтира Лалокас а.

– Баркалла ма хила шуна! – элира нанас. ТIехьа йирзира иза, бета тIе диллина куьг а долуш. Йоблуш йара нана а. Шелиг чу йобжначу буьркано дохийра эцца дендолу дов. Сакьераделира деа а беран. Хьалха йехкира шури тIехь йина гарзанаш, и доккха бога дуьззина. Гарзанех гIаьттинчу Iаьнаро макхдина, дайира пенах дIатобхна куьзга. Шаршуна тIе охьадехкира дечиган Iайгаш. Гобира бераша. Массо а бохкура, сихбелла, йууш. Цхьа Лалока Iара-кх, йуха а хилла, богане а хьобжуш. – Хьешана Iайг бац! – эькхийтира Самарта.

– Хьаша мичахь йу, хьо гIоза-маьрша йахарг?! – элира нанас. ДIасахьаьжира нана. Лалокин Iайг гира цунна Сесина хьалхарчу туьханкеда кIел. Куьг бехке муьлха йу хиира нанна. – Сеса! – ненан багах даьлла далале, пеша хьалха тасайелира иза. Дадина тIехьа лечкьира Сеса. Башломана тIехьа ша йаьлча санна, паргIатйелира Сеса. Iаьржачу бIаьргашца цхьаьна йоблуш, шурула-кIайн цергаш а кьегош, нене хьобжура самукьане Сеса. – Собар диэ ахь! – элира нанас.

– Сеса, и санна дерг хьобгара кхин далахь, со эгIар ву хьобца. Макка,

йитал хIара шуьна тIе! – дIакхайкхира дада. – Лалока, – аьлла, йуха а кхайкхира дада, – тIаккхахула а и кеп хьайна хIоттайахь, доделахь Сесина. Харцхьа йиша йу хьан, йа дера! Тап-аьлла дIатийна, хIума йаа йуьйлира бехкала йахана Сеса, цунна, мел доьссинехь а, ийман а доьссина.

Керла гергарлонаш

Гуьйранна, хIума йиинчул тIаьхьа, школе йаха тохайелира Самарт а. Гатанан тIоьрмиг коча тесира цо. Цу тIоьрмиг чу тесира хьийна хьокхам а, кIолдан мижарг а. Кисана таIийра шекьа чохь долу шиша.

– И шекьа Iанахь? – хаьттира Сесас.

– И-м, хьобга хаьттина, ца диллира ас! – дIахадийра Самарта.

– И-м, хьобга хаьттина, Iенар дацара! – аьшнашйира иза Сесас.

Кхиссарш кхин а йийр йолуш йара, Лалока йукьа ца йоьлলেখь:

– Самарт, хьо тIаьхьайуьсу, моьтту суна...

– Йиса а ма мега! – аьлла, дIаиккхира Самарт. Сесий, Лалокий пхьегIаш дIайаха йисира. Сихйеллачу Сесас хи дуьттура тесана уллехула, аннашна тIе. Эса дудей ша аьлла, нана божли чу йахара. ТIаккха аратасайелира Сеса а. ТIехьэккхаш, катоьхна схьаэцна, довха кортали тиллира цо. ПхьегIаш йисира Лалокина шенна. – Сеса а йоьду, – элира Сайдас, – корах арахоьбжуш Iара иза. Арара гIуллакх дина а йаьлла, чуйелира нана а. Сайда Iара, багара Iаь тухуш, цуьнца кор кьагош. Шен кучан пхьош дара тIехьокхуш дерг а. Йукьа-кара, йухавоьрзий, Лалоке хоттура цо: – ГIулгех ловза хаьий хьуна?

– Ирх а кхуссуш, пхиппа ловзош-м, хаьа.

– Делахь, «бIилцигех» ловзий вайша?

– Со пхьегIаш дIайаьхна йаьлчахьана.

Кора хьалха охьахиира ши бер, гIулгаш а эцца. ГIаддахна, лата дуьйлира дихкина долу Борз. Уча хьаладевлира когийн дуккха а татанаш. «За-акь» аьлла, йиллинчу неIарехула чухьаьдира шелонан тулгIе. Тхевне хьалайолуш, йоллучу чохь йаьржира и шелонан тулгIе. ТIаьхьабисарна кхоьруш санна, цхьаь цхьанна хьалха а лелхаш, чудевлира зудабераш – и неI ца тоьура царна. Йерриг а кьежна, Iаьржа-кIайн лепаш, уьш далош йогIура Сеса ша. Цуьнан нийса-накьостий дара и йуьртара зудабераш.

– Топ-салам жIолам! – элира нанас.

– Шуна дуьхьалара зIара дIа хьан даьккхи?

– Сеса хир йу цунна бехке а?

Бераш лаьттара, дечиган маьнгица дIа а хIиттина, Лалоке хьуьйсусш. ХIораннан карахь цхьацца ловзо хIума а йара церан.

– Баьрче довла! Лалока, назбарш тасал вайн хьомсарчу хьешашна. Йеларца деш дара ненан и кьамел.

«Хьеший-м» бацара Маккех ийзалуш, царна хаьара, цо йийриг забар йуй. Йуьртарчу берашна дукхайезара Макка. Уьш хьаста а, церан догьэца

а хаъара Маккина. Нийсо а йора цо, къовсам баълча, шен берашкахъа ца узуш, бакъверг толош, харцверг эшош. Бераш шаьш а дитина, колхозан керта балха йахара Макка. Дада а ваханера пенси схъаэца.

– Сеса, гӀулгех ловзий вай? – хаьттира цхъана йоӀа. Сайдин карахь гӀулгаш гира цунна.

– Хьалха муьлха ловзур ву? – хаьттира вукха йоӀа.

– Шишша бен ловзуш ца хилча, кхаж таса беца, – элира Лалокас. Тпаккха хьалаиккхинчу Сесас: «Схъадуйла, буй буьллур вай, СамартагӀеран шкоলেখь санна», – аьлла, Сеса дӀасахъаьжира, гӀаж лохуш. Дадин Iаса йара цунна дагахь йерг. ГӀаж ирх а тосий, цуьнца тӀекӀел буйнаш дохкура бераша. Иштта ца тесна кхаж, йа дош а ца хетара. Йуха а дӀасахъаьжира Сеса. Йеьлара йахара Сеса, массанхъа а лохуш. – XIаьа дера! – йайна Iаса гур йолуш санна, – элира Сайдас. Детташ тӀараш а долуш, «Карайел, карайел!» – бохура Сайдас. БӀаьргаш-м бара Сайдин пхьегӀаш чуйохкучу шкапа кӀел боьгӀна. Массо а буьйлира и Iаса лаха, цхъа Сайда воцург. XIета а, вета а, дадин Iаса ца хилча, йукъахдуйсуш дара-кх гӀуллакх. Кхин гӀаж-маж йацара-кхи цу декъа тӀехь!

Лоху-уш, бераш дӀасадевлча, сакъералора Сайдин. Велакъежара иза тӀаккха, ша хиьна Iаччохь. Лоху-уш, бераш ишкапехъа гӀоьртича, шийла мохь болура цуьнга: «Ишкапа кӀел ма хьовсалаш! Цигахь йац шуна и!» олий, парт-олий хьалаэккхий, вухий хъаьвзара Сайда: «Маьнги кӀел хьовса! Маьнги кӀелахь йу шуна! – бохуш.

Сайдех шекӀаьллачу Лалокас: «Хьуна ма дика хаьа, гӀаж цу кӀелахь йоций? – аьлла, хаьттира.

– Суна хӀунда ца хаьа, айса дӀайиллина гӀаж мичахь йу?!

– Ткъа, хъайна ловза ца лаахь, IадӀийчахъана ца волу хьо?

– Вала-м волу, делахь а, суна а лаьа-кхи... Шена хӀун лаьа Сайда аьлла валале, схъайцира гӀажжа-м ишкапа кӀелхъара.

– Ахъа лачкъийнера-кх и, ва Боккха Корта!

– Лерга чу «зов» обккхуйтуш, тӀара кхийтира Сайдин беснех. Сеса йара и цунна тоьхнарг. Леташ йара Сеса, ша обгӀазйахча. Дохко-м йелира Сеса цу минотехь. Эхь хийтира Сесина. Кхохкийра Сайда, делахь а, велха-м ца вилхира иза. Даго ца витира.

– Сайда, хӀунда лачкъийра ахь дадин Iаса? – аьлла, хаьттира Лалокас.

– Иштта а! Сайна ца тохийта, дада обгӀазвахча.

Билцигаш

ГӀаж тесира, буй биллира. Кхаж хьалхабелира Маретан а, Сесин а. ДӀадолийра ловзар. Го а бина, хьуйсуш бара рогӀехь берш. Дукха лерина хьуйсура уьш, «ваьгнарг» дӀавоккхуш. Ловзу-у-ш, ирхкхобссина гӀулг охъадуйжира Сесин. – Хъай-й бӀилциг йай хьо! – мохь белира зудаберийн. ШӀаьннан тӀилдиг йай хьо! – тӀетуьйхира Сайдас.

Билцигаш а дохуш, эшарш а локхуйтуш, дахделира ловзар. Гуттар чуьрабевлира ловзурш. Сих-сиха тулуш, глადйахара Сеса. Кхоазлагла а «вегира» Сайда. Гобира зудабераша. – Хьо хелха а ваьлла. Хинца хлун дей ахь? – оила йира цара. – Суна хаьа, хинца хлун дан деза, – олуш, тейирзира Марет, – нлаьнех а кхойкхуш, «ку-ку-реку-ук» алий, ши тлам а баржош, тхуна кхо го баккха ахь. Маретана тлетайра чуьрнаш массо а, цхьа Сайда воцург. Делахь а, йиш йацара ловзар дохо. Нлаьнех кхайкхира Сайда. Куьйгаш а даржийна, длаиккхира иза. Веза-партал вара Сайда. Гобаьккхина вадале, ког а керчина, охьакхийтира Сайда.

Дукха сихвелла хилира цунна и тешнабехк. – Вай, сан мара! Мара! – аьлла, мохь белира Сайде. Буйна клел хьулбина мара а болуш, маьнгин бохаллица дласаидира иза.

Велха бахьана делира цунна. Йух-йуха «вогуш», зудабераш тулуш, дог эшна вара клант.

Велхарца дагна йал хуьлу-кхи делахь!

– Схьагайтал хьайн мара! Схьагайтал тхуна, – бохуш, цунна тлаьхьа уьдура доьхна зудабераш. Гойтур бац! Бац! Гойтур бац! – бохуш, длауьдура Сайда. Атгачу балхах, гойтур болуш вацара Сайда шен буйнара мара. Цецйаьлла-а, оила йеш лара Лалока, бляьргаш уьдучу берашна тлехь а болуш.

Цхьана хенахь, мохь а болуш хьалаиккхира Лалока:

– Со хьожур йу! Ас ций а сацор ду, – аьлла. Сайдин мара хьулбина болу дела, ций даьлла мьоттура берашна. Датасайеллачу Лалокас, Зураан коьртара, оззийна, йовлакх даьккхира. Тлаккха длаиккхинчу цо и йовлакх йьттира шелаг чу. Хи санна, глადийра клайн цена йовлакх. Йуха тлаьхьайеддачу цо, Сайдин буй оззийна схьа а боккхуш, мера тле тесира глადийна йовлакх. Цхьажимма хан йаллалц, йуьхьа тлехь дитира и тледа йовлакх. Вольхучуьра сецца, бляьргаш а бетташ, лаьтгара Сайда. Тап-аьлла длатийна, хьуйсуш бара массо а чуьрнаш. Дукха лерина, меллаша схьайцира йовлакх. Масех бляьрг бара Сайдина тлебоьгна. Ша хьалха ма-хиллара, шуьйрра а болуш, шен меттехь гуш бара Сайдин мара. Цхьана а лазарна бехке а бацара и мара. Бакьдерг аьлча, цхьана меран йуьргехула охьахьаьдда йьбура мершан аса. Бета тле кхочуш йоллура иза. «Хлурт» аьлла, хьалауьзира мара. Тап-аьлла, йайра и марш. Вистхила а де доцуш, воьхна вара Сайда.

Шуьйрра дладаржийра Зураан йовлакх. Цийх гладам цунна тлехь бацара-кх!

Цецдевлла, вовшашка хьаьвсира зудабераш. – Хьажахьа! Ций а даций-ца! – аьлларг йара Марет. – Йа хлумма а ца хилла! – эккхийтира Зураа а. Тлаккха хьалаиккхинчу Сесас: – Ва пуйтийн лежаг! – мохь туйьхира цо. – Ва аьшпийн клур!.. – тлетуйьхира цо. – Ас бер хьан болх! – аьлла, чухьаьдира Сеса. Длаиккхира Сайда. Лалокина улле длахьоттира Сайда. Цунна хаьара, Лалокас шена тухуйтур йоций а, Сеса дукха

сиха йасталой а. Собар дацара Сесин, тIара буззал а. – Кхин ловзал хьо тхьоца! – элира бераша. Хьо бахьана долуш сан йовлакх а тIадий! – элира Зураа а. Цхьацца олуш, шишша тIетухуш, луьра хьовзийра Сайда, вистхила а ца вуьтуш. «Со-м ца йоблху, сайна цIий ца деача», – элира цхьана жимачу йоIа а.

Резавоцуш хьаьжира цу йоIе Сайда. Цици йара цу йобIан цIе. Вистхилира тIаккха Сайда: – Со а ца воьлху хьуна, «Котам», сайна цIий ца даьлча. Ас «хIуртI» аьлла, дIамелира и цIий.

– Ватта! Хьажахьа! – цецдевлира зудабераш, – цхьа тIадам а ца буьтушший? – аьлла, хоттуш...

– Цхьа тIадам а ца буьтуш! – тоьшалла дира Сайдас. Дукха мерза дара и, – тIетуьйхира цо, – кампет санна.

Танакъай

Сайдас цIий мелла ша аьлла диначу тоьшаллех дика ца тешаш, ладоьгIуш Iара бераш. Дерриш а, охьахевшина, соцунгIа хилла Iара бераш. Цхьа Сайда вара маьнги тIехь хIоьттина лаьтгаш, гIеххьа кура а ваьлла. Массарга а хьаьжира жима-томма Цици. Лап-лаппинцехь детгаш бIаьргаш а дара цуьнан. – Ас-м мер ду хьуна, хIинца сайн цIий, – элира Цицис. Йуха доккха са а даьккхина: – со йахьхьара, сайн пIелг а хадор ма бара, – элира йоIа.

– Ма Iовдал йу хьо, «Котам», цо-м вай ледой! – олуш, хезира Сайдина...

– Мацадо! Мацадо! – аьлла, шениг дийца Сайда воллушехь, йукьаиккхира Сеса: – Схьадуйла! Детсадехь санна «жмуркех» ловзий вай? – аьлла.

– Ловза, ловза! – аьлла, гобира зудабераша.

– Ткъа бIаьргаш хьалха хьенан боьккур бу вай? – хаьттира Лалокас.

Говтtare terra, оцу минотехь охьахевшира шаберш а. КIоргга ойла йан йезаш дара и гIуллакх. Iадда Iачу берийн ойланан соз хадош, йистхилира йуха а Лалока:

– Оха-м «ада-дада-дай» дагардора, некха тIе куьг а тухуш, – ша аьлла йаларца-а гIелиелира Лалока. Шен цIа а, шеца левзина бераш а дагадаькхира цунна. Лалокина дуьхьалхIоьттира шен ненан сурт. «Мамин Iахар бац и?!» – цо олуш санна, хийтира йоIана. – Ма-ма, – аьлла, кхойкхуш, хьалаиккхира Лалока. Тап-аьлла дIатийра гондIара бераш. ДIасахьаьжира Лалока. Шен хьийзина месаш йолу корта охьабахийтира цо. ТIаккха элира, халла хозуьйтуш:

– «Танакъай» тIаьхьависнарг бIаьргаш боьккуш хуьлура тхан-м. ТIейаханчу Сесас Лалокин куьг лаьцна: – Кхаж ма тасий вай? Ас боьккур бу бIаьргаш! Суна лаьа! – элира.

– Ас а боьккур бу! Ас а боьккур бу, – бохуш, шай-шай хьалхадуйлура зудабераш.

– ХIан-хIа, дIахIиттал, го а бай! «Танакъай» кхаьчнарг дуьххьара ву

вайх, – элира Лалокас. Шен догъэца лууш зудабераш лелий, хиира цунна. Лалока йоцчунна ца хъара «танакъайгIар», цундела иза хIоттийра «дагархо» йеш. «Дагархо» а элира Лалокех Марета. Шен некха тIе куыг а тухуш, дIайолалуш йоллура хъесапча. Ларамза дIасахъаьжира иза. Сонахъ лаьтгаш Сайда гира цунна. Бага цIаза-пIелг а боьллина, лаьтгара кIант.

– Схъавола хIоккхуза – аьлла, дIакхайкхира Лалокас. Бераш йукъадуйлира, цхъацца кхиссарш а йеш. Делахъ а, йукъа-м витира Сайда, кIезиг-дукха муьшка а йина. Зудаберийн хичаш лайра Сайдас, хала лайнехъ а, дукха ловза лаарна. ДIахIиттира массо а. Лалокин аз дара чохъ хезаш дерг...

Ада-да-да-дай,

Дарсакъай!

Шаьлга биши

Ханакъай!

Шел ма велла

Бенакъай,

ЦIе латайехъа

Танакъай!..

– Э-э, Танакъай йай хьо! БIаьргаш боьхку йай хьо! – цхъа Лалока йоцург, массо а бара и бохуш, хыйзаш. Лалокин даг тIехъ висира и декъаза Танакъай. ДIасахъаьжира Лалока. Чуьра цхъацца хIуманаш нацкъар йехира цо. Пенаца магIара гIанташ дIахIиттийра. Маьнги кIел уьйзира тас а, гIуммагI а. Шкапа чу хIоттийра ангали лаьнгар а. Цхъа зока дисира-кх пхьегIаш чуйохкучу ишкапа тIехъ. Шурех дуьзна, дIахIоттийна дара и зока, тIехула тIе, сирдиллина а дара и ша. Локъамаш йан дагахъ, йитина йара и шура а. Корах чукхетта маьлхан зIаьнарш шена тIехъ сецош, цу маьлхан зIаьнаршка шен хенаш лепадойтуш, синкъераме къегара и сирдиллина зока. Шена хиндерг хиьнехъ-м, доьлхург хир дара и, шурийн тIадамашца чуьра бала а бассош.

ХIуманаш дIасайаьхначул тIаьхъа, дIахIоьттира Лалока. Ценкъа йукъехъ лаьтгара иза, меттах а ца йолуш. Дукха лерина дIабихкира цуьнан бIаьргаш. Йух-йуха хьовсуш, цхъа цуьрг а са гойла ца йитира цунна. ДIадолийра ловзар. Зудабераш дIатуьйра, Лалока тIейолайелча. Зудабераш тIегIуртура, Лалокас букъ берзийча. Массара а йора Лалокина муьшкаш. ЧIогIа сакъераделла дIасалелхара ловзушберш, и чохъ а ца тоьуш. Массарал а чуьравелира жима-партал Сайда. Вольучуьра ца соцуш, дIаиккхина иза, нисса бертал охъаветIира, цицигах ког а тасабелла. Лалокина хьалхха нисвелира Сайда. Хаддаза Юьхуш, дIасауьдура цициг а.

– Пекхета, Лалока! – аьлла, мохъ белира берийн (и ала шайн бакъо цахилар дицделира царна). Лалока охъатаьIна йалале, и буьрка санна, керчина Сайда маьнгин кого сацийра. Дукха каде а хъаьвзина, велира Сайда. Парт-аьлла хъалаиккхина, маьнги тIе велира кIант. Лалока

лаьтгара, мор а баржийна. ЧангIалкхо санна дуткъя цIогIа а детташ, дIаведира Сайда. Ишкапал бегIийла меттиг йацара – маьнгица йозуш лаьтгара-кхи и! Кхоссавелла, цунна тIе велира Сайда. КIентан озан лорах тIаьхьакхира Лалока. Чехкка дIасахьакхира даржийна куьйгаш. Шийла тIадамаш йобIан йуьхьах а тухуш, гIовгIанца охьадуьйжира сирдиллина зока. Кела-кескаш тосуш, доьхна даьржира и цIенкье майу. Йобхна, катоьхна, шен бIаьргаш дIабиллира Лалокас а.

Вай веччу ма хIуттийла цунна хIоьттина сурт набарх а. И-м самах дарий-ца!

МаьI-маьIпера схьакъедара зоканан аьхкаш. ХIинца-м ца къегара зоканан меженаш, хIумма а! ТIадамашца охьадоьлхуш, царна тIехь дара и шурин дохк. Пелделла, дIатийна бераш а лаьтгара.

Цхьа цигиг дара-кх цубохамах пайдаоьцург. «ГIиггIинехь», кIелдIахула бIаьргаш а къерзош, шура йаа хIоьттира иза. Аннаш цIандора цо, ба-а-й хьобкхучу маттаца шура бага а уьйзуш. Цигиге хьовсуш, вовшашка хьовсуш, ойланаш йора кхераделлачу бераша. Гуьйренан дерзе суьйре санна, сингаттаме йара и йеш йолу ойланаш. ХIоттоза ца йолу китарло лобхуш, дIатийна, йеш йара и кIорге ойланаш.

Маьнги йисте охьахира Сайда. Цуьнан боца когаш цIенкъя а ца кхочура. Маьнгин шаршонца шен когаш а ловзош, цигиге дIахьобжура Сайда. Парт-аьлла, йахана, хьалаиккхина: «Ва «Боккха Корта», ва «Лоха Бетар»! Хьо IадIахьарий, и-м цигиган бехк а бина, дIадоьрзур дарий! Хьо айкх! – аьлла, оьгIазе йистхилира Сеса. Кхиберш а массо тIебирзарий-ца Сайдина: – «Аьшпин кIур», «БIангIарбог – БайтIе-кепек»! – бохуш. (Ван а вара Сайда цкъацкъа гIуьнжар волуш, гIадвахар тIехдаьлча а, халонга ваьлча а).

– Воцнакъя оьккхур ву, и дIа ца дийчича! – Зураа а элира.

– Ша лакхаволу, моьтту кхунна, къайле дIайийчича! – Марета а элира.

– Эцигара олуш, дIогара тIетухуш, дукха луьра хьовзийра Сайда.

Масане элира цара цхьаь-цхьаннал муьстаниг, дагах мел кхетадерг!

Чохь хIума ца сацахь а, Сайдин а дацара-кхи деган метта потак .

дIасахьаьжира Сайда. Кхохкийра Сайда. БIаьргаш а бевлира цхьажимма бIагIар:

– Дера Iийр ву-кх со-м, со Iалахь!

Шен балхана къера вара Сайда.

И аьлла валарца, доккха садаьккхира Сайдас. Йоккха киртиг йара цунна тIехIоьттинарг.

– Мел хала ду кийрахь хIума сацо, гуттар схьагIерташ, и лаьтташ, хилча?!

Учахь когийн татанаш девлира. Ло дегош, лаьттах бетгара и когаш. Неларе схьакхечира и когийн татанаш. – Ца Iалахь? – аьлла, хотгуш, дIатесна куьг а долуш, цIенкъя йуккъехь дIатийра Марет а. Хи чу гIаж тоьхча, дIатеба пхьидаш санна, Iара бераш.

«ГуьхГукъ-ГуьхГукъ» – аьлла, йовхарш туьйхира. Дада вара чувогГуш. И не1 ца тоьуш, аралилхира бераш. Дистина догГучу хин йуьхь санна, сиха а дара уьш. Пейуха ца кхуьуш, кадетташ, дIаийцира мача-кортали а. МаьПе кхиссинчохь йисира ловзо хГуманаш а. Шаьш чохь бисира хГусаман дай.

ХГун ду шуна хилларг? – берашка а хоттуш, чувелира дада. Цецваьлла-а, дIасахьяьжира иза. Дада хьяьжира доьхна Iачу берашка. Йуха хьяьжира иза цIенкъа йуккъе. Дуьзна, бодделла Iаш цициг гира цунна, маттаца балдаш цIандеш. Гобаьккхина Iохкуш кхийра аьхкаш а йара.

– Цейожа хьо белхан! И цициг арадаккха дезарий аша-м, шаьш лозва дуьйладалале! Гой шуна, цо баьккхина бохам?!

– Ас доккхур ду и-м! – хьялаиккхира Сайда. Дуьйцучух кхетча санна, «маьу», аьлла, дIаиккхина цициг маьнги кIел дIалечкъира.

Можак куьг хьяькхира дадас: – Ма даккха! ТIаьхья ду хIинца! Лаа ца аьлла, сан кIант: «ГIовталан тIам хьялаболла, хи чу валале!».

Дадига хьяьжначохь виснера Сайда. Бетан маьПера схьякьедаш мотт а бара цуьнан, бIаьргаш а кьерзара, гIеххья нарабаьлла.

– Дада, и цициг когаш кIел ца иккхинехь... – олуш, дIаволалуш воллура Сайда...

– ХГун хир дара тIаккха? ХГун ала воллу хьо? – хьялаиккхира Сеса.

Лалокин догга-м тохаделира, бена чуьра даьккхинчу хьозанан санна. Оцу халачу минотехь, шуьйрра не1 йобллуш, чуйелира Самарт.

Лепаш, кIайн кьегара кIац йиллина месаш а, бIаьрганегIарш а. Шелоно йагийна цIийина йара ши бесни а, ахмара а.

– ГГура-Дада вац иза? – элира Лалокас.

– ТIоьрмиг а ма бу!

Массо а хГуманна тидам бора цо, йогГуш йолу цIе а туьллуш.

– Ван а ма ву! Боккъалла а, ма ву! – аьлла, тIараш туьйхира Сесас а, Сайдас а. Дада велалуш гира царна. ТIаккха майрадевлира бераш.

Гобира Самартана. Лекхира зурма, йолкехь санна. Кхаа озаца йара и йаьккхина зурма:

Дуьне кIайдеш Ia ма догГу,

Iаьнца вайна шело йогГу,

Шелонца ло ма догГу,

Лайца ГГура-Дада вогГу.

Дадин буйнахь Iаса йу,

Букъца кхозуш тIоьрмиг бу,

ТIоьрмиг буьзна бIараш ду,

БIарийн тIамарш мерза йу.

Дадас бIараш доькъур ду,

Цхьяцца кана кхочур йу,

Бисначарна дуьтур ду,

Бераша шуьйрра гобийр бу,

Йуккъехь Дада вуьтур ву.

Гонаха хелха хъавзур бу,
Гура Дадина баркалла ду,
Гура Дадин кАйн маж йу,
Можца лепаш жовАарш ду...

– Макка а йогIу! – элира «Вуьшта» дадас. Йукъахдисира ловзар. – Ва нана! – аьлла, мохь белира Сесин. – Валалай! – аьлла, Самарта а эккхийтира, хилларг хIун ду шена ца хуьшехь.

– ТIах-тIих-тIаххинцехь кIажа йетта йолийра зоканан аьхкаш. Церан гIовгIа моссазза йели, «мIабу» олий, Iохура маьнги кIелхъара цициг. Самарта ма- боххура, дукха коча дара и цициг, ша хаза а доццшухь. Нана чукхачале, дIацIанйира чоб-м, дикка ца хъаьжча, хIума гур а доцуш. Суйре тIейаллалц, сатуьйхира Сайдас. Пхъуьйра-хан хиллалц а сатоха мегара цо, зока коьртах ца даьккхинехь. Шура ийшира нанна. ДIахаьттира-схъахаьттира. Сайда йукъавуьйлира, Сесах ша кхоьррушехь: – И цициг когаш кIел а... цо оллушехь, дада схъакхайкхира дехъа чуьра. – Макка, и зока дендала йиш йац, тIаккхахула цициг арадоккхур ду вай, – зене хIуманаш дуьйлу цуьнгара, – элира дадас. Кхийтира Макка. Эцца дIахедира дендолу дов. Кхин зока дагадале, Сайда дIахаьрцира, наб а кхетта. ДIатийра Самарт а, Сеса а. Цхъа Лалока йара-кх, дIахаьрцаш – доккха садоккхуш, схъахаьрцаш – туйнан къурд беш, наб йайна, хыйзаш. ЙоI тергалйора уллехь Iуьллучу нанас. Iийна-а, Лалокин коьртах куьг хъаькхира цо.

– Нана, – хезира цунна шега олуш, – и зока ас дохийра хъуна. Лалокин букъ марабоьллира нанас. ТIаккха элира, йоьIан лере а йахана: «Вон хъаха дара, оцу зоканан аьхкаша хъан куьг хадийнехь».

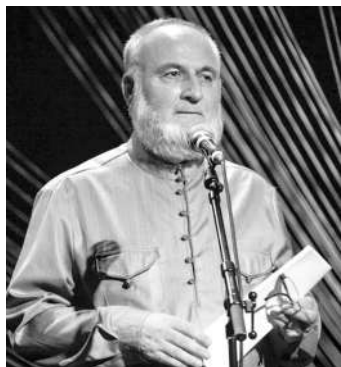
Ненан куьг къевллина схъалаьцна, йуха а хаьттира меллаша:

– Кхана локъамаш йийр йуй ахь вайна? Нана жоп делла йалале, наб кхийтира Лалокина. ПаргIатйелира йоI, дуьххъара нана ша аьлла йаьлча, оцу ненан йовхо шена кхаьчча. Зоканан бала а дIаийцира нанас.

ХIинца ма Iе-кха Сайда, ша Iалахь а! – йара Лалокин тIаьххъара сема ойла.

МУТАЕВ Муса

Ваха

Роман
(Йуьхь)

1

1960 шераш ду-кх хІорш. Цу шерашкахь Иркутске вахар нисделлера сан. Нийсса аьлча, цу шарахь дуьххьара ахча даккха ваханера со. ХІетахь ца хаьара суна, Ваха цІе йолу стаг Сибрехахь ца везий. ХІунда аьлча, сан цІе йаьккхича, лецна, набахтехь Иийна нах а, къаьрзинчу бІаьргашца хьовсура соьга. Царна, шаверриге а Ваха цІе йолу нохчо, Вахех тарлора, йа Ваха вевзаш хила веза моьттура. Со цхьана цІерпоштан цІа чохь къуйшца нисвеллера. Цхьанхьа-м воедуш кхо къу вара. Ткъа со нохчо вуй хиьча, уьш, шийла белакъежаш, лерина соьга хьоежура. Эххар соьга хаьттира цхьана къуьно «Ваха вевзий хьуна?», – аьлла. Ас, дагахь хІума а доцуш, вевза элира. Мел дукха бу Нохчийчохь Ваха цІе йолуш болу нах! «ХІун деш ду и зуд?» – аьлла, хаьттира шолгІачо. ГІеххьа халахийтира суна. Нохчочунна и саннарг аьлча, халахийтира. Цара хІунда аьлла ца хууш, халахийтира. «Цхьа халахетар дина хир ду-кх Вахас!» – бохуш, садетташ Ийра. ТІаьхьо-окхийтира. Нийсса аьлча, тІаьхьакхиира. Вахица чубоехкина Иийна нах леха волавелча, тІаьхьакхиира со. Ткъа Ваха ца вевзаш Нохчийчохь стагга а ца хиллера, со воцург! Цунна тІаьхьаваьлла лелаш, кхийтира со цунах а. Ас хІинцца охьайуьллу шуна Вахин сил-сил, аьлча а, цунах лаьцна дахаран йеха сил-сил.

2

Чум станце хьаннийн варшашкахь було некъ боккхуш, болх беш тутмакхаш бара. Хьаннаш охьайетташ. ГІорийна латта тІекІелдетташ, бердаш цоестуш. ЦІийх буьзна ши бІаьрг къегаш, тутмакхашка нана-борз хьоежура. Ткъа тутмакхаша, ГІорийна варзап лаьттах а йетташ, тергал ца йора нана-борз. Ткъа цІийх буьзна кийра бузош, цхьана хьаннийн варшашкахь, аьлча а кІажахь, сих-сиха бетех хьарчийна горгам хуьйцуш, болх бора Асвада. ГІаддайна. Меца. ГІора кхачийна. Къинхетаман цхьа зирх бисна боцчу тутмакхаша вовшийн тергал ца бора. Церан бІаьргаш чохь буйса йара. Къинхетам дІабаьлла буйса. Тутмакхаша бегашена а вовшашна гІо ца дора. ДІаьвшах дуьзна дара церан дегнаш.

– ХІа-а-а! Охьадахийта дитт! – тутмакхийн аьзнаша хьун Іадийнера.
– ХІан, хІан охьадогІу шуна!

Кхин хезаш цхъа а дош дацара. Асвад, голаш тIе а хIюбтина, болх беш вара. Когашкахъ са дацара. КIадвеллера. Дитташ йуккъехула цхъа хаза серлонан аса йу схъайетталуш. Кхунна-м гуш йац иза. ДIо генахъ стигал йу. КIайн мархаш йу. Гонаха адамаш. ХIорш-м адамаш дац! ЖIаьлеш ду. Меца жIаьлеш!.. ЦIаьххъана охъавужуш, Асвадан йуткъа йуьхъ го. Усайрин йуткъа йуьхъ. Йуха Зайндин ши бIаьрг го. Зайндин гIийла ши бIаьрг гина. Зайндин гIийла йуьхъ гина. Генара. Цхъа къинхетаме са чуобзна. Гуьйранна тхиша дожийна цIен-зезаг санна, тешнабехкаца букъ йуккъе диг тоьхна, Асвад охъавоьжча. ЦIаьххъана. Цхъа тамашена, стиглахъ мархашна йуккъехула, цхъа йуткъа, йуткъа йуьхъ гучуйолу. Дада. КIайн маж а йолуш. КIайчу маж тIехула куьг хьобкхуш. Асвадан сингаттаме са тохало. Синхъийзаме са деттало. Син тIехъ ненан бIаьрхиш. Буьйда. Ненан баьццара туьтеш кхозуш ду. БIаьстенан беца тIера схъайетталуш хьожа. Хьожа зезагийн тхишца цхъа тамашена йетталуш йу. Цхъа хаза... Хин йисте садаIа охъахиина бер санна, сингаттаме... Синхъийзаме. Йуха воккха стаг, Iаса хьалха а луьйзуш, некъ лобхуш. Асвада бIаьрса буйна доьллина. Ткъа Асвад-м дегаза ву. Иштта ша вожарна йуьхъIаьржа ву. Детталуш долу дог готтачу къамкъарган къурд бууш... Буьрса буйса. Чухта туьйсус. Чучча ши ког а бахийтийна, воккха стаг санна, пхьор даа охъахиьна. Йетташурин бога хьалхадиллина меца стаг санна, сутарчу гайно ши бIаьрг тIе-кIел а кхуссуш, кхозало цхъа меца ойла... Iаьржа кемсийн кенаш санна йолу буйса дIатевжа... ХIинца Асвадан сатийса дог дацара. Йа хIун хилла хаа а ца лаьара. Йа лаза ца вора. Цхъа а Iалашо йацара. Цхъа де дацара. Цхъа Гуьйре йацара. Йара, чот йайна, ша йерриге а хан. Кхин дан а дац. Кхин дан а дац цхъа а дика. Кхин дан а дац цхъа дика а, вон а дисна. Кхин дан дац цхъа а хIума. Цхъа гIайгIа йу-кх. ХIинца цхъа некъ бу-кх! Тутмакхаша хьаннаш йуккъехула буьллус болу некъ бу-кх! ХIинца цхъа тамашена, гIайгIане. Дуьненах ма чIогIа сакъералуш вара Асвад. Ма чIогIа сакъералуш вара. Мича дахана иза? Мича дахана? Мича йахана синкъераман шовкъ? Мича йахана? Шийла дарц хьобкхура. Арахъ бутт. Баттаца цIесташ, Обь хинан тулгIенаш керчара. Буьйда бутт бертал кхийтира. Асвад верриге вегош вара, меттавогIур а воцуш. Йа тахана, йа кхана, йа лама. Нохчаша, айина, ша барака чохъ метта охъавуьллуш, да виса бохуш, ойланаша кIежтуьйсурса. Да виса хьан, ДегIаста! Да виса, хьан куьг схъалаца! Цкъа! Цхъанна а ца гойтуш! Да виса, хьан марахъ карча. БIаьргаш дашош. ГIенаха. Самах. ХIинца. Кхана. Да висарг, готтачу стигалан экъан тIехъ агIорвала. Дависа, хьан марахъ набйан. Йа буьйсанна гIатта. Хан йаьллачу хенахъ кор тоха. Нана, дIайеллахъа неI! Мохъ тоха. ХIинца цаьпцалган ловзарца, лайн чимашца гIуьттура, Асвадан гIорийна дог дашош, бералла. Цу бераллин махо хоршанца схъалоьцура Асвадан бIаьргийн негIарш. Ткъа Чум цIе йолчу лагерехъ хан токхуш, ворхI шо дIадаьллера. Ший-

лачу дарцехула эчиган некъ буьллуш, йерриге могушалла д'айаьллера. Асвад-м цхьалха вацара. Лагершкахь эзарнашкахь нах бара чубоьхкина. Йерриге а Сибарех лещначу нахах йуьзна йара. Ёе стаг чохь воцуш лагерь ца карайора. Эзарнашкахь адам дара советан Ёедало хьийзош. Тутмакхаша тохкуш т'айш дара. Дохкуш керла некъаш дара. Шийлачу дарцалахь охьайетташ хьаннаш йара. Цхьайолчу лагершкахь ткъе пхи эзар тутмакх хуьлура. Цхьа а вацара шен дахарх хиндерг хууш. Цхьа Дела воцург! Собарца цхьа Дела вара кхаьрга хьоьжуш. Кхара лелориг гуш. Кхара дойу адамаш гуш. Малх боьлхура. Бутт орцане бара. Адамийн хьожано эккхийна лелош Ёалам дара. Акхорай а, хиш а, хьаннаш а шадерриге а орцане дара. Шадерриге Ёадийна. Г'о доьхуш. Нохчашна кхаьчнарг къаьсттина къиза лагерь йара. Х'етахь Воркутахь Ёе сов лагерь йара. Кху Воркутахь хир йацара кхул сийдоцуш лагерь. Ч'ога меца лагерь йара Чум лагерь. Йистйоцу эчиган некъ бахбеллера. «Ёожаллин некъ» аьлла ц'е тиллина, ч'ога хала болх бара иза. Ахьйадана уллехь болх беш немцой а, японцаш а бара. Иштта, т'амехь йийсаре балийначу немцоша а, итальянцаша а, японцаша а, Сибрехахь йолу лагерш 1948 шарахь т'анкъ аьлла йоьттира. Японцаш беца болх бан хууш бацара. Уьш ч'ога шеллуш бара. Цундела, мозий санна, леш бара. Немцой дика белхалой бара. Царна кор а, неI а дан а, тхов тилла а хаьара. Корматалла йолуш пхьераш бара уьш. Амма жоьлкаша немцой а, японцаш а болх бан ца буьтура. Кхарна бахбеллера Ёожаллин некъ. Церан дегнаш лелхаш дара, ца кхеташ. Ца кхеташ. Шаьш х'ун деш ду ца кхеташ! Вовшийн хеттарш дора: «Х'ун дан г'ерта Ёедал кху некъах?! Цкъа иштта боккху! Кхана кхечу аг'ор д'аболабо!» Асвадана, кешнашкахь санна, къинош къестош хетара х'ара некъ: цхьа дакъа кху кешнашкара вукху кешнашка кхоьхьуш, вукху кешнашкара дакъа кху кешнашка кхоьхьуш. Х'орш ма ч'ога къахьоьгуш бу?! Гой хьуна?! Гуш буй хьуна?! Адамаша, эмкалша санна, гихь д'атекхабо эчиган некъ. Къинош летийна синош эмкалийн баккъаш т'ехь жаг'а а, г'ум а д'акхоьхьуш. Д'а а, схьа а. Д'а а, схьа а. Д'анехьа х'ун ду?! Схьанехьа х'ун ду?! Д'о каш чохь х'ун ду? Кху каш чохь х'ун ду? Цхьа латта! Йистйоцуш, д'а а, схьа а идош. Гуш цхьа а хазаетаран дуьне дац. Лагерш. К'юхцалган керташ. Дешаш дац тутмакхийн дегнаш. Тутмакхийн дог'амаш г'орасиз ду. Йуьхь-сибаташ г'ийла. Сенделла балдаш. Цим тесна балдаш. Мекхаш г'орийна. Чахчийна. Г'аддайна хьежар. Ёаь. Дег'ан Ёаь. Аьзнаш шадерриш а дера. К'еда дош дац хезаш. Ткъа олу дош экаме. Терзан т'ехь оза дезаш. Деха дозо. Дехьа-сехьа салтийн чардакхаш. Японцаш охьабетталуш. Леш. Царах боьлуш. Кхаьрдаш. Боьмаша японцийн йаьххьаш цхьа тамашена, ц'азамаш санна, ц'ен-Ёаьржа. К'еда-меда. Церан малйелла голаш вовшахйеттало. Амма лагерехь кхин цхьа нах бара. Цхьа боьха, цхьа Ёаьржа дегнаш дина, мокха-боьмаша духарш а дуьйхина, хечин когаш эткаш т'ехула охьахецна лелаш... Уьш къуй

бара. Буъзна. Шаш лагерам дай хеташ. Шаш динарг дохо аддам а дац моьттуш. Цара-м Едал кърдинера. Царна хIун дан деза ца хууш, гIайгIане дара советан Едал. Амма 1930-чу шерашкахь этапашца схьакхехьа болийнчу нохчий тутмакхаша къуйн дахар дохийра. Сибрехыхь дукха нохчийн тутмакхаш гулбелира. Уьш, ДегIастанера 1944 шарахь нохчий цIерабахалц, этапашца итт, пхийтта, ткъа стаг дийнахь а валлош, схьакхохьуш бара. Царна оьрсийн мотт бийца ца хаъара. Йа советан, йа паччахьан, йа къуйн, йа кхидолу низам девзаш бацара уьш. Йа довза лууш бацара. Уьш дегнашца а, дахарца а, боккхучу когаца а, олучу дашца а маьрша нах бара. Шайна тIехь олалла дезаш а бацара. Йа, бакъдерг дийцича, дойтур долуш бацара. Нохчаша къуй тергал ца бора. И лагерам хьаккамаш тидаме ийцира. И дезаделира лагерам хьаккамашна. И ца гуш ца бисира кхечу къаьмнех болу нах а. ДогIамаш андий долуш нах бара уьш. Наггахь верг бен нохчашлахь гIийланиг ца нислора. ДегIана эгIазаверг чIогIа ларвора нохчаша. Уггаре а дукха итт-пхийта нохчо цхьаьна нислора лагершкахь. Кхечу къоман эзар-эзарнашна йуккъехь итт-пхийтта стаг. Атта болх къовсий, тутмакхийн сих-сиха девнаш довлура. Селхана доккха дов делира, къуйша виь нохчи а вуьйш. Нохчаша къуйн масситта стаг вуьйш, дов, Едал йукъадаьлла, дIатийра. Селхана даьлла дов, куьйгашца тотту тIулг кхобхьу ворда къевсина, даьллера. Асвадан йуьртахоcho Вахас, тоьхна, цхьа гIазкхи тутмакх йуьхъаравахийтинера. ТIаккха гIазкхичуьнгахьа гIо даккха веана цхьа къу вожийнера. Нохчашлахь воккха волу Асвад тIах-аьлла хьовзарна, дов дIатийра. Делахь а, хIинца а дов сийсаш дара. Едална къуй кIордийнера. Царна дуьхьалбаккха ницкъ ца карош, ойланаш еш, йаккхийчу лагерам хьаккамаш бара. Ерриге а Сибрехара лагерш карахь йолу хьаккам Кун, холчахIоьттина лелара. Цуьнан собар кхачийнера. ХIунда аьлча, шолгIа шо дIадоладеллера, Чум йолчу кIоштара Лабьтнинге кхаччалц болу эчиган некъ чекх ца болуш. Ши бIе чаккхарма йукъ йара иза. Цул совнаха, белхалошна йукъахь къуйша лелош долчу питанаша болх шера дIабаха ца буьтура. Къуй, лагерш маьршайаха гIерташ бу бохуш, тIекхобхьуш аьрзнаш дара. Уьш массо дийнахь лагерам хьаккамаша кхобхьуйтуш долу кехатан аьрзнаш дара.

3

– ХIун дисна вайн кхузахь? – бохуш бара цхьаболу эпсарш, – Алийша? ХIун дисна? Алийша? Довдийтийша вай! Йисахь, лагерш йуьсур йу-кх вайх!

– Бакъду иза! – тIетадора кхиболчу эпсарша, – Сийна стигал йуьсур йу шуна! Ткъа латта ша ма-дарра Iаьржа дуьсур ду. Довдийтийша вай!

Амма полковник Николай Пивваров сих ца лора. Цхьана хIумане сатуьйсуш Iара иза. Асвадан-м хаъара иза. Полковник Пивваров да-

гавуьйлура кхуьнах. ХIунда аьлча, Асвадан цIа гIерта дог, кьам-кьаргах шед беш, хьалагIертара. ГIатта ца луш. Сийсара диг тоьхна, чувалийна, Iуьллура иза. Цхьадика, йоккха чов ца йеш, кхеттера диг. Улlexь долчу диттан гаьннаша новкьарло а йина, Асвад дийна виснера. Бакьду, цул тIаьхьа нохчашка сеца ца луш, чуиккхинчу Вахас, меженаш кегйеш, диг тоьхна тутмакх охьавиллинера. Иза кьуйн хьадалча хиллера. ХIинца лата кечлуш бара кьуй. Асвад, шен пIелгаш дIадаьхначу шина коге хьобжуш, Iуьллура. Цхьа эзар шовзт-кье шологIчу шарахь Печора цIе йолчу хина тIехула тIай туьллуш, гIорийна, когийн пIелгаш дIадаьхна вара иза. ХIетахь цигахь болх беш тутмакхийн Iаьржа бода бара. Йуьхьанца Асвадана, шадерриге а дуьне Печорана тIехула тIай тилла чудоьल्लीна ду, моьттура. Цигахь болх беш ткьех эзар тутмакх вара.

Ткьех стаг ца леш, де дIа ца доьдура. Дуьненчохь йолчу пач-хьалкхашкахь хаарна кхобруш, Сибрехахь йолчу лагершна машаран цIераш тохкура. Бакьду, лерсинна хезаш кIеда цIераш йелахь а, лагершкахь хIоьттинарг кьизалла йара. Йа даа, йа тIедуха, йа садаIа а Iедало тутмакх вуьтуш вацара. Йуха Воркутара Чум лагере схьавалийра Асвад. Чум кхузткьа километр генахь йара Воркутана. Кхузахь кхин а чIогIа кьизалла хIоьттира. Тутмакхаш, мозий санна, леш бара. Ткьа Iедалан бала бацара, бIеннашкахь адам дала доьжча, йа цомгуш хилча а. Iедалан коьртаниг болх бара. Iедална коьртаниг – шийлачу уьшалшна тIехула дохкуш долу некьаш, доккхуш долу деши а, кIора а, эчиг а, тохкуш долу тIайш, хьобкхуш йолу хьаннаш а йара. Асвадана хаьара, ша кхузахь шин шаре вер воцийла. ХIинца хаьара цунна, дахар дIадаьллий. ДIадахна. Дедда, дIадахна. ХIинца-м цхьа а вацара. ХIинца цхьа вацара, цуьнга са ма гатде ала а, вистхила а. ХIинца хаза а, обзда а дийца цхьа хIума ца диснера. Цхьа хIума ца диснера... Ткьа сих-сиха полковнико Пивваровс вада ойла даг чу туйсура. ТIаккха, кхаь хилла хьоза санна, айаделла са, синхьийзаме охьалахделлачу гаьннашка хьобжура, охьахаа дог хилла. Хьаж тIера хьацар дIадалале дIадала дезаш долу декхар санна, дилха дог кхузара дIагIертара. ДIауьдура. ЭхI! Иштта! Иштта бен хуьлуьйла дарий иза? ХIа? Алахьа?! Хьоттура цо шен даге. Иштта шен дотагIчуьнга Пивварове хьоттура. Вукхо доцца: «Вада веза , Асвад!» – олура. Кхин дан хIума доцуш вара иза. ХIинца полковникан са ког ма-ббу дIагIертара. ХIинца цхьа а Iалашо йацара. Дагахь кху лагерера вадар бен, кхин цхьа хIума дацара. Цхьа де а дацара. Цхьа сахьт а дацара. Цхьа минот а йацара синна маьрша. Полковникан хьажар дацара. Цуьнан велавалар дацара. Цуьнан бIаьргашца дацара цхьа синтеме сацар. Ца хаьа, и хIун дара. Ца хаьа цхьанна а, и хIун дара. И хьажар хьенан дара. Иза нехан дара-теша?! Иштта моьттура Асвадана. Йа цхьана хьажар тIера даьлла хьажар дар-теша? Цкьацкьа полковникан цIоцкьамаш

кхиссалора. Цкъацкъа, дешнашца чІагІлуш, вистхуьлура. Цкъацкъа, дешнашца чІагІбелла шед бостуш, дов доккхура. Йуха, сецо-ош, и хъжар, цхъана кІажахъа Іара. Цхъана Іуьйранна, шен гІорийна хъжар цхъана кІажара ойуш, цо меллаша эккхийтира:

– Асвад, Іа тІедале довдур ду вай!

ХІинца Асвадана хъара, мичара йара полковникан гІайгІа. ГІорийна хъжар мичара дара. ХІинца хъара Асвадана, мичара дара хазахетар. Йа мичара деана и собар. ХІинца хъара. ХІинца хъара Асвадана. Цхъа тамашена полковнике хьобжура иза. ХІинца полковникан бІаьргаш чохъ цхъа тамашена лазарш дара.

– Асвад, вайн дахар зингатан мехха ма дац! – эліра цхъана дийнахъ полковнико, Асвад, ойлане а ваьлла, гича, – Зингатта-м буйсанна чудорзуш хила мегара... Вай-м ма дац буйсанна чудерза йиш йолуш... Вайн хІусамаш шера аренаш йу-кх!

Асвад кхетара, полковник хІун ала гІерта. Полковнико вада сацам бинера. Амма кхузара цкъа а ведда стаг вацара. ХІунда аьлча, маьрша бежа нах цхъа эзар километр генахъ бара. Бакъду, гонаха сеш дажош ненцаш боцурш, кхин Іаш нах бацара. Уьш а Іедало кхерийна бара. Цара ведда стаг, шаьш схъалаьцна, дІалур вара. Теша хала дара, Чум лагерера стаг водур ву аьлча. Гонаха, ког баьккхинчохъ, кІежтуьйсуш, боьха хьожа а йетталуш, уьшалш, йаккхий, шийла хъаннаш, шера, лайх йуьзна, аренаш йара. Хъалха, керташ йоцчу хенахъ а ца бевддера кхузара тутмакхаш. Йуьхъанца, 1920 шерашкахъ, лаьцна схъабалош болу тутмакхаш, шаьш-шайна гонаха кІохцалан сереш тосий, шерачу аренашкахъ четарш чохъ охъаховшура. ТкъолагІчу шерашкахъ лецначу нахана харжаш йан аьтто бацара. ХІетахъ баракаш йацара. Уьш лецначу нахах тера бацара. ХІунда аьлча, тутмакхаш ларбеш йеа маьШехъ дІахІиттийна салтий тІехъ болу чардакхаш дацара. Уьш ларбеш бацара, хІунда аьлча, кхузара ведда тутмакх гена гІур воций хууш. Лецнарш ларбеш болу салтий шаьш а бара четарш чохъ Іаш. Іедална, харж йан а ца оьшуш, атта дара иза. Цул совнаха, Іедална меттиг хийца атта дара, тутмакхаш болх бан оьшшучу дІахъажо. Тутмакхаш лаьттах йаьхначу тоьланаш чохъ, четарш чохъ а Іаш бара. ХІетахъ дІадолоза дара Печорана тІехула тІай тиллар. ДІадолоза дара тІулган некъаш а. Ахка йолоза йара деши, кІора, эчиг а доккху шахташ. Тутмакхаш шелонех ларбелчхъана, мацалла йацара. И шадерриге 1930 шерашкахъ дІадоладелира. Нийсса аьлча, 1929 шарахъ лагерш кхечу суьрте йалийра. ЧІагІделира Іедал. Тутмакхашна дечиган баракаш йира, гонаха кІохцалан керташ а йолуш. ХІинца балхаца а, Іердахарца а, йуучу хІумца а къиза низам дІахІоьттира. Иштта, некъаш дохуш, деши доккхуш, хъаннаш кечйеш, керла гІаланаш йеш а, бІе эзарнашкахъ лецна нах цигахъ охъаховшийра.

«Кіезиг хан йисна вайна кьуй коча ховша. ХІинца, катоьхна чехка, кьуйшца долу гІуллакх чекхдаккха деза! Бовда гІерташ, барт беш бу тутмакхаш. Гонаха йолу йерриге лагерш хьалагІитто гІерта уьш! Вай сема ца хилахь, эшамехь дьусу!» – бохуш, кехат йаздора Воркутара лагерш карахь йолчу Шутас. Кунас схьайцира кехат. Сийначу шекьанца йаздина дара и кехат. Кхузара муха вадалур ву стаг?! Іовдал кьамел?! Цул а шайн хьерабевлла лела кьуй совцабе! Делахь, цІе йаьлча санна, кехаташ схьакхоьхьуйтуш дара. Йуьхьанца Кунас ла ца дугІура. Аьттехьа ца дьутура лагеран хьаькамаша дуйцург. Бакьду, тахана кхаьчна кехат цхьа тамашена чулацам болуш дара. Лагеран хьаькамаш схьакхайкхина, и кехат дийшира Кунас. «Ас хьобга хьалха охьадиллина ма-дарра долу хьал тахана кхин а ледара ду. ХьастагІа Чумехь гулбеллачу кьуйша, кхаа дийнахь а, буса а йийцаре йира шайн нохчашца йолу йукьаметтиг. Нохчаша тергал дІа ца до кьуйн низам а, гІиллакх а. И хьуна дика хаьа. Ткьа суна, кьуйша бина сацам мегар бац аьлла, хета. ХІунда аьлча, нохчийн а, кьуйн а барт хилахь, вай эшамехь дьусу. Тахана набахтешкахь а, лагерашкахь а долу хьал луьра ду. Кьуйша Іедало бохург аьттехьа ца до. Цул совнаха, кьуйша белхалой вайна дуйхьалбоху. Сьбга хьаттича, хІун дан дезара? Сьбга хьаттича, нохчий кьуйшна дуйхьалбаха безара. Со тешна ву, нийсса цхьа-ши де далале, дика болх беш, белхалошца бертахь а болуш, вай бохург деш, кьуй муьтІахь дІахІуьттур бара аьлла. Хьо реза велахь, со кханнехь и болх дІабахьа воллу». Йерстана гай а, ши бесни а, ворта а, москалан тІилдаг санна, олладелла дерстина лаг аркьал а сеттош, дерстанчу пІелгашца, шурула-кІайчу кехатна тІехула Кунас сийна кьолам шаршийра:

– Со ца кхеташ цхьа хІума ду. ХІара кехат дешча, со цецвуйлуш цхьаь ду. Иза, иза, нохчий боцург, кьуйшна дуйхьало йан ваьхьаш кхечу кьомах цхьа а вац?!

– Вац! – аьлла, доцца жоп делла, сийна ши бІаьрг кехат тІера ойуш, тІетуьйхира Ськтывкарехь йолчу лагерийн хьаькама Сахнос, – нохчий кьуйшна йал луш бац! Кхидолу кьаьмнаш, нохчий санна, дуйхьалонаш йеш бац. Нохчий кьуйшна дуйхьал леташ бу, цундела царна йуккьехь барт хир бац. Оццул кьуйша шайна тІехь кьизалла лелайарх а, йа харцлуйш ду шу аьлла, йа арз дина, йа дуйхьала дош далийна, йа йал лур йац шаьш аьлла, йа нохчийн букьа тІехьа дІахІиттина, лагерера кьаьмнаш накьосталла деш дац. Жьблкаха кхерамаш туйьсуш, паргІат бийша ца буьтуш, хьун хьакха ца буьтуш, йаа-мала ца буьтуш, хьийзош бу уьш. Суна-м царх кьа ца хета, хІунда аьлча, цара дуйхьалонаш ца йо дела. Церан бакьонаш йац! Церан барт бац! Церан барт шина сахьте а ца болу, жьблкахна цаьрца шайн хІиллане йукьаметтиг лело хаьа дела. Цхьаверг, дуйкьа чай маладой, кхеравой а, кьуйша дІахьоьцу. Кьаьркьа

а маладой, дераниг а хьоцу. Багайеттарг воь. Белхалой, оцу хИлланца тЕдиллина оллаллин дукъ дазделла, дийно сарралц хихкина говраш санна, бIаьргаш чохь дуьненан синкъераман серло а йоцуш, лелаш бу. Доцца аьлча, кьуй йаа а, мала а, тIейуха а йолуш бу. Ткья дийно сарралц цхьалхачу барзакъца хьун хьобкхуш болу тутмакхаш, мацаллина кхин тоха са доцуш, хьун хьобкхуш, охьадетталучу дитташна кIел лелаш, кортош а отуш леш бу. Дуьйцуш санна дац иза.

Кунан ши цкьоцкъам кхоссаделира. Къамкъарг, москалан тIилдаг санна, оллайелира. Шена тIехIоьттина Кунан хьяжар а дайна, Сахнон сийна ши бIаьрг, готгачу кIажахь, коьжалго гордожийна, сецош долу цхьогал санна, сиха, шина кога тIе а хIоьттина, кIелхьарабала некъ лобхуш, бедда лелара.

– Хм... нохчаша кьуйшна йал ца ло боху аш... Хм... – ши балда меттаххьедеш, шен хьалха долчу кехат тIехь бIаьргаш совцийна, ойлане велира Кун. – ... цундела царна йукъахь барт хир бац... Хм... Барт хир бац... Хм... Ткья кху вайн накъосто кхин дIанехьа хIун боху ладогIий вай... – аьлла, стоьла тIехь долу кехат схьайицира Кунас.

«Кху Чум чуйогIучу лагершкахь йиь тоба йу. Цхьана тобанехь берш, шашь кьуй бу бохуш, лелаш бу. ШолгIа тобанехь берш: Iедална муьтIахь болуш, мотт бетгаш, кхидолу белхаш деш, жоьлкаша «заддаш» аьлла цIе тиллина айкхе тутмакхаш бу. КхоалгIа тоба: тIеман йийсарш, советан Iедална резабоцуш а, политически бахьанашца чубоьхкинарш а, ткья ишта советски интелегенци йу. ЙоьалгIа тоба: йа кьуй, йа заддаш, йа интелегенцин декъехь а боцуш, Дала белла хIара лагеран луьра некъ буйна а боьллина, корта хьалаайббина лелаш болу нохчий бу. Кхечу къаьмнашна байракх а хилла! Японцаш. ЛадогIийша соьга дика!.. Японцаш, оьрсашна тIе ца боьлхуш, кхаа-веа нохчочунна тIе а боьлхий, «Цецен помоц! Цецен помоц!» – бохуш, шайна дехаршца гIо доьху. Шуна муха хета иза?! Доккха хIума дац иза?! Доккха хIума ду-кх... Царна бевзи-кх берзан дегнаш долу нохчий! Нохчий мел чIогIа Iедало йемалбахь а, со-м тешна ву, уьш стаг инзаре цецваккхал, бакьонца а, тешамца а, майраллица а доьналлах боьттина нах хиллера. Уьш гIийлачунна гIоьнчаш а хилла лаьтгаш нах хиларх, со тешна ву. Уьш, арахьа маьрша лелачу хенахь, хьанна хаьа хIун нах бу?! Лагершкахь суна гина нохчий, цхьаь бен вацахь а, бакьдолчунна тIехь шен са а дIалур долуш бу! Бакьдолуш, сан чIогIа безам бахана къам ду иза. Цундела лаьа суна нохчий кьуйшна дуьхьалбаха. Ас кху деношкахь нохчий лагершкара схьагулбийр бу. Накъост Кун, хьо нагахь резахилахь, нохчашна тIедилла воллу со, вайн лагершкара «кью» боху хIу дIадаккха аьлла буьйр! И цара дIадоккхур дуйла, суна хаьа. Хьо резавелахь, накъост Кун, сиха жоп лахьара ахь. ХIунда аьлча, со кхоьру, лагерш йоьттина болчу полякаша а, немцоша а, финнаша а, италийнаша а, японцаша а, кхузахь кьуйша лелош долу лен талу, кхечу паччхьалкхашна хьал-

ха Юрадакхарна. Ткъа вай цу Чум чуъра буьллуш болу эчиган некъ суна бешарал а бахбелла! Тутмакхаш, резабоцуш, шайга ца бало хАра болх бохуш, гУьттущ бу. Вовшахалеташ бу. Вовшийн бойуш бу. Лагершкахула чекхбуьйлуш, хьожа йохуш, лелаш Москвара хъаькамаш бу. Чумехъ буьллу некъ хъебелла, боху цара. Вай тутмакхашна шортта рицкъ ца ло боху Москвара накъосташа. ХIун дан деза алахъара ахъ, накъост Кун?!» Кехат дешна ваьлча, тийналла хIоьттира. Схъахетарехъ, Кун хIинца а кхетта вацара кехатан маьIнах. Амма, цхъа доккха нун тIаьхьадогIуш, йаздина дуй-м хаъара цунна хАра.

– Нохчий дIахецча, мегар буй-геша? – хаьттира Кунас.

– ДIа ца хецахъ, къуйша вайн лагершкара оллалла дохор ду. – элира Бухта-Ванино набахтан хъаькамо Царьковс.

Кехат йаздан сацам бира цара. Секретаро сихха кечдира цIена кехат. Иза йуьстахо лаьтгачу стоьла хьалха охъахиира.

«Накъост Шут! – аьлла, шен оьгIазечу озан цинцаища Кунас кехат дIадолийра. – Хьо даима ву, доцург схъалоций, эрна хан йойуш. Нохчийн къам хьуна ца девза хир ду. Герз делла а, бакъо йелла а дIахецахъ, нохчаша къематде хIоттор ду. Къуйшина диттина ца Iаш, цара цу чохъ болчу тутмакхашна а арсаи деттар ду. Ас хIумма а ца боху, нагахъ санна цхъа тоба гIаьттича, Iедало бохург ца деш, царна дуьхьал нохчий бахахъ. Амма, нохчий хъалабаьхна, царах набахтин салтий а бина хьо лелахъ, гIалате хир ду аьлла, хета суна. Ишта-м суна лаъара, вайн лагершкахъ а, набахтешкахъ а къуйн хIу дайа. Хьуна хаа деза: шайн амалища а, майраллица а, маршонца а шаьш бохучунна тIера нохчий дIа ца бовлу. Цу тIехъ тамашена къам ду иза. Кхераме къам ду. Ткъа берриге церан ницкъ вовшах а ца тухуш, цхъана-шина нохчочуьнга деха урс лой, Iедалан бакъо лой, Iедало бохург ца дечу жоьлкийн тобанна тIехецахъа. Цара хIун до гур хьуна. Хьо-м боккха Iедалан ницкъ карахъ болуш вай! Нохчийн тоба вовшах а тоьхна, хьо къуй дуьненчуьра дIабаха гIерташ велахъ, вайшиннан ма къа ду! Вайшиннах уггар а хьалха нохчий боьлур бу. Цхъа хIума дара дика. Дича, дика. Уггаре чIогIа Iедална дуьхьалбевлла къуй а, нохчий а, таIабай, цхъана набахтина чубохкахъа! Таккха гур ду хьуна, цара вовшийн муха буу. Иштта. Иштта, нохчашка бехк-гуьнахъ доцу тутмакхаш хIаллакбайта мегар дац. Ткъа, шолагIа делахъ, нохчийн йоха гергайахна аьрха амал хьан айа дезар дац! Хьо кхетий, ас хIун боху? Иза-м, хьуна ма моьтту, забар йаций! Хьуна-м моьтту хир ду, нохчаша цхъа-шиь вийна, арсаи цIандийр ду! Дера ма бакъдац иза! Цара цIий Iенор ду! Нохчашца лелош йолу политика говза хила йеза. Чехош къамел дар цаьрца чекх ца долу. Сох тешалахъ! Со Кавказера стаг ма ву! Нохчашна йукъахъ лелла стаг ма ву со. Уггаре а аттаниг нохчий хестор ду. Ахъ царах цхъаь, жима бер санна, хьостий, ас дош ло-кх хьуна, цара нийсса цхъа-ши шо далале, мозан гIовгIа ца хезаиш, дIахIоттор йу-кх хьуна вайн Сибрехахъ йолу

лагерш а, набахтеш а. Уьш иштта лерина лело безаш бу. Кхин цхьаь ду. Ас хьалха ма-аллара, мегар дац нохчашка хьаштдоцург дийца. Дай боцуш кхиьна болу кьуй атта хир ду нохчашина охьатаIo. Кхин диканиг а, нийсаниг а хIара ду. Уьш, нохчий, уггаре а халачу меттигашка хьежош, уггаре а кьуйн бохь хьалабаьлчачу бохуйтуш, царна йукьах тIом бизжа ца буьтуш, говза питана латтаде. Уггаре а коьртаниг иза ду! И хьуна ца хаь аьлла, ца дуйьцу ас. Иштта кхин цхьа хIума ду хаа дезаш. И ду – нохчашина йукьах массо а хенахь, милла хилла а, цхьаь хуьлу хьуна цара ладугIуш. Цхьа воккханиг. И воккханиг гIорасиз хиларх а, бIаьрг боцуш, лерг доцуш хиларх а, цо бохучунна тIех ког ца боккху хьуна цара. Иза дIахайла хьуна! Бакьду, цхьана бахьанна тIехь тилкхазбовлу уьш. Шайна йукьах цхьаь цхьана хьесапца тоьлла каравахь, цунах баьчча а хилла, куравалахь, церан барт буху. Уьш, вовшашина бIаьргабан ца безаш, дIахIуьттту. Ишта хьал ду. Доцца аьлча, нохчех теша ма теша, хьо ца теший а ма хайта. Иштта Сибрех йолчу лагершкахь, хIуьа дай а, низам дIахIоттадай, чIарх-аьлла, цIена дIахьо болх. Цу тIехь ледарло ма йиэ. Сьгара даима а гIо ду хьуна. Варкутахь дарбеллачу нохчахлахь карор ву хьуна и ас вуйьцу ши-кхо нохчо. Селхана ца даьлла кьуйшина а, нохчашина а йукьах дов? Сьгга-м аьрзнаш ма ду схьакхьхьуйтуш, селхана дуйьна нохчашина а, жоьлкашина а йукьахь, кьора дов саца ца луш, дIадоьдуш ду бохуш?! Иза бакь делахь, вай тоьлу некь дIаболабе! Ас пурба ло хьуна цу тIехь болх бан!»

Кехат йаздина ваьлча, хьаж тIехула оьху хьацар дIадаьккхина, ойлане вуйьжира Кун. Бакьалла а, чIогIа ойла йина, дан дезаш гIуллакх дара хIара...

5

ДегI, кьанделча, пеша хьалха гIерта. Ма бакь ду иза! Э-э, цхьа зама йара иза... Цхьа зама...ЭхI, Асвад, ма хаь тхуна, хьо хIун ала гIерта?! Хьан ойланийн сица цIанбина шийла гIайба. Охьабилла ахь корта, Асвад! Кьежбелла корта. ХIинца мукьане а кьарло хьо. Хьуо дахаро хIоттийна алий, мукIарло де ахь! Эхь дац хьуна! ДегIаста а ца гуш, вала ца лаьар-кх! Ведча. Полковникца ведча. Асвадан ши бIаьрг тIекьевлина бара. Наб йеш вацара иза. БIаьрнегIарш тIеттIакьевллина, Iуьллура иза. Ши бIаьрг, бIаьрнегIарша кьуйлуш, детгалора. Цхьа хIума дара цуьнан дагах кхетта. Цуьнан даг чохь кхехкаш. Цуьнан даг чохь кIежтуьйсус. Цуьнан даг чохь... хьехаш... И йараш. Беш. Даима дуьхьалхIуьттту и цхьа сурт. ХIинца а ду иза хьалха лаьтташ. Асвад меллаша вогIу. Кемсийн беш дIалаьцна йараш. Хьожа йеттало. Гуьйренан хьожа йеза кхунна. ХIинца кийрахь цIера гуьйранан хьожа йу. Асвадана бераллин Iалам Iаламат чIогIа деза. ГIенаха. ГIа доьжначу бе-

шахула. Можа. Можа гІаш хьоьшуш. Га доьжначу бешахула. Баьшна корта. ДогІа. КогашІуьйра. Да виса, хьан дела! Кийра чууьйзу цІена хІаваь сица дІаоь. Сирла са. Дада ву дийна. Нана йу дийна. Ваша а, йиша а, лулахой а, доттагІий а. Шаберриш. Шаберриш. Бешахь. Бешахь, хьаьжкІаш тилош. БІаьргашна ган лаьа массо а хІума. Цхьа тамашена хьоьжура дега. Цхьа хІума дицделча санна, хьоьжура нене. ХІинца, мархашна йуккъехь бІаьргаша схьа ца лацалуш. ХІинца цхьа са дац. ДІадели-теша, кІентий! ДІадаха-теша бераллин денош! ДІадаха-теша?! ХІинца, дІаихна денош бІаьргашна хьалха. УьйтІе. ХІара керта волу. Сирла уьйтІе. Хаззахета. Ша йалсмане кхаьчча санна, хийтира Асвадана. БІаьргашна гуш дацара иза. Дагца. Иза жима волуш, нанас коьртах куьйгаш хьоькхуш санна, сакъераделла, хьоьжура иза. Хьийзаш, дужу мажделла гІа. УьйтІе. Нана а, да а гучудер дац-теша?! Мел шайга сатийсарх а ца долу! Гуш дац! Орца. ГІайгІа. ХІан-хІан, гІайгІа йац иза-м... Цхьа... Муха эр дара иза... ГІайгІанца цхьаьнакхетта кьоналла йу-кх... Ойланца йеана. «ЦІа гур дуй-техьа? ЦІахь цхьанне а вевзар вац со. Вевзар вуй хьовх?! Хаац. ХІара урам бу». Иза Асвадана дика дагабогІу. И урам. И баккхий нах. Уьш-м цкъа а бац дагарабовлуш. Вуьшта, вуьшта, цкъа а ца хилча санна, дІадели. ДІадели. ХІинца шийла мох бу урамехь. Баьсса урам. Цхьа а воцуш. Шийла ша биллина кийра. ХІинца хьаь Асвадана. Кхета. Кхетта малх боькьуш, цхьа тамашена боьлхура стиглара седа. Цхьанхьа, цхьа тамашена дог схьаоьцуш, цхьа тамашена бетталора буйда бутг. Бертаза. Беркъа. «Ва орца!» аьлла, мохь тоха цхьа а са доцуш! Шийлачу дарцо горвожий Асвад, шадерриге а дог схьалоцуш. Маханна ха а тоьхна, тхов тІера чубоьсси хІара бала. Букъабелла. Бад санна техкаш. Иза-м дакъазалла йара. Къызалло лаьцна дакъазалла.

Кху Воркутахь а, Магаданехь а, Калымехь а йолу уггаре хала лагерь кхечи. Уггаре сийдоцуш йолу лагерь тІейуьйжи. Ойлане вужу. «Кхане – къа-бала. Кхане йан а йац. Кхане – къа ду-кх... ДоьІу са а сецош! Легашкахь шад хІоьттина. БІаьргаш чохь кІарула-Іаьржа марха. Дарц тийжаш. Тийжаш. Ма ца деза Асвадана хьо дарц! Ванах, малх бан бац кхузахь?! Хуьлуш бац кхузахь малх?! ХІунда ца кхета иза кхуза?! ХІинца мукъане а!» Кхузахь кхин дахар а, Іалам а ду-кх! ХІинца, меца тутмакхаш дІабуьйшуш, кхаллар го гІенаха. Йа жижиг, йа тІо, йа стом ца го. Кхаллар го гІенаха. ЭхІ! Ткъа меца са тедан стаг-м вац! Хезаш ма дац мерза дешнаш. Хезаш ма дац кхарна ненан узамаш а, доІанаш а. Кхарна хезаш дов ду. Кеглуш, охьадетгалучу диттийн гІовгІанаш йу. Кхарна хезаш сардамаш ду. НеІалташ ду. Олалла дан гІерташ Іедал ду. Олалла дан гІерташ къуй бу. БІаьрнегІарш дІакъовладелла делахь а, Асвадан са Іуналла деш хуьлура. Асвадана гонаха лелаш дара. Ларвеш. Тергалвеш. «ХІорш мичара бевлий?! ХІара къуй?! ХІорш кху тойне хьан кхайкхина-теша?! Чомехь хІара буйсанаш йаха ца дуьтуш...» Ткъа дарц ду тийжаш. Дарц ду шийла ша биллинчу нараш тІехь агІордаьлла.

Ткъа тутмакхаш шийла хIаваъ чууъйзуш, черчий санна дера бIаьргаш, гIаннабаран экъан тIера ийа гIора доцуш. ГIора доцуш гIитта. Ша санна шийла бIаьргаш сийначу стигал тIехъ сецош. Куъйгаш, секхалодаш санна, чIагIдина. Дарц. УгIуш. Цийзаш. Доблхуш. Асвадан син тIе а хIоьттина иза. Къиза. Къора. Меженаш, къийзорго санна, къийзош. Ца йуьтуш. Малхана шадерриге а дуьне дIалур долуш. Шадерриге а хуьйцур долуш. Цхъа цуьрг а бухахъ ца дуьтуш. Цхъа меже кхоа ца йеш, дIалур йара. Цкъа малх кхетча. ХIинцца, шеллуш. Ийдалуш. Цхъа тийначу мукъамо дог тохадолуьйтуш, хъе схъаоьцуш. Туьйш доцчу даг тIе туьха туьйсусш. Ша санна шийла хъажар буйна а доьллина: «Дела! Сан Дела, хьо орцах ца валахъ! Хьо орцах ца валахъ, ма, ма дIадаьлла хIара! Хьо орцах ца вагIахъ, мила ву сан гIайгIанан мукъ схъалаца?! Мила ву и дIамала?! Буьззина дIоьвше кад! Цхъа тIадам бухахъ ца буьтуш! Бухахъ ца буьтуш! Цхъа тIадам! Тахана къабстар ду-кх къуйшца долу хIара дар-дацар. Тахана къабстар ду-кх!» Тахана къуйша геланча ваитинера, Асвад шаьш долчу кхойкхуш. Асвадан доьналла девзина болчу къуйша сих-сиха тойне кхойкхура иза. Церан Iалашо гергарло тасар дара. Церан Iалашо Асвад дика вовзар дара. Дукха хьолахъ терзан тIехъ озар дара. Амма Асвада герга цхъа а ца вуьтура.

– Шаьш долчу кхойкху, – геланча дIавахча, ойлане вистхилира Асвад, – шуна, хIун дича, бакъахъа хета? Девнашца Ia вай йа барт бо вай?! Тахана де дац-кх вайн кхузахъ лета а, тийсадала а.

Нохчий ойлане эгна Iара. Асвад, вист ца хуьлуш, ойланаш йеш хиьна Iара. «Да вала хъан дела! Да валарг, ма чIагIдина а, ма було а, ма забаренна а делла ца хилла, нохчо, хъуна цу Везахинволчу Дала и дилхан дог! Цуьнан делха йиш йац! Цуьнан ма-луьу дела бакъо йац! Терза а хилла, бакъонна дIахIоьттина лаьтта-кх иза!» – ойланаш хьийзара Асвадан коьрте. Эххар дайн къамелаш дIадолийра. Йуха гIовгIанаш. Резабоцурш. Резаберш. Нохчий бекъабелира.

– Тахана де дац вайн, – тийналла хIоьттича, йуха а вистхилира Асвад. – Вайна цхъа де дезара. Дала бекхамна луш цхъа де ду-кх. Шу реза делахъ, со кхана къуйша хIун боху хъажа гIур вара?

Iуьйранна ламазаш а дина, гIеххъа гIорийначу чен дуьмаца йеттина кхо-йиь картолан чкъуьйриг кхаьллина, дуькъа даьккхинчу чайнах шишша къурд а бина, нохчий барт бан охъахевшира.

– Цкъа ладогIал соьга, кIентий! – къамел дIадолийра Асвада, – соьга къуйша шаьш долчу кхойкху. Суна ца хаьа, цара хIун дуьйцур ду. Цара хIуьа дийцахъ, со барт бан хьожур ву. Со шуьца даима цIена хилла. Со шуьца шалхонаш йоцуш хилла, цундела бакъдерг дийца лаьа суна. Тахана вай, дуьнен йисте а даьхкина, девнаш даха йиш йолуш нах дац. Кху лагерехъ вай верриге а вейтта стаг вара. Вайх пхий сийсара кхелхина. Дала гечдойла царна! Царна тIегIурдолчу вайна а. Тахана исс стаг висна вайх. Вай кIезиг ду. Вай къуйшца къийса хIума дац. Майраллаш

а, добналлаш а вайца кьуйсуш бац уьш. Уьш кху лагерехь, вай схьа-дахкале а, хIара японцаш, немцой, итальянцаш, оьрсий а хьийзош, Iаш бу. ХIинца вай кхарна йуккъехь нийсо ца йича, хьан ца дуьту?! Битийша уьш, кьуйша вайга йал хьехош ца хилча! Лаахь, ло, ца лаахь, ма ло бохуш, Iаш бу кьуй. Ткьа вайга, шаьш кхечу къамнашкара йоккхучу йолана йукъа ма гIерта боху. Уьш нийса лоб. Гой шуна, цара шаьш кьуй ду боху. Шаьш японцашна, оьрсашна, немцошна а тIехь дечу Iуналлин, вайга бала ма кхача боху. Суна цара дуьйцург нийса хета. Ойла йейша шаьш, японцашна муьшка йича, вай дов а, тIом а оьций, гIоьнна доьлху. Немцошна вас йича, царал хьалха а лелхий, вайна чевнаш йо. Иштта лела вай оьрсашца а кхечу къамнашца а. Ткьа кхана Iуьйранна кьуй вайх летча, улле вала стаг воцуш дуьсур ду-кх вай. ХIара вайна тахана гуш ду-кх!

– ХIара Ваха боху Iовдал IадIахьара, вай-м Iийр ма дара! – эккхийтира Зайндис. Кожим це йолчу лагерехь диь шо даьккхина вара иза. Уггаре а халачу, эчиг доккхучу шахтехь болх беш хиллера иза. (Зайндин керт тиша карийра суна. Буьйдачу кибарчигах дина ца охьакхетта доллуш дара. ЭхI, аьлла, хийтира суна! Хьо гIийла дахар! Со чобьхаваьлча, Зайнди шийла хIума кхоллуш вара. Къежвелла стаг вара иза, чубоьжна ши бIаьрг болуш. ТIехь долу барзакъ а тиша дара. Со хIунда веана хиьча, цец ца велира иза. Сан ши бIаьрг стоьла тIехь сецча, гIийла велакъежаш, хьажар сецира: «Зуда борша хилча, кхача шийла хуьлу!» – аьлла, ойла хьаьдира сан коьрте. Муха ду хьан Iер-дахар аьлла, шега ас хаттар дича, хIинца дика дахар ду сан-м... Йаа а, тIейуха а, кога духа а ду. Кхушара ши гали картолаш йевлла бешара. Iаьнах вер ву. Бакъдерг дийчича, сагатло сан. Суна сайна а ца хаьа, и хIун ду. ХьастагIа ойланца Iара со. ХIинца ган йиш хилча, Иркутск, Воркута, Калыма. И жима станци Чум.)

– ХIара ШаIмин-йуьртара Iовдал валош, шаьш долчу вола боху соьга. – Асвада, шена гонаха дера йаххьаш йина хевшина Iаш болчу накъосташка а хьаьжна, тIетуьйхира, – суо гIур ву со кьуй болчу. Ваха вуьгур вац. Барт болчохь – беркат. Барт боцчохь – бохам. Со барт бан воллу. Вайн кьуйшца боьхна барт меттахIотто воллу. Шу реза делахь, делкъа-ламаз динчул тIаьхьа, цхьа минот эрна ца йойуш, кьуй болчу ваха воллу. Шуна хIун аьлла хета? Со нийса вогIий-теша? ХIоранна а ша тIехь волу гу лекха хета. Вай цхьа доьзал бу, цхьаьна сискалш йууш. Нийса лобь-теша со?! Йа, йала хьаьхна борз гу тIе йала гIерташ йу-теша?! Алал, шайн дагахь дерг?! ХIара гIуллакх вайн массераан йукъара ду. Цхьана стага эзар вонах дика дина меттигаш нисло. Иштта эзар диканех цхьана стага боккха бохам бина меттигаш гина вайна. Алал, шайн дагахь дерг.

Бист ца хуьлура. ДIатийна Iара. Цийх дуьзна догIмаш садаIа гIертара. Арарчу шийлачу махо, сих-сиха шен шарула-кIайн йаржий-

на дера меженаш доьхначу корехула чекхйохуш, нохчийн дегнаш тIекIелдеттара. XIара-м лагеран бараках тера а йацара. Гонаха йерриге а аьтта гIорзалгаш а, кибарчигаш а, тIулг а гора. МаьI-маьIIехь цIийш дара. Пенаш шадерриш а цIийх дуьзна дара.

– Асвад, хьо чуьра кьуйша араволуьйтур вац, – йовхарш а тухуш, резавоцуш, вистхилира Усайра. Цунна йовхарийн цамгар Воркутахь кхеттера. Деши доккхучу шахтехь болх бинера цо. – Уьш кIело йан гIерта. Соьга хьаттича, кьуй болчу вахар, хих веддарг хьера кIел эkkхар санна хIума ду!

– Цигахь бен хуур дац иза, – элира Асвада, – вай барт ца бича, ца довлу. Чайка хIун дийца воллу ца хаь суна. Вуьшта, барт бича, дика хетара суна. Геланчо вайца гергарло дезаш бу боху кьуй.

Нохчий вовшашка хьавсира. Ткьа хьаьрса ши мекх а гIорийна хиьна Iаш волчу Усайрас, шеха-а кьора аз декош, эkkхийтира:

– Гергарло-м лелор дацара цара, Асвад. Вайн цIий мала кечбелла бу уьш.

– Асвад, жоблкийн гIиллакх муха ду аьлча, – гIеххьа ийзалуш, ша бехке хеташ кху девнна, вистхилира Ваха. (Ваха Iаш волчу ШаIми-йуьрта кхечира со. ЦIахь ца карийра суна иза. ЦIерачара цхьанхьа-м, Терка йистехь, хорбазаш лелош ву элира. ЙухавогIур ву аьлла, со кех волуш, кертарчу цхьана жимачу стага: «Хьо журналист хир ву. Цо хIумма а дуьйцу дац хьуна!» – элира. «Дукха оьху и волчу йаздархой а, журналисташ а. Цо цхьангге ша лагерехь лелийнарг ца дуьйцу!» Йуха, цхьа ахшо даьлча, вахара со Ваха волчу. Кхо шо (общего режима) а тоьхна, чувоблинера иза. Со цецвелира. Со цецваьллий хиьча, тохарлерачу жимачу стага доцца Ваха чуволларан бахьана дийцира. ДогIанан ладарш ца чу догIу шена аьлла, шифер йеха йуьртда волчу вахча, дов а даьлла, Вахас тIара тоьхна куц дара йуьртдена. Вукхо, Iедале дIавелла, кхо шо тохийтинера. «Кьеначу стаге хIун де боху кхара? Кхаа шарахь набахтехь вехий а ма ца хаь иза!» – бохуш, карзахвуьйлура жима стаг. (ТIаьхьо-о хиира суна, Соьлжа-ГIалин набахтин хьаькамаш Вахе хьежа оьху бохура.) «Ма чIогIа ган лаьара суна иза!» – ас аьлча, сихха чуиккхина, Вахин а, Пивваровн а лагерехь даьккхина, хено маждина сурт а дохьуш, схьавеара и жима стаг. Можа дара и сурт. Пивваров а, Ваха а охьахиьна Iаш вара. Уллехь боккха цIен мотт арабаьккхина, хиьна Iаш мокха жIаьла дара. Уллехь йолчу гуьйригна тIетоьхна лаьтташ доккха урс дара. Вахина тIехь мокха духар дара. Боккха корта. Еха чIениг. Зоьртала дегI. Доцца аьлча, буьрса стаг вара. Сталинка а, китель а, комсоставан эткаш, гоьла тIе баьккхина ког а бара. Пивваров хьаьрса стаг вара. Шуьйра хьаж дара. Шуьйра белш йара. ОьгIазе йуьхь йара. Вахин санна, тIейуьйхина мокха китель йара. Коьртахь сталинка бара. XIара ши стаг ган лаьара суна. Пивваров-м гур вацара. Иза-м йалхитта шо долчу цигано, Розачка цIе йолчу тутмакхо, Воркутахь вийнера. Кьуй-

ша, тешнабехк а бина, вийнера. Цу цигонан ненан, кьуйн секретаран цѐе Роза хиларна, Розачка аьлла, кьуйша цѐе тиллина хиллера цунна. Йалхитта шо кхаьчначу бери, хѐара саннарг дийр ду, хьанна моьттура?! Пивваров набахтина чохьхаволуш, шолгѐачу нар тѐера кхосса-велла, тѐекхетта, логах урс тоьхна, вийнера иза. Ваха... Цул тѐаьхьа Ваха волчу вахар ца нисделира сан. Хѐинца чѐогѐа дохковуйлу со. Иза велла аьлла, хабар-м кхечири соьга. Иза дѐавуллуш, тезетехь хилира со. Вистхилар ца нисделир-кх... Цо-м дуьйций ца хаьара хѐуммаь... Хѐунда аьлча, цхьа стаг ца карийра суна, Вахас ша лагерехь лелийнарг дийцина. Вуьшта, дагахьбаллам бисна, цо сайга дуьйцуьр дара аьлла хеташ...) – Асвад, жоблкийн гѐиллакх муха ду аьлча, хьо ѐад мел ѐа а, хьан ги ховшуш. Вай нохчий дара. И Чайка кхерийчхьана, тоьуш дара. Цуьнца болу накьостий кхерийчхьана толам бара. Уьш кхеро вайгахь ницкъ а, доьналла а дара. Ахь ваха а вахана, машаран кьамел дича, ладугѐур дац цара. Ткъа ладобгѐа, цу сохьта жоблкийн ойла хийцалой, цара цхьа доьхнарг олу ѐа цхьа доьхнарг дина карадойту. Шаьш вониг дина бевлча, кхин кьамел дуьйцу. Хьо хьекьале кьамел дан волавелча, ладугѐуш цхьа а карор вац хьуна. Соьга хаьттича, эрна кьамелаш ца деш, тховса шайн меттанашкахь схьалобьцуш, цу хьаж ѐуккъе дагарш диттича, дукха боккха бацахь а, амма гѐехьа болу толам вайгахь хир бара. Хьо тхол воккха ву, Асвад. Хьайна луьург хьан дан ѐиш ѐу. Ас бохург-м: тѐамо бен тѐом ѐуха ца туху бохург дара. Цхьабакьду, Асвад, со, уьш кьуй бу аьлла, цаьрга вист ца хуьлуш ѐалур вац хьуна. Вайшиь цхьана Шаѐми-ѐуьртара ши ѐуьртахо ву... И... и ахь дуьйцу собар а, дуьне а, синкхетам а бац хьуна сан! Цкъа а кху лагерера цѐа гѐур ву аьлла, суна дагадеана дац. И хѐун ду ца хаь суна, Дегѐастанах догдиллина ас. Дала, цхьа диканиг доцуш, вон ца доуьйту. Со-м догдиллина ву. Цу тѐехула тѐе, суна кьахета кху лагерехь болчу мискачу нахах. Цара гѐо де аьлча, муххале.

Ваха охьахира.

– Черана нека дан ма хьеха, олуш ду, – кьамел схьаийцира Гуьмсера Бочакха. (Со Бочакх лобхуш, Гуьмсе кхечири. Иза цѐахь ца карийна, урамехь, Бочакх ларвеш, ѐара со. Эххар а, бераша маьхьарий туьйхира: «Дѐо вогѐуш ву хьуна Боча!» – аьлла.)

– Со хьуна хьехарш деш товш вац. Вуьшта, ала лаьара, Асвад. Ахь динарг суна мегаш ду. Газа иккхинчу буьхьиг обьккху. Ахь бохург дина, вала кийча ву со. Иштта, коьрто когашка хьекьал ца доьху. Бакьду, хьекьал долчу коьртехь куралла а, сонталла а хир ѐац. Ахь тахана гайтина иза. Гайтина буьрсачу кьовсамехь. Ахь схьалаьцначу некьана со реза ву. Цу кьуйша хѐун боху, вайшиь цхьаьна хьожур ву. Мацах, чорпано вагийначо хина «хѐуп» баьхна боху-кх. Со царах цатешарх, хьанна хаь, церан дагахь хѐун ду? ѐа цара хѐун дийр ду а? Доггах вилхинчун бѐаьргах цѐий даьлла, олуш ду. Вай, бѐаьргара цѐийн тѐадам

а божош, барт боьхур бу-кх. Вайца машар уьш безаш беллахь, со реза ву-кх цаьрца бертахь ваха. Генарчу вешел а гергара лулахо тоьлу. Уьш а, вай а лулахой ду. Уьш а, вай а Једало чудоьхкина, цхьа кьиза зама йоккхуш ду.

– Со вогІур ву шуьшинца, – аьлла, эккхийтира Вахас.

– Ваха, хьо соьца вогІур вац! – тІечІагІдира Асвада, – Хьуна реза бац кьуй. Хьо цаьхь вуьтур ву вай!..

– Со ца веза бахьана-м дац, – элира, велалуш, Вахас, дукха хьолахь, Устрада-Эвлара Ката хьовзо дагахь, – ХІунда ца веза-м, ца хаьа суна...

– Везар вара, ахь дІовш ца деттахьара! – Јоттар йира лохачу Катас.

– Ас-м ца детта дІовш, – велакъежира Ваха. – Сан баьшна корта ца беца царна.

– Бехк ма биллалахь, Асвад, – шен зорьтала лоха дегІ гІарчІ-аьлла, ІаддаргІа санна дулуш, вистхилира Устрада-эвлара Ката. Пезмогехь хьун хьокхуш кхо шо даьккхинера Катас. ГІаролхой сийдоцуш бара цигахь. (Ката тІеман турпалхо хилар, нохчий цІерабахарна, кьайладаьккхина дара. И Турпалхо цІе, шовзткъе итт шо даьлча, Ельцина лур йу цунна. Цкъа а цаьхь ца каравора суна иза. Лагершкахь хиллачух дерг цуьнгара хала доккхура ас. «ХІинца даккхий нах ду тхо, – элира Катас, – дезткъа шераш дукха ма ду. Дац боьхург бакъ дац! Жима бер санна, ой-ланаша хьийзаво со». ХІетахь гонаха хьийзара со цунна. «Дийца дукха ду, амма дуьтур ас иза. Бакъду, цхьа хІума ала лаьа. ХІетахь, шовзткъа шо хьалха, лагершкахь йахийтина цІераш йу хІинца нохчийн йерш! И бакъ ду йа харц ду ала ца хІуттура со».)

– Ас эр дара сайна хетарг.

– Алал.

– «Кхана доьквер волу хІума ма де», олуш дара вай дайша. ХІара Ваха сихвелла хилла хІума ду. Нийсса аьлча, Вахера ца даьлла беркат ду хІара. Даима цу кьуйшца кьийсалуш, царна йетташ, дІатухуш, схьатухуш. Кьуйша вайна тІехь бекхам бан гІерташ, схьадогІуш ду хІара беттанаш а, хІара шераш а. Хино, кьеста а ца йеш, текхайо нехаш. Цунна бен дац зезаг а, баІ а, кІохцал а. Шайерриш нехаш йу. Шайерриш дІатекхайо цо. Царна биэн а вац, нохчий хилчхьана. Нохчий цІе хилчхьана, биэн вац. Иштта хьал ду. Дукха ца дуьйцуш, соьга хаьттича, кьуйшца катоьххана барт бан беца вай. Мел ахкарх латта а кхачалур дац, мел дийцича а, хабар а хедар дац, олуш цхьа кица ду вайн. Кханенга ца тоьттуш, тахана барт бан беца вай. Тахана хан йиллина хилча муьхале а. Церан ойла хийцайалале, барт бан беца. Кханенга ца тоьттуш. «Буьйса йаьккхинчу хударна мотт Јемина», олуш ду вайн дайша. Хаза а, мерза а вистхилча, кхетар бу кьуй. Бакъду, цхьана куьйга шад басталур бац. Хьайца мила вига дагахь ву хьо, Асвад? Мотт шера болуш Усайра вара. Бакъду, цуьнан ши мекх гинарг водур ву. Шен баьшна корта кьуйшна ца беца боьху Вахас. Делахь, Усайрин ши

мекх дІадаьшна, Вахин баьшначу коьрта тІе диллича, хІун дар-теша? Лакхахь кхозучу дуьмана тІе кчаца ца деллачу цициго, марха ду шен аьлла... И ши мекх бахьана а дина, цахь Іан лаба-теша Усайрина? – забаренна Іотгар а йеш, велавелира Ката. Гонаха хевшина Іаш болу нохчий, сахаьдда бийлабелира. Ткьа ахкарг санна вусавелла хиьна Іаш волу Усайра, туьха тесна пхьид санна, ша волчуьра кхоссалуш, Катин мера кІел вахара.

– Ката! Гой хьуна хІара ши мекх?! ХІара ши мекх, сайна лаахь, дуьра а, сайна лаахь, чаьмза а, сайна лаахь, дуьра-чаьмза ала дитина ду ас! Сан ши мекх дац вай дуьйцург! Вай дуьйцург кхин ду. Вай дуьйцург кьуйшца йолу йукьаметтиг нислур цахилар ду! И кьуй соьца мерза цахилар дац дуьйцург! Вай стенна тІехь барт хилла, совцу бохург ду. Барт болчу цицигаша барт боцу берзалой эшийна, олуш ду. Ваьшна хет-хетарг вай дийцахь, вайгахь доьхна хьал ду! Вай хІун дича бакьахьа ду-теша, бохург ду сан иза. Кортош охьатаІийна вай лагерехь лелалур делахь, со реза ву, кьуйшна тІе Асвад вахийтина, машар бежа. Нагахь санна, кьонахий а хилла чекхдовла гІертахь, вайн даима а хІара таханлера тІом дІабахьа дезар ду. Ткьа кхана Іуьйранна вовшахдеттадала цхьа зама йеача, эхь а ца хеташ, вовшийн бІаьрахьажа йуьхь йезара суна. Кьуй вай гуора эгон гІерташ бу. Уьш, тешна, вайна тховса тІелетар бу. Стенна тІехь барт хилла совцу вай? Вай тховса йан ма-йезза царна дуьхьало йахь, кьуй кьарлур бу. Вайгахь арсаш ду. Вай охьаэггалц тийсалур ду-кх. Ас дуьйцург и ду-кх. Ткьа хьо, Ката, кху сан мекхех кайетташ ву! Хьо Іийра-м вац, цхьа Іотгар ца йеш! – Шен йехийн тІаьрзеш дІасхьа а туьйсуш, вахана, цхьана йисте охьахира Усайр. Схьахетарехь, чоІа дегабаам бинчух тера дара цо.

– Вай-хІай, царна мараветтавала воьдуш-х вацый хьо цига?! Ма-ттов ца хилча, ма-торру, аьлла цо! – шена уллехь хевшина Іачу накьосташка бІаьрг таІийра Ката, – цхьана буйна ши хорбаз ца тарло. Асвад ларор вуй-теша массанхьа? Цкьа мацах, леш волчу стагана Йеса деша Іеламстаг а ца хилла, луларчу йуьртара молла валийна хилла бохура. Молла Йеса дешна ваьлча, цхьамма, мохь тоьхна, аьлла бохура: «йуьртахой! Молла кхузахь волчуьра, шадерриш а делча хІун дара-теша вай?!». Цунна а дайна, Асвад дийна волчуьра...

– Ката! – кьамелана йукьара Ката а воккхуш, Асвад хьалагІаьттира. Гонаха хевшина Іаш болу нохчий а гІиттира хьала. – ЦадогІург дуьйцунна дан вон ца дуьсу! Шайн забарш йитал! Цахуучуьнца забар йечул, хуучуьнца дов даккхар гІолехь ду! Ката, хьо ІадІел! Вай синкьерамехь дац! Усайр, хьаштдоцург ма дийцал! Йаьллачу цІарна хи ма кхоаде аьлла! Ткьа хІара йаьлла цІе хазачу дашца бен йерзалур йац! Вайгахь хьекьал хила деза. Говрана, хьаьстича бен, нуьйр ма тилла, олуш ду. Ас ца боху: дайн куьйгаш а хьоккхуш, хестош лело беза кьуй. Ас бохург кхин ду. Гиний шуна, ша хьаьстича, жІаьло шен цІога лестош? Ткьа ша

хьобстуш волчунна ма ч'ог'а гонаха хьийза иза. Ахь цицигна коьрта т'е куьг хьабкхча, цуьнан г'отту дог лур дац, дукха х'ума даларх! Иштта т'ек'аре хила йеза вайн. Шу х'инца а кегий ду. Цхьа ткъа шо даьлча, кхетар ду шу, со тахана ала г'иртинчух. Аш эрна дерг ца дийцичхьана, вай тоьлур ду. «Дерриге хууш велахь а, маттана сиха ма хила», – олура тхан дас. Аш шайн махарчий шайгахь йитичхьана, вайгахь толам хир бу. Вониг-м кьорачунна а хезна. Вочу дешан берзан санна йорт йу. Цундела, тап-аьлла, эрна дерг ца дуьйцуш, со цигара схьакхаччалц, Ийр ду шу. Со цара х'ун боху хьожур ву. Гинарг хезначул а дикахо ду. Со цига вахча, дика ду. Барт бан. Вайца долу дов д'адаккха. Кхана балхара ц'а ма веьана, Юьйра-ламазаш а дина, сайца Ката, Бочакх, Заьнди, Висха, Тата а эцна, со кьуй болчу г'ур ву. Нагахь санна машар ца хилахь, вайна йухадовла цхьа некъ безар бу. Мацах-цкъа, цхьатерра бос болуш, дог'амаш а долуш, цхьатерра дадар а, сацар а, хьажар а долу к'арула-йаьржа ши цициг к'арула-йаьржачу ц'а чу д'ахецча, цаьршиннах хьалха ара муьлха дер дара аьлла, хаьттина хиллера цхьана к'орггера дешначу стаге. Дукха ойла а ца йеш, жоп делла хиллера Йеламстага: «Некъ карийннарг хьалха дер ду-кх!» – аьлла. Цунна а дайна, машар ца хилахь, нагахь санна тховса кьуйша вайна т'елатар дахь, летар ду вай. Вайх кхо-виь висахь а, лагерера арадовла г'уртур ду. Хьуьна йукъа. Кхетий шу? Кху лагерехь цхьа Йедал д'ах'отталц, хьуьнхахь Ийр ду вай. Хиндерг Далла бен ца хаьа. Хина т'е кхачале, мачаш д'а ма йаха, олуш ду. Хиндерг цигахь бен къаьстар дац. Вай, собарах а ца духуш, къамел дийр ду. Собарх воьхна стаг даима а эшамехь ву. Шайна мел ч'ог'а халахетар хилахь а, вон дош ма алалаш. Шу пхеанга боху шуна ас! – аьлла, п'елг т'ехьажийра Асвада, – Собаро лам башийна, олуш ду вайн дайша. Собар доцург йуьх'йаьржах'уттур ву. Со воккха ву. Шуна т'едог'у эхь нахана а, Далла а хьалха, ас сайна т'елаьцна ду. Ткъа х'инца ламазаш дийр ду вай. Со тешна ву, вай тоьлур хиларх!

Т'аьхье хир йу

МАГОМАЕВА Марем

Хорбаз

Ткъа шо дара со цуьнга вистхилаза. Вист ца хилало. Буйсанна длавуьжуш, чIагIо а йой, Гуьйранна самаваьлча, селханалерраниг хуьлура со. Вист ца хуьлуш кхин а цхьа де дIа а долуш.

Оцу гуьйранна, оцу шеран гуьйранна, ткъа шо даьллачул тIаьхьа, кхоьссина догIуш кегийра догIа а долуш, йийкира телефон. Цуьнан йекаро сан са а хьовзош.

Вехха Ийра со тIаккха. Вехха вогIа а велла, цхьана метте ши бIаьрг а боьгIна. Мел Ийна, дага а ца догIуш. ТIаккха вилхира. Мохь туххуш, сайн йухадала ца туьгу са сеца а ца деш.

Тхо кегийра дара цу хенахь. Сан шийтта, Майрбекан кхойтта, сан жимахволчу вешин Ахьмадан йалх шераш долу тхо, ул-уллехь Iаш а, вовшийн гергара а дара, Майрбекан дай, тхан дай ши шича а волуш. Тхан да йоккхачу совхозехь тишачу машенна тIехь балхяхь а, Майрбекан да цу совхозан директор а волуш. Тхойшиь цхьаьна дIайазвелира, аьлча а, дIайазвина хиллера-кх, цо, Зиявдис, Майрбекан дас, йуьртарчу кулубе охьатохархлата а, футболах ловза дика Iама. ТIаккха йуьртарчу библиотеке а. Цига-м со оьху дуккха а хан йара, иза хаа а хууш, вайитина хиллера соьца Майрбек а. Амма цунна книгаш йеша ца лабара йа цо-м йеша а ца йоьшура уьш. Ас дуйцура цунна цу книги тIехь долчух лоций, ас шега ма-дийцара цо шен дега дIа а дуйцуш. ТIаккха Зиявдис, воккхаверца, массарна хьалха цунах дозалла а деш. Леташ а дикох хиллера со цул а, буьрканах ловзуш а. Цу хенахь-м суна тхаьшшинах муьлха муха ву а дера ца хаьара, кхано, тIаьхьо, замано йойтура-кх соьга и ойла.

Тхо цкъа командашка а доькхий, йуха ша-ша а воккхий, тоьлларш схьахоржура, кьийсадаларшка дига кечдеш. Кхечу йарташка, тIаккха кIюштатка а, ур-атталла гIала а тIехь. Майрбек шозза хилира тхьоца цигахь, шоззий а эша а ийшира. ШолгIа даханчохь, цуьнан холчух Iоттар гушволу со а ийшира, цунна вас ца хилийта, сайх летачуьнга сайна тIехь толам а боккхуйтуш. Цул тIаьхьа, иза цахь а вуьтий, доьлхура тхо. Иза хиьначу Зиявдис, кулубе а веана, спортзалан неIаре а хIоьттина, куьйгаш а лестош, цхьаь дийцира тренере, лаьтта охьавирзина важа цунах хьалатаIа а ца хIуттуш.

Цул тIаьхьа хIоразза а Майрбек тхьоца хуьлура, шел маситта шо жимачух лата тренерша бакьо а луш.

Оцу шеран бIаьста, шен кхойтта шо кхаьчначул тIаьхьа, Майрбек кхин ваха а ца вахара цига. Цо-м шен куьг лазадаьлла элира соьга, амма дас

цІахь сацийна хиллера иза цу хенахь, бераш цунах делар шега цхьамма дийцича. Соьга хаьттира цо иза, кхиэл йан санна, дехьа йисттера чу дІа а вуьгуш. Со вист ца хилира. Аьлча а, сайга ма хетта элира ас, лаахь – тренере хатта. Цунна-м, оцу тренерна, дукха дика хууш а хиллера иза иштта дуйла а, бераша тайп-тайпана дерш дуйцийла а, со хІоразза а цунна тІехІуьттуш, массарах летийла а. ХІетте а, Майрбека ша куьг лазадаьлла, цІахь Іаш ву элира соьга. Цу дийнахь цо сайга бакьдерг цааларна сан логехь велхаран кьурдаш а лаьттира.

Йуха, оцу суьйранна, со волчу веара иза. Чу а ца воьгуш со аракхайкхира.

– Хьо... Ахь... Хьуна... – бІаьргаш хих буьзнера цуьнан.

Алаза дисина бакьдерг иза ала веана моьтгучу суна йерриге а сайн оьгІазалла йайна дІайолуш хаайелира, кьевллина иза мараволла дог а хуьлуш.

– Хьо, мотбетта хІума, – элира соьга Майрбека, бІаьргех, татолаш санна, хиш охьа а хьовдуш. – Даде со лата ца ло, лата ца ваьхьа бохуш, и хІуманаш а дийцина. Со бахьанехь, хьо кхечарах лета а бохуш!

Со цкьа воьхна, хІун ала деза ца хууш висира, вуьйхира, цкьа цец а волуш, тІаккха оьгІаз а воьдуш.

Бага гІаттийна лаьтта со волчохь а витина, дІавахара Майрбек. Со цкьа тІаьхьаведира цунна, цуьнга хьан хІун аьлла хьажа, амма йухавирзира, дІа куьг а ластош.

Ас кхин ала а ца элира цуьнга сайна дерриге хууш хилар. Цуьнан дас, Зиявдис, сайна баркаллаш бохуш, со маравихкар а. Ас шен кІентан цІе ларйар, вала вижначу дийнахь а дицдийр дац ша бохуш. Сан коьрта чу тарлуш дацара цул тІаьхьа цо Майрбеке сох ишттаниг хІунда дийцинера.

Сан жимахволу ваша Ахьмад могаш воцуш вара, хІоа санна, нанас ларвеш а. ДегІана а вара иза эгІаза, боккха корта а, кІайн месаш, боккха сийна ши бІаьрг а болуш.

Хазаллина бІаьрг хилла ву олура нанас иза, билггал и хІун бохург ду со цу хенахь кхета а ца кхеташ. Ахьмад даима а берашца хила лууш вара, ткьа со иза ларвархьама гуттар цунна тІаьхьаваьккхина а вара. Къаьсттина охьавожа а, кхийсавала а, лата а дихкина дара вешина. Иза гуттар чІогІа цунна дан а лаьара-кха.

Оцу аьхка, оцу шеран аьхка дара иза. Ахьмад нанас ловза вахийтинера. Шен хеннахь чувогІуш волу иза хьевелча, со тІаьхьа вахийтира, иза схьавало. Ваша ца карош, урамехула охьавоьдуш, Майрбекера кетІахь бераш а гина, со, даго цхьаь хьобьхуш санна, сихачу боларца цу агІор дІаволавелира.

– Хьайн нана йезахь, ма гІийла хІума йу хьо. Тоха... ЧІогІа тоха... Хьо стаг вац? Сайн нана йезахь, хьо ма ледара ву... – геннара дуййна хезаш бара Майрбека хьобькху мохь.

Йуьстаха лаьтгара иза, хорбазан доккхачу декъах цергаш а туьйсуш. Цунна хьалха кетIарчу бай тIехь вовшах леташ жима ши кIант гира суна. БIаьргашна ган а гале, царах цхьаь Ахьмад вуйла а кхийтира со. Хьацар, чан цхьаьнайнера цу шинехь. Хотталахь кирчича санна вара, дерзина догIмаш бецо цхьаццанхьара цистина а долуш.

– Тоха, – мохь хьоькхура Майрбека, леташ верг ша волуш санна, – тIейахийта. Сайн нана йезахь ма ледара хIума йу хьо...

Генара дуьйна, гIовгIанаш хезна, лаг дахдина вогIучу сох бIаьргкхетташехь, цо, шина кIантана улле а хуьлий, дIасавоккху кеп хIоттийра. Хорбаз йоккха дIа а кхоллуш, царна гуо а туьйсуш:

– ХIан тоьаш ду, тоьаш ду. Аш хIун до дан а!? – цецволу кеп хIоттош. Цхьаь белша тIера, важа пхьаьрса тIера схьа а лоцуш, чIоггIа, суна хазийта санна, элира:

– Тоийта ца боху ас шуьга? – охьахьожучу кепара, бIаьрган йистаца сан агIор хьажар а кхуссуш. – Сайн нана йезахь, ас хIинцца шуна...

Амма ши кIант хIинцца забаренна тасавелла вац. И шиь баккбал а леташ вара.

Ша машар бен сурт хIиттош, цецвуйлуш, йуха а мохь бетта Майрбека, наггахь хорбаз а кхоллуш.

Мох санна ведира со. Шина кIантах катуьйхира ас дIасакъастош. Шинна дов а деш. Ахьмад цIийх вуьзна вара. Мерах оьхучу. Кхеравеллачу ас сайна тIерачу майкица иза дIа а доккхуш.

– Ахь хIунда лобтуьйту уьш? – тIекхохкавели со Майрбекана, иза вийча а Iебар воцуш. – Хьуна... Хьо...

Майрбека хорбаз йуу, сан бIаьра а хьоьжуш, «тпу» бохуш багара легнаш дIа а кхуйьсуш.

– Суна мичара хаьа? Со шайх ма ваций. Йа со ву уьш лобтуьйтуш верг? ДIасабохуш ву кх со.

– Суна а йеза хорбаз, – боху мара хьала а уьйзуш, хьацарша а, цIийша а вуьзна лаьтгачу Ахьмада.

– Вайгахь кхин йа м йац, Амади, – боху цуьнга вукхамма. – ТIаьххьара дакъа дар-кха хIара.

Куьгаш а лочий, охьадогIучу татола йисте вигира ас ши кIант, Майрбеках ца лага, са а детгаш. Цара а дуьйцура соьга, суна иштта а хууш дерг Майрбекана тIе пIелгаш а хьежош.

Майрбек чувовду. Дукха хан йалале, кхин цхьаь доккха хорбазан дакъа а буйнахь охьахуу кетIарчу гIанта.

– Ахьмад цомгаш вуй ма хаьа хьуна, цунна лага мегар доцийла а, – тIевогIу со цунна. – Иза оьшур вуйла а.

– Мотт тоха воллу хир ву хьо. – элира цо соьга йуха а, со карзахаваккха санна. – Вадий гIуо тIаккха. Доцург ду а бохуш, дIадийца. Сайн нана йезахь бац уьш ас лобтуьйтуш м.

– Суна а ло хорбаз, – боху тIевеанчу Ахьмада йуха а.

Майрбека, суна тѣра бѣаьрг а ца боккхуш, багара хорбазан хѣу дѣакхуссу.
– Хѣара тѣаьххѣара йу кх вайгахь, Амади. Кхин йан м йац. Чекхйели кх.
– Вало, цаьхь йуур йу ахь хорбаз.

Ахьмадан куьг а лоций тхойшиь дѣаволалушшехь, цуьнан мерах кхин цкѣа а ций доладелча, со кхералой, церан уьйтѣа воду, Зиявдига орца деха. Марахь вадийна Ахьмад а гой, кхералой, дуьхалведира суна Майрбек, деллачу жѣаьлел баш ас кхин тергала ца веш. Рагѣу кѣел, гѣанта охѣахайира ас Ахьмад, майка мера кѣел а лоцуш. Цу хенахь, лаьтгачу стоьла тѣехь доккхачу сирдилланчу шуьна чохь хорбазан даккхий дакьош а гира суна. Меллаша дѣахьаьжира со Майрбеке. сан бѣаьргаешарах а, сан дог-ойланах иза кхеттий а хиира суна. Ас чѣагѣо йира кхин цуьнга вист ца хила, йа кхин доттагѣалла ца лело а.

Цу буйсанна, сатоссуш, Ахьмад велира. Цу буйсанна сан дагах цѣа боккха хьаса дѣа а хедира.

Ткѣа шо даьллера цул тѣаьхѣа. Кхин со цуьнга вистхилла вацара. Кхин ас, оцу ткѣа шарахь хорбазах мотт тоьхна а бацара. Мотт тохар хьовха, иза сѣагиича со мегаш а вацара, йа цуьнан хьожа кхетча а.

Оцу гуьйранна, ткѣа шо даьллачул тѣаьхѣа, кхоьссина догѣуш кегийра догѣа а долуш, телефон йийкира. Майрбекан кѣант велла аьлла соьга хаам а бира. Майрбекан жимах волу, хьоме волу, йалх шо долу кѣант.

Со вилхира тѣаккха. Мохь туххуш. Цѣьаннах ийза а ца луш. Суна халахийтира иза. Ахьмад веллачул а хала. Сан берриге а лазам, массо а дегѣан маьтѣера, массо а сан синкхетамера самабаьлла лазам, сан логехь боккхачу хорамца сѣагѣоьртира. Суна хѣара Майрбекехь хиндолу хьал. Суна кѣахийтира цунах. Айса цуьнца хѣокху дехачу ткѣа шарахь лелийначу чѣирана доько а велира со. Сайн оьгѣазалла цунах йахана хиларна кхера а луш.

Доккха сѣадиллина кевнаш а, рагѣу кѣел, дуьхьал сѣадерзийна гѣанташ а, кисана куьйгаш а дехкина ѣаш, ирахь лаьтгаш а нах а бара уьйтѣахь.

Ас бѣаьргашца Майрбек а лехира, кхин цѣаьннан тидам а ца беш. Царна йуккѣехь иза ван а вацара.

Майрбек тѣехѣа, рагѣул тѣехѣа ву элира соьга. Дѣо, догѣанехь, суна букь а тоьхна, цѣьана утармех куьг а гѣортийна, йесалле бѣаьргаш а боьгѣна лаьтгара иза. Меллаша цунна тѣевахара со. Сецира. Сан дешнаш дан а дацара. Цѣа а дош ца дисинера сан цуьнга ала. Со верриге а доьковаларх, халахетарх вуьзна вара. Цуьнгара лазам, цуьнга беана бохам цуьнца бекѣа ойла бен коьртехь а йоцуш.

Иштта лаьттира со. Цунна со вуй а хѣара. Иштта хѣара кх. Со хийтира-кха хабий. Иза со варе хьобжуш хиллий а.

Майрбек меллаша сѣавирзира соьгахѣа.

– Ткѣа шо даьллер-кха ас хорбазах мотт тохаза, – элира цо. – Ма дика ду-кха хьо веана...

12.08.2022 шо

Гочдарш

ДУГРИЧИЛОВ Муртуз

Тяьххарлера газот

1877 шарах лаяцна дийцар

IV-гIа корта

(Йуьхь йеша «Орга» № 3 2021 шо)

*Геза-Махьмин эмиссараи шайх Iабдурахьман волчоьхь хьошалгIахь.
Войно-Оранскийн геланча. СагIратIлара жаммалатан кхиэташо.*

Жимачу корах чуIена маьркIажхенан шелйелла зIаьнарш, тIетесна чорда палс болу шуьйра паднар серла а йохуш. Цу тIехь, гобаяккхина жайнаш охьа а дехкина, хиьна Iа дезткьа шо хенара, кIайн маж йолу Iабдурахьман СугIури. Iабдурахьманна тIехь – махарчий йолу можа оба, коьртаьхь – бIегIиган кIайн куй, шена тIехь, тир йоккхуш, диллина деган сурт долуш, цу суьрта чохь йаздина «АллахI» боху дош – накъашбандин тIарикъатан вирдан билгало. Шемалан хьехархочуьнгара шайх Джамалуддинера силсил схьаэцна, накъашбандин тIарикъатан шайх хилира иза.

Йерриге Малхбалехь цIейаххана Илманча, поэт, Iеламстаг-хьафиз волу Iабдурахьман СугIури халкьана йуккьехь доза доццуш лераме хьехамча, адам сийлахь деш долу синмехаллаш, йерриг эвлайааллин билгалонаш шеца йолуш, АллахIан цIеначу новкьаьхь билгалваьлла вара!

Шемалан идеологех цхьаь вара Iабдурахьман. КIорггера лерам бара цуьнга имаман. Цунна тоьшалла ду иштта хилам. I842-43 шерийн Iа чекхдолуш Шемал шен бIаьхаллин накъосташца ГIазгIумкахь чIагIвелира. Цуьнца вара Iабдурахьман а. Цхьана буса оьрсийн эскарш цIеххьана тIелетира ГIазгIумкана. Сихийна тIейеттачу йаккхий тоьпаша Шемалан бIо, Мухьаммад-ТIахIир ал-Карахис ма-аллара, «акха варраш санна, дIабедда, дIасабаьржира». Набарш кхеттарш бен ца биснера гIопа чохь. Iеламнах Iабдурахьман, Шахмардан, Шахулав а йийсаре а лецна, Тифлисе дIахьовсийра. Цигара схьа Шемале кехат йаздира Iабдурахьмана, Iеламнахах боьху мах дIабала хьебалар цо уьш дIатийсина битина бохург-м дац-те аьлла. XIетахь Шемалан йийсарехь вара оьрсийн ши эпсар. Кехат а дешна, имама элира: «Бакь а долуш, цхьаболчу наха соьга боху, оьрсаша оцу шина хьаькамна дуьхьал сан кIант Джамалдин схьалур ву, кхечара тIечIагIдо, царах суна дуккха ахча лур ду. Ткьа суна Iеламнах дукхабеза, церан хьекьал хиларна, оцу шинна дуьхьал сайн кIант йа ахча а ца деза суна. XIетте а, цкьачунна вай оцу лецначу Iеламнехан вешан бала бац моттийта деза».

Дукха ца Іаш, имамо ша уьш хийца резахилар дІахайтира. Паччахьан тІеман куьйгалло шина эпсарна дуьхьал цхьа Іеламстаг бен шавш лур вац элира. Паккха Шемала дІахайтира: суна уггар дезаш дерг АллахІан динна дуьхьалверг виэр ду. Тутмакхашна тІехь шайна луьург дойла цара, лаахь – йай чохь кхехка а бе». Паччахьан Іедал Шемала бохург ца дича ца делира.

...Іабдурахьманан дерриг ца дуьззина жайнаш ду. Философин, логикин, астрономин, историн, географин, кхечу Іилманийн а эзарнаш шира тептарш. Шайхан зуда ПатІимат цецйуйлура, шен библиотекера дерриге жайнаш девзина ца Іаш, Іабдурахьманна уьш мичахь, муьлхачу терхи тІехь ду хаарх.

ХІинца доьху цо цуьнга Іаьрбийн матте гочдина Аристотелан йозанаш схьадалар. Іабдурахьман, жайна схьадоьллий, «Политика» йеша волало. Дагестанехь синтемза хьал хиларна, иза йуха а, кьоналলেখь санна, фалсафна тІевирзина. Цхьа хан йаьлча, кІайчу кхакханаш тІехь кІеда гІулчаш а йохуш, хьеший чубогІу.

– Ассаламу Іалайкум, Іабдурахьман-Хьаьжа! – некха тІе куьйгаш а дохкуш, охьатаьІа уьш.

– ВаІалайкум салам! – жоп ло шайхо, – охьаховша, хІун дохьуш даьхкина шу?

Хьеший пенаца охьаховшу.

– Сан це Іаббас-паша йу, – ша вовзуйту цхьамма, – со хункаро ваийтина.

Іабдурахьмана, сакхволий, жайна йуьстахдуьллий, паднар тІера чІижан суьлхьанаш схьаоьцу. Меллаша уьш хьийзош, кхерамца оила йо шен воккхахволчу кІентан, вевзашволчу поэтан, Іеламчин Хьаьжа-Мохьмадан. Шемал йийсарвинчул тІаьхьа иза Турце дІавахана, цигахь шен Іилма тІедузуш а вара. Цунна цхьа бохам хилла-те?

– Схьа муха кхечи шу? – хотту шайхо.

– Хастам бу АллахІна, дика кхечи, – баркаллин озаца жоп а лой, Іаббаса шен накьостий бовзуйту: – хІорш Тинаввас, Микьис-Іали, Хьаджияв а ву, лаккхара лерамечу а, догдикачу а бусалба паччахьан тІома кІел шайн керт-ков карийна болу жІай.

– Уьстамалахь вехаш ву сан воккхахволу кІант. Шуна вевзий иза? – хойтту Іабдурахьмана.

– Муха ца вевза? – аз айдо Хьаджиява, – цуьнан кхаа имамах лаьцна касыда Турцера дагестанхошна хІоранна а йевза.

Шерачу Іаьрбийн маттахь дІайоьшу:

– Со, Хьаьжа-Мохьмад, хІокху моГІанца лууш ву

ХІинца сайн касыда кьаьхьачу узарца дІайоло

ДаьІахкаш кегйеш, тхо охьатаГийначу денойх,

Бохамех, мел хало тхан хьега доГІарх.

Танавваса, саьхьарта вахарца, кхидІа олу:

– Кхолламо тхо хІетахь, пхерчий санна, кхуьссаура,
Іад санна, бакъаш сеттош, лоллехь болчийн.
Тхо кІелдаьхьира, хаьрцина тархаш санна,
Хьесап цадаллал дакъазаллин Іаьржачу ницкъо.
Кхолламо къонахий шен гІакх хила хоржу,
И иштта ду, амма оздангалла – тхуна зиэне йац.

Са ца тохалуш, соцунгІа хиларе хьобжуш волу Микъис-Іали
йукъаобккху:

– ХІинца схьакхечи, хьем ца беш, хораме мур,
Цо тхоьга схьало лоллин дІовш тоьхна кад,
Бехкбоцу тхо хІинца бехке хилла,
ЧагІар малаза тхо дахийна гІайгІанаша...

ХІаьа, ткъа! Іабдурахьман-Хьаьжас дозалла до шен кІантах. Бераллехь
дуьйна гуш дара цуьнан нуьцкъала похІма. Атта караберзийра Іаьрбийн
а, фарсин а меттанаш, стихкхолларан говзалла тІехдика Іамийра, къоначу
шерашкахь дуьйна поэзехь вастийн шатайпаналла а, ойланаш маьрша
хилар а гайтира. Хьаьжа-Мохьмадан къамелдаран говзалло воккха а
вевора, са а гатдора ден. Муха хир-те цуьнан кхоллам? Луьра а, шеконе
доцуш а ду исламан тІедахкарш. Амма Хьаьжа-Мохьмадах, ирсана,
мунепакъ ца хилира, цуьнца ца хилира беса динан назманаш кхоллархо
а, мелхо а, маьлхан зІаьнарш шена чухуду фосфор санна, цуьнан поэзи
серло йохьучу исламан ницкъах йузура, цунах шех а схьайетталора и
серло. И иштта хилар Іабдурахьманна хаьара...

– Муха деха шу хийрачу махкахь, ламанхой? – ирсечу айамехь хобтту
шайхо хьешашка.

– Дагестан дагайеьча, даге цІий хьалахьоду, – синхаамца боху
Хьаджиявс, – цунна тІе когаш биттина, хьаьшна.

– Дагестан – Россин коган клажах бахана жима тІулг бу, – оьгІазе,
резавоцуш, велакъежа шайх, – цунна тІе когаш бетталур бац, хьаьшна
дІа а йоккхур йац. КІайчу паччахьо ког чІогІа тІе мел телебо, цуьнан
астагІлелхар чІагІло.

– Тхо, къуй санна, даьхкина дайн лаьтта тІе, ткъа мостагІий кхузахь,
хІусамдай санна, Іаш бу, – боху Тинавваса, – тхан Даймохк бац.

– Нагахь массара а иштта ойланаш йахь, дукха хан йалале Дагестанехь
беккъа цхьа пурстоьпаш а, наибаш а бен буьсур бац, – бехк а буьллуш,
олу шайхо. – Цкъа ладогІийша, хІинцца ас хІун дешна Аристун йозанаш
тІера.

Іабдурахьмана, жайна схьа а доьллий, дІадоьшу:

– «...адам политикех доьзна хІума ду шен дІахІоттамца, шен
шатайпа дІахІоттамца, ларамза кхолладелла хьелаш бахьана а доцуш,
пачхьалкхана йукъахь воцуш вехарг – адамийн гІиллакх-оздангаллехь

кхиарна тӀаьхъадисина са ду йа адам хилла ца Iаш, массо а агӀорхъа адамел лакхара са ду. Иза Гомера а кхайкхаво, «ша схъаваьлла тайпа-тукхам доцуш, кхерч боцуш, адамиин гӀиллакхашца, Iадаташца воцуш» – аларца; ишттачу адаман цӀийх доьлла ду цӀий Iано тӀом гӀаттор, ишттаниг вуста тарло ловзаран уьн тӀехь кхечу жӀаьккхех дӀакъастийна, церан дар-лелорна йукъагӀерта аьтто ца битинчу цхъана жӀаьккхех».

Шен хьеший Геза-Махьмин эмиссараш хиларх кхеттачу Iабдурахьмана (царах лаьцна дуьйцуш цунна дукха хезнера) цхъана Iалашонца дийшира царна желтойн хьекъалчин дешнаш. Оцу меттера йоза дешарца цо шайш бакъ хилар схъадийца дезачу хьоле хӀиттийра хьеший, ткъа адаман са а, амал а уггар хьалха ма-йарра гучуйолу цо шена хетарг ма-дарра охьадуьллучу хенахь.

– АллахIора, Iабдурахьман, и урум дерригенна а тӀехь бакъ ма вац, – тӀе ца тов Iаббас, – ткъа ахь хьайн махкахошна бехк буьллу?

Ткъа кхузахь бисинчу гаурех, Искандер-паччахьна чухӀиттина болчу, хӀун пайда болу? Даймохк дӀатасар гӀолехь ду, шен дин дӀатосучул а.

– Шен даймехкан арен тӀехь хӀур хилла висар гӀолехь ду, хийрачу махкахь паччахь хуьлчул, – жоп ло шайхо. – Дин – иза даймехкан цӀий ду. Хийра мохк безалур бац даймахке безам болчунна. Цуьнца воьзначунна атта ду, мел хала некъ эцна воьдучунна а. Цуьнца волчунна миччахьа а карор йу хӀусам а, синтем а. Амма шуна Даймахках хийра мохк хиллехь, Амсарехь а, хуьлда иза Уьстамала я Макка, шун синош синтемехь хир дац цкъа а.

Тинавваса бага гӀаттайо, цунна дуьхьал цхъаь ала дагахь, амма Iаббаса ишарца сацаво иза, тӀаккха ша олу Iабдурахьмане:

– Хьан хьекъал, шайх, Делера ду, ткъа тхан сонталла – тхан кьинош бахьанехь. Бакъ а долуш, синтемзалло а, ойланийн къахьалло а кхолийна тхан кхетам.

– Бу хьуна тхан Даймохк, Iабдурахьман, бу, – йукъаобккху Тинаввас, – Дагестан ца йезаш хилча, тхо кхуза догӀур дарий?!

Iабдурахьмана жоп ца ло. Тийналлехь хеза воккхачу стеган садеIар а, вовшедеттачу чӀижан суьлхьанийн тата а.

Хьешашка маршалла хоттуш, йела а кьизжаш, ПатIимат чуйогӀу. Иза йоьлла массо маьIера гуттар а Iабдурахьманна тӀе хьеший эхарх. ХӀинца баьхкинарш а бац кхин вукхарех къаьсташ, цундела цо кхин тамаша а ца бо царах. Шайхан зудчун карахь – дика даьккхина чай чудоьттина кедаш а, архьечу мазах буьзна пела а тӀехь болу цӀестан шун ду.

Чай молучу хенахь Iаббаса коьртара куй охьабуьллу, обанан нуьйдарчий дӀайоху, чоин кач дӀахоьцу, кочара дӀайоккху дарин баьццарчу тӀийригна тӀеоьллина кхосаболу сабаб , цергашца теш хедош.

– Турцера дуьйна схъа кхуьнца эзарнаш чаккхармаш некъ бина ас Цорехула, Гуьржийчухула, Дагестанехула, сайн сил чӀогӀа хIара деа а хеташ.

Амма йа шахІадат, АллахІан сийлахь цІерш йац Іабдурахьмана дІайоьшуруш, ткъа ГІеза-Махьмин кхайкхам бу:

– «ХІинца гІаьттинчех хІора а гуттаренна мукъавер ву Іедална текхамаш барх, цуьнан латта доладоккхур ду, иза вуьззина цуьнан да волуш...»

– ГІеза-Махьма вицвелла хІокху йуккъе цхьа дош йаздан, – хІоранга а хьожуш чекх а ваьлла, боху шайхо.

– И муьлханиг ду? – хаа лаьа Іаббасна.

– «Толам баккха». «ХІора а хІинца гІаьттина, толам а баьккхина...» Иза цо йукъа ца йаздина, тІаккха хІара, кхайкхам а боцуш, муьлхха а берана хууш долу бакъдерг хуьлу дела.

– Шайх, – хьасталуш, велакъиэжа Іаббас, – суна ГІеза-Махьма вевза цхьа шо хилла ца Іа. Суна хаьа, паргІатонан дуьхьа иза цхьана а хІуманна бІокъажорбоцуш вуйла.

– Ткъа суна иза беран хенахь дуьйна вевза, – Іаббасан къамел йукъахдоккху Іабдурахьмана, – амма Дагестанера дукхайюлу йарташ хІинцале а гІевттина. Кхин хІун оьшу ГІеза-Махьмина?

– И дистинчу хин Іовраш, шайх, цхьана хорша йерзо йеза, гаураш охьуш, царах чан йийр йолу хьер хьовзийтархьама, – мекара, цуьнца цхьаьна сацам боллуш шабарш до Іаббаса, – ткъа ГІеза-Махьма кхуза схьакхочур ву ахь, Іабдурахьман, джихадан байракх кІел адам хьайна тІаьхьа хІоттийча.

Цецволий хьобжу Іабдурахьман шен къамелхочуьнга. ХІинца хуур дукха, иза кхуза стенна веана!

– Байракх кІел ца хІуттуш, марчо хьарчо хан кхаьчна ву со. Сайна тІаьхьа мича дига ас халкъ? Коша? Тхо долчохь паччахьан Іедал дІахІоттийна. Дукха дагестанхой императорна гІуллакхдеш бу. ХІинца дІакхайкхиначух гІазотан сийлахь тІом а боцуш, ткъа вежарийн цІий Іеноран тІом хир бу.

– ЦІена бусалба ша верг коша ваха кийча ву-кха, шена шодмаш йобьтуйтучул а, ша хотталхула текхавойтучул а. Ас и сайггара кхоьллина дац. Ас бохург Хаджиявс, Тинаваса, Микъис, Іалис а тІечІагІдийр ду: Закаталахь хилира и, тхуна а гуш.

Цо цІерш йаьхначу тешаша, АллахІах дуйнаш кхуйлуш, тІечІагІдо Іаббаса аьлларг. Вукхо кхидІа а дуьйцу:

– Ахь дош ца алахь, шайх, халкъ ша кьийсамна хьалагІоттур ду, ткъа хьан вистцахилар цара хьо шайна резавацар санна туьдур ду. ГІазот дІакхайкхадехьа! КъорІано аьлла дац ткъа: «АллахІах цатешачарна, сийдоцчарна дуьхьал джихаде гІуо, цаьрца кьиза хила, Дела цхьаь ца веш берш байа, миччахьа а хьо царна тІекхаьчначохь».

Ойла а йой, Іабдурахьмана олу:

– КъорІананхь аьлла кхин а ду: «Весет ду шуна тІом бар, амма шуна и жирга хетта». Суна хаьа, мел хала ду адаманна. ГІевттинчу йарташкара нах суна тІеохура, ас цаьрга олура: кхетамах ма дохалаш. АллахІан совгІат хир ду царна уьш собарх ца бохорца. Хьанна хаьа, Іедало цхьацца

гӀоленаш йала а ма мега царна. Амма аш шайн шаьлтанах беттанаш чу ца йохкахь, декъий лийчо хиш тоьур дац Дагестанехь. Оьрсийн ницкъан хьесап далур дац.

– Хонкар-паччахь цул а нуьцкъала ву, – тешам боллуш дӀакхайкхадӀо Иаббаса. – Искандер-паччахь цуьнан когашка охьавужур ву, вайна кху шарахь луо а диллале.

– И иштта делахь, – гӀелвелла, олу Иабдурахьмана, – гӀазот Уьстамалан шайх-уль-исламе дӀакхайкхадӀайта. Сан бакъо йац и дан.

– Ткъа Турци тӀом беш ма йу Россица, шайх, кхиамца тӀом беш а йу! – собарх а воьхна, аз айдо Иаббаса.

Оцу хенахь корак чу хеза ламазна кхойкхучу моллин азан. Ламаз эца оьшург йохьуш чуйолу ПатӀимат. Иабдурахьманна хьалха куз баржабо цо. Хьеший цӀенкъахь дӀахӀуьтту ламазна.

Иамалш йина хӀорш бевллачу хенахь, сихха чувогӀу синтемах воьхна Мохьмад-хьаьжа. Баьхкина хьеший а гина, цаьрга могаш-паргӀат а хаьттина, дегахьа воьрзу иза:

– Вуон хаамаш бу!

– Схьадийца, со воьлла царак, – Иабдурахьман-хьаьжа хьешашна тӀе воьрзу, царна Мохьмад-хьаьжа вовзуйту, – хӀара сан жимахволу кӀант ву.

Къамел хедош, тийса алуш, Мохьмад-хьаьжас дега дуьйцу гергебилхоша Георгиевски тӀай схьалацарх а, уьш хӀинца Гунибера гӀопана тӀелата дагахь хиларх а, ткъа Анада-майданахь Войно-Оранскийн геланчо согӀратӀлахой, хьем ца беш, гергебилхошна дуьхьалбовла бежа боху омра дӀакхайкхорак а лаьцна.

– И ца дахь, вайгара латтанаш схьадохур ду, – доккха садоккхуш, халачу хьоле хӀоьттинчу стеган ахшабаршца олу цо.

Хьеший вовшашка хьуьйсу.

Иабдурахьмана балдаш меттахъхьедо, схьагарехь, шабаршца доӀа деш. КӀелдӀахула цуьнга а хьобжуш, Иаббаса олу:

– И хир ду-кха тӀаккха вежарша вовшийн байар.

– Вовшийн цӀийлахь хӀаллакбан гӀерта дагестанхой, – боху Тинаввас.

– АллахӀ резаволуш хӀума дуй-те, цхьана динехь болчара, хьерайевллачу чангӀалкхаша санна, вовшийн къамкъаргаш цестар? – хотту Миткъис-Галис.

– Къинош мел деба, шайтӀанан луур хуьлу. Гаурийн йамартлонаша жовжахати йу шайна кечъеш, – аз ойу Хьаджиявс.

– Къиноьх лаьцна дерг эрна дуьйцу аш, – йукъахбоху уьш Мохьмад-Хьаьжас, – Дагестанехь цкъа а ца хилла вежарша вежарий байар, хир а дац.

– Далла бу хастам! КхидӀа хӀун хир ду ткъа? – хаа лаьа Микъис-Галина.

– КхидӀа? КхидӀа Меликов вогӀур ву. Олхазарийн бенаш санна, йарташ

йохор йу цо, – боху Іаббаса. – Нагахь Шура гІопера а, Кумухера а салтий багІахь, андалалхой цхьаьнакхета аьтто боцуш буйсур бу.

– Гергебилхой тІай тІера дІабахалур бацара-те, цаьрга кьамел дича? – хоьтту дега Мохьмад-хьаьжас.

Иштта а, вуьшта а гергебилхоша, хІуьу хиларх, герз охьадуьлтур дац, – жоп ло Іабдурахьмана, – уьш хууш ма бу, кьинхетам шайна хир боцийла. Ткьа наха хІун боху, Мохьмад-хьаьжа?

– Цара хьох дагавала вайитина со, уьш вайн цІенна йуххехь хьоьжуш Іаш бу.

Ойла йеш а Іай, Іабдурахьмана овра до кІанте:

– ЖаммаІат а, тайпанийн векалш а схьакхайкха.

Мохьмад-хьаьжа дІавоьду. Іаббаса, цунна тІаьхьа а хьоьжуш, хозуьйтуш, ойланаш йо:

– СогІратІлахой дуьхьалбовлахь – мегебхой кьарлур бу, мегебхой дуьхьалбовлахь – ругІудахой кьарлур бу... хІета а, вета а цхьамма овра кхочушдийр ду, ткьа кьарцабеллачара шайн латта атта дІалур дац. ЦІий ца Іанош доьрзур дац.

– Іожалла тІеэца доьгІнехь, – боху Тинавваса, – мостагІчун карах валар гІолехь ду, вешин карах кхелхачул.

– Дерриг халкь хІаллакьхилча а хІумма а дац, хІокху хьелашкахь дехачул а! – тІечІагІдо Іаббаса, коьллийн кепехь дІасадахана шен цІоцкьамаш леррина тІетІа а гулдеш.

– Ткьа хьо вуй кийча массарал хьалха Іожалла тІеэца? – хотту Іабдурахьмана. – Масал гайтал ахь, хьуо бакь хиларх тешна велахь, массарна а гуш, хьайн дахар дІалол хІета.

Шайн цхьаьнакхетарехь дуьхьара хьоьжу шайх Іабдурахьман шен хьешашка оьгІазлонца, ткьа вукхара ца хьулдо шайн хазахетар, лечкьа ца деш гойту шайна цІий Іано лаар, и хиларе кхайкхамаш а бо цуьнга, Іабдурахьмане, гІелдина, гІора изшийна, хаддаза хиллачу тІемаша цІекІур байина халкь гІазотана гІатгаде бохуш.

ХІаьа ткьа, халкь! Иза дуьхьало йеш а дац, дерригенан ницкь кхочуш а ду, жин санна. Жинан санна ницкь бу цуьнан: тІехнуьцкьала гІепаш лаьтгаца дІашарйан, тІехлекха, тІехьисбаьхьа гІаланаш дІахІитто а. Диканиг кхуллу цо йа зулам – и дозуш ду, кара чиркх а лаьцна, цунна тІехь урхалла деш волчух.

Ахсахьт дІадаьллачул тІаьхьа, чу адамаш догІу. Царна хьалхабевлла бу лераме согІратІлахой – АстагІ Пирил, Хурш-Нурмохьмад а, набан Хуршилов Мохьмадан да. Уьш пенан бохаллехь охьаховшу. НеІарш йиллина йитина. Арахь гуш бу шайхан цІенна гуобина дуккха а нах.

– Соьгара хІун хаза лаьара шуна? – тийначу озехь хотту Іабдурахьмана.

ХьалагІотту Хурш – лекха, пхенаш тІедевлла, хІинца а дегІехь ницкь болу воккха стаг, гІазотан тІаьхьарлера сахьт тІехІотталц Шемална йуххехь хиллачу цуьнан кІеззигчу бІаьн накьостех цхьаь ву иза.

Хурш – цунна йелла це йу. Шемала аьлла и цунах. Нурмохьмада чога дозалла дора цу царах. Цкъа мурдийн бо ломан дукъ тѣхула схьабогӀуш, динан дуьрста лъцна вогу Нурмохьмад, тхино тӀадийначу баца тѣхь ког а шершина, башха легӀана йоцчу басахула чукерчинера. «Хинца а хьалхе ду тӀамна чухахкавала», – забар йира Шемала. «Хуршум ана», – бехкал а вахана, вела а къежаш, жоп делира наiba. «Хун дер хӀета, хинца дуьйна ас Хурш эр ду-кха хьох», – элира имамо. ХӀетахь дуьйна и цуьнан шолга це хилла лийлира. Цул сов, цуьнан кӀанта Мохьмада Хуршилов боху фамили тейцира.

Нурмохьмадан кӀентан Мохьмадан йоӀ Хадижат Ӏабдурахьманан кӀантехь Мохьмад-хьаьжехь марехь йара. Оцу захалонца гергарло чогаӀдинера СогӀратӀлахь уггаре лерамечу шина доьзало. Хуршана гуттар а го хуьлура шен керлачу гергарчу стагера, амма хинца цунна, говза тур тохархо а, цкъа а къарлурвоцчу гӀазотан тӀеман бӀаьхочунна, шайхан озехь резавацаран билгалонаш хаайелира, цундела цо сихо йира цуьнгахьара шена го хир долуш дерг дӀаала.

– Мохьмад-хьаьжас хилларг дийцирий хьобга? – хотту Хурша, сирачу месалчу цоцкъамаш кӀелдӀахула цуьнга а хьобжуш.

– Дийцира, – парггӀат жоп ло шайхо.

– Гергебилхошна дуьхьал оха герз айбахь, и нийса хир дуй?

– ХӀан-хӀа.

– Тхешан латтанаш оха Ӏедална дӀалахь, нийса хир дуй?

– ХӀан-хӀа, – хьалха санна, парггӀат жоп ло Ӏабдурахьмана.

– Диснарг цхьаь бен дац – гӀазот! – дегайовхонца доккха садоккху

Хурша.

И оила тов дукхахболчарна. Карзахе аьзнаш хеза:

– ГӀазот!

– Вовшийн ций Ӏанадойтур дац вай!

– Цхьа кана латта а дӀалур дац!

Ӏаббаса леррина ладоьгу цаьрга, шайхана тӀера бӀаьрг дӀа ца боккхуш. Ӏабдурахьмана куьг хьалаойбу. Нехан аьзнаш дӀагоь.

Ӏабдурахьман йаххьашка хьобжу. Къаналло а, чохь бода хиларо а новкъарлойо цунна, амма адамийн меттахцахьеро а, бистцахиларо а го до цунна, хинца мел сирла бӀаьрг болчу Ӏовдална гушдолчул а дукха ган. Ӏабдурахьман цӀеххьана кхийтира, хинца халкъ кхетамо меттиг битинчу дераллехь оила ца йеш а, сихаллехь а деш долчунна кийча хиларх.

– Ас шуьга хобтту, нах: ас гӀазот дӀа ца кхайкхадахь, хун дийр ду аш? – тевеорзу иза царна.

Берриге вовшашка хуьйсу, белшаш сеттош. Паддайна, корта дӀаса а хьийзош, Хуршас жоп ло:

– Тхо... иштта хирг хиларх тхо ца теша!

– Ас шуна дуьйцур ду Мухьаммад-пайхамаран, Делера салам-маршалла хуьлда цунна, кхаа хьехамах лъцна, – олу Ӏабдурахьмана. – Цкъа цуьнан

невцо Јела-асхяба хаьттира цуьнга: «Сайн Делах тешар ч!аг!дархяма, ницкяш стенна т!еберзо беза ас?» – «Динна т!е а хайи, и ша саццалц, д!ахахка», – жоп делира Мухьяммада. Јела-асхяб новкьяваьлла. Ц!еххяна цуьнан дин, кхерабелла, сецна. Д!асахьяьжначу Јела-асхябана некья т!ехь лаьхья гина. Цо цунна шед тоьхна, амма лаьхья ша болчул а шозза боккха хилла. Шозлаг!а а тоьхна Јела-асхяба – т!аккха лаьхья цуьнан динал лакха хьялаайабелла. Ткья цо кхозлаг!а шена тоьхча, Јаламат боккха хилла д!ах!оьттина лаьхья «шуш» дан боьлла, бере д!акхалла кечлуш. Јела-асхяба цуьнан коьрта т!е куьг хьяькхна. Ц!еххяна лаьхянах лаьттан н!аьна хилла, и меллаша бацала д!атекхна.

Цецваьлла Јела-асхяб, шен дин лаьллина, кхид!а а новкья ваьлла. Йуха а сецна дин. Х!инца, ж!аьлин г!алх а хезна, д!асахьяьжначу Јела-асхябна дахкадоллу зуд гина, некьян шораллехь д!адижна, тап-аьлла Јаш. Динара охья а воьссина, ж!аьлина т!е а вахана, ладоьг!ча, иза кхетта г!алх дийраш цуьнан кийрара, х!инца а дуьнен т!е довлаза долу к!езий хиларх...

Цецваьлла, кхид!а а лаьллина Јела-асхяба дин. Кхоазлаг!а йоккхачу хьеха хьялха сецна иза. Цу чу ваханчу Јела-асхябана хиьна и хьюьжар хилар. Му!алим пена т!е цхья хьяьркаш йазйеш вара, ткья кортош тилкхаздевлла мута!еламаш уьш шайн тептарш т!е схьайаздеш бара. «Х!ара х!ун Илма ду?» – хаьттира Јела-асхяба, амма жоп ца хезира, х!унда аьлча мута!еламашна мотт бицбеллера.

Хьеха чуьра араваьлла Јела-асхяб, шен динна нуьйр а тиллина, йуханехья хахкавелла, Пайхамар волчу, «И х!ун лаьхья бара?» – хаьттира цо... «– Иза – т!евог!уш волу мостаг! ву. Иза ницкьяца эшалур бац, х!илланций, хьяставаларций бен цунах к!елхьярвер вац», – жоп делла Пайхамаро. «Уьш х!ун к!езий дара?» «– Уьш – т!ейог!у т!аьхьенаш йу. Шаш дуьнен т!е а довлале, г!алх а деш, чукхиссалур ду уьш бакьдинехь болчарна». «– И х!ун Илма дара ткья?» «– И т!ейог!учу заманан Илма ду. Цо адамаш сонтадохур ду, уьш вовших д!а а кьестор ду», – элира Пайхамаро. Јабдурахьман соцу, нахана цу хьадисан маь!нин ойла йан хан йуьтуш.

– Х!инца кхочушхуьлуш берг хьялхара хьехам бу, – ч!ог!а олу цо, – лаьхьянна т!екхьяьчча, Јела-асхяба диннарг дан деза вай а.

– Амма Јела-асхяба, ша т!е ма-кхеччи, ма ца хьяькхна цунна т!е куьг. Х!ета вайн а йиш йу-кха цкья хьялха мостаг!чунна тоха? – ала карийра синтембоцчу Хуршана.

– Кхоллабийн тептар т!ехь йаздинчул сов х!ума ала йиш йац сан, – боху шайхо. – Нагахь шу т!ом бан лууш хилар ц!еначу, оьздачу оьг!азалло кхоьллинехь – и Аллах!ан лаам бу, т!аккха шу цу лаамна к!ел хир ду, сан лаамна а доцуш. Берх!итта шо хьялха д!айайра Шемала латийначу г!азотан байракхан алу.

Суна хаьа, мел хала шераш дара уьш. Дег!астанхоша кьюьйсура шайн дахар тодаларехья, шайн дин а, Даймохк а ларбеш, керла г!азот а ца

доьхура, цо шеца Южалла йохьуш хилар шайна хаарна. Ткъа со нийса хир вуй-те, нагахь санна ас, сагІратІлахойн латтанаш Іедало дІадаьхча, уьш лардан берриге дагестанхошна гІазот кхайкхийча?! Цул а йаккхий халонаш ма хьегна дуккха йукьараллаша а. ХІораннан декхар – шен ковкерт ларйар ду...

– ТІом ца беш тхешан латтанаш оха дІалур дац, – мелла а синтем хилла боху Хурша, – тхешан метта тІом бе ца боху оха цхьаьнгте а. Амма хІокху хаттарна жоп лохьа, Іабдурахьман-Хьаьжа: сан кІант Мохьмад наибан даржехь паччаьнан гІуллакхехь ву, и массарна а хаьа. ХІета, ахь гІазот ца кхайкхадахь, иза цигахь вуйсур ву, – Гунибехьа корта тосу Хурша, – кхана тІамехь ас иза виэн а тарло. Къа хьанна тІедужур ду?

– И къа, Хурш, йа хьуна а, йа суна а тІедужур дац, – цуьрриг а ца вухуш, жоп ло шайхо, – КъорІанахь аьлла ма ду адамнаш йукьа хьагІ йаржочарех: «Царна догІу таІзар уьш байар ду», – аьлла.

– Со теша кІантах, иза вайца хир ву, – ойлане вахана, билггал тешна а воцуш, олу Хуршас, тІаккха, шен шеконаш ша охьатийсича санна, мохь туху: – Ткъа вукхарна хІун дан деза? Паччахь волчохь гуллакхдеш болчарна? Кхана шайгара герзаш цара хьанна ойур ду? Шайн динехь болчарна йа халкъана ницкъбечарна? – и хьох дозуш ду, Іабдурахьман-Хьаьжа. Ахь дош лой царех? ХІан-хІа. Ткъа гІазот дІакхайкхоро уьш вайна тІебалор бу, нагахь уьш бакь бусалбанаш беллахь. И ца дахь, вайна дуьхьал тІом бийр бу цара, шайн байракх а, кхайкхам а боцчу талорхошна дуьхьал санна.

– Дуьненахь, – жоп ло шайхо, – цхьаболчара шайггара кхайкхамаш кхуллу, ткъа вуйш цу кхайкхамийн дуьхьа кхелха. Хьалхарчара шаьш баьччанаш лору, ткъа шолгІачара шаьш – турпалхой. Амма уьш а, вуйш а бІаьрзе бу. «Адамаш хьобга хийцалур дац, ахь хьайн амалш хийцалц», – аьлла ду КъорІанахь. Цундела, дахар дикачу агІор хийцархьама, хІора а цІанвала гІорта веза къиноьх, вон амалш а йита йеза.

И бу-кх, Пайхамаро, АллахІера салам-маршалла хуьлда цунна, вайна бина коьрта, цхьаь бен боцу а нийса хьехам! Тахана паччаьна гІуллакхдеш болчех жоп соьга далалур дац, иштта шух цхьаннех а дала дош дац сан, хІунда аьлча вай дерриге а ду къинош долуш.

ЦІа чуьра буламечу тийналлехь хеза адамийн карзахе садеІар, цара идадо вовшийн бІаьргаш чу хьажар, ткъа неІарал арахьа хеза карзахе аьзнаш – арахьарчарна тІекхачош Іабдурахьманан дешнаш ду уьш. Цо бохучунна дуьхьалвала цхьа а хІуттур вац. Цунах чІогІа дика кхета Іаббас. Цо куьг хьалаойбу.

– Іабдурахьман-Хьаьжа, вистхила бакьо лохьа суна!

– Схьадийца, – доккха садоккху шайхо, – хІара Іаббас ву, ГІеза-Махьма волчуьра Хонкарара веана иза вайна тІе.

– ХІаь, со ГІеза-Махьма волчуьра веана, – тІечІагІдо Іаббаса, хьарчийна кехат дІадостий, и дІаса а лестош, мохь туху цо, кортошна тІехула а

хьобжуш, – цо шуьга кхайкхам бо, дагестанхой, иза шух теша, иза теша аш вайн лаьмнийн сий дойуьйтург цахиларх, бакъонан тIам тIе дIахIитта кхойкху цо шу. Шун йаххьашка хьабжча, суна го Шемалан кIант галваьлла цахилар. Цо дехар дира шуьга дIаалар, исламан паччахьо шех тешийна доккха эскар ду, и цо кхуза схьа а далор ду, Турцис толам ма-баьккхинехь Россина тIехь. Ткъа и кестта хир ду, мелла а сиха. Карсехь оьрсийн эскар дерриге хIаллакдина, даккхийчу дарашца йухадолуш ду и. Шемалан цIарх дуьненна тIехь урхалладар АллахIа тIедиллина йолу нуьцкъала пачхьалкх шуна паргIато йаккха гIо дийр долуш йу.

Иаббас, жима са а даьIна, хIаваь чу а озна, шайхана тIе воьрзу:

– Лаккхара лерамечу Iабдурахьман-Хьабжас бешна ГIеза-Махьмин кхайкхам, амма иза ца хIуттура гIазот дIакхайкхо, цIий Iанорах кхоьруш, халкъ хIаллакдарх кхоьруш. Иза бакъ а вара. Амма селхана хиллачо кхечу кепара ойла йойтур йу цуьнга. ХIинца со шуьга ала воллург цхьанне а къайле хила йиш йац...

Адамаша самойар шабаршка доьрзу, ткъа хаам бовзаре ладогIар дегайовхоне хуьлу. Иаббас, леррина синтемах воха гIерташ, даккхий синош доху суртхIоттош, шайхана улле охьахуу, тIаккха кIадвеллачу хьехамчин гIоргIделлачу озаца, тешарца дIахоуьйту:

– Дукха хан йара оха гIаттам кечбеш болу. Кумухехь милицин декхарш кхочушдеш болчу дагестанхойн бархI эзар стагах лаьтга бIо, ткъа иштта кхечу йарташкахь а ницкъбархошний, йамартхошний дуьхьал герз ойбур ду. Ротмистр Фатали-бек а, штабс-капитан Iабдулмеджид а хаам кхачаре хьуйьсуш Iа, шайн куьйгаллина кIел берш гIазотан байракха кIел бига. ТIаккха гIаттамах дIакхетар бу кхечу кIюшташкара а, йукьараллашкара а бахархой, керла эзарнаш бIаьхой гIовттур бу джихадана. Дош хьобга ду, шайх. Халкъ ладогIна Iа. Алийша, нах, шаьш маьрша хила лаьий шуна? Вайн дайша шайл тIаьхьа вайна дитина сийлахь масалш! Вай дицдан ца деза истори таррашца йазйеш хилар!

Буламе, синтемза тийналла иккхира, маьI-маьIпера аьзнаш, вовшашца морзахдуьйлуш, цхьаь вукхул чIагIлуш, эххар а цхьана даше доьрзу: «ГIазот!»

Iабдурахьмана синтемехь тергалдо и синхаамийн кхехкар, тIаккха, шен дагахь Iаббас говза хабарча хилар билгал а доккхуш, цо олу:

– ДIадаханчо хьобху вайна, истори йазйар дукха хьолахь зуламхоша дагалоцуш хилар, ткъа и кхочушйой ойла ца йеш арайевллачу тобанаша... Хьекьалх талхарца а доцуш, ткъа кхетамца цхьаьнакхета, тIаккха бен халкъ хилла дисалур дац шу.

ТIехь шеддаш долчу Iасанна тIе а тийжаш, хIусаман цIенкъа йуккъе сехьаволу АстагI Пирил.

– Iабдурахьман-Хьабжин дешнаш, ла ца дугIуш, лергашна тIехтилийтар – иза йеккъа цхьа сонталла йу, и ша-шен хIаллакдар ду, и зулам ду, – дешнаш кхуьссу цо.

Шайхо тӀаьххӀара аьллачу дешнаша йуьхьӀаьржахӀоттийначу Ӏаббаса, цунна дуьхьало йан а ца хӀоьттина, и АстагӀ Пирилна тӀехь акха сацам бира:

– КӀиллочун кӀамел тергалцадар кӀилахь дац. Цундела, кхидӀа ца дийцича а волу хьо.

Пирилан йуьхь тӀера бос бов. Хьалха а кхевдий, жоп ло цо:

– Хьайн цӀахь хӀунда ца бо ахь тӀом, турпалхо?! Со бӀенбаьчча хилла хьуна Шемалан, хӀетахь хьо мотт бийца Ӏемина а воцчу хенахь, АстагӀ Пирила массаьрга а бӀаьргтуху, тӀаккха кхидӀа а дуьйцу: – Суна тӀаьхьашха хӀун хабарш дуьйцу, со хууш ву. ЦӀхьацзаверг шек ву сан кьонахаллах а, йахь хиларх а. Ас шуьга боху: со йамартхо а, кӀилло а вац. ТӀом бечу далахь, сан тайпанан зударша муьлхха а тайпанан божаршачул алсам дакьалоцур ду цигахь. Шу машаре кхайкхарца со шуна диканиг лууш вара, амма, хӀара кӀамелаш хиллачул тӀаьхьа, вай хьовсур а ду-кха, вайх йамартхо а, кӀилло а муьлха ву...

ЦӀа чу таттало Ӏали-Мохьмад. Сихвелла, мотт а тийсалуш, шега схьаоьцу цо кӀамел:

– Уггаре доккха зулам – иза кӀиллолла йу... Суна иштта хета... Со гӀазотехьа ву... Вай билггал толам боккхур бу. Иштта ГӀеза-Махьмас а дош ло вайна гӀо дан. Иштта дуй и, Хурш? Ахь хӀун олу? Хьо вист хӀунда ца хуьлу? Хьан кӀантах дозуш а ду дуккха. Цо гӀо дийр дуй вайна?

Хурш вегаво, шен цӀе хезча.

– Ас сайн дагахь дерг дӀааьлла; Мохьмад вайца хир ву. Амма хӀинца тӀаьххӀара дош соьгахь дац. Ӏабдурахьман-хьаьжа, тхо дерриге хьоьга ладоьгӀна Ӏаш ду-кха, – собар а кхачийна, боху цо шайхе.

Йуха а цӀа чохь, кешнашкахь санна, тийналла дӀахӀутту. Зевне а, тӀейазӀелла а.

Махкахоша тӀаьме кхайкхархочун декхар шена тӀететтаро догдохийначу Ӏабдурахьман-Хьаьжас хотту цаьрга:

– Шуна Ӏетте а, тӀом беза-кха?

– ХӀинца цунах хьалхадовлалур дац, – массеран а метта жоп ло Хурша.

– Ас хьанах тешо деза-те шу? – Ӏотгарца хотту шайхо.

– Мацах цкъа со Шемалан наиб вара, – олу Хурша, – суна дийца оьшуш дац, и муха имам вара. Ткъа тахана цуьнга нийсса волуш цхьа стаг бен ца вевза суна. Иза хьо ву, Ӏабдурахьман-Хьаьжа!

– Шемал деккъа шен сица нуьцкъала хилла ца Ӏара, – цавашаре велакъежа шайх, – шен дегӀаца а вара иза иштта. Ткъа со – тишвелла къена стаг. Шуна хьалха а ваьлла, шу тӀаьме дигаран метта, со шун баккъашна тӀехьа лечкъар ву. Дош дац и.

– Кхиверг цхьа а имам хила кьобал ца во ас, – иза тӀетан хьийзаво Хурша, – нагахь хьо халкъана хьалхавалахь, вайн толамах шеко цхьаннен а хир йац, тӀаккха вайн ницкъ шозза совбер бу.

– Вайн толамах шеко йолуш цхьаь хилахь, иза со ву шуна, – дуьхьалойо

Іабдурахъмана, – гІаттам шуьга ца айийта бакъо йац сан. Кхолламийн тептар тІехъ дІайаздина ду и муха дІадоьрзур ду, вайна и хуур а ду. Кхечу кепара и чекхдала йиш йара йа йацара – и вайна хаа оьшуш дац...

Іабдурахъман-Хъаьжас цІеххъана къамел сацадо. Цхъа а кхеташ вац, дерриге аьллий цо шен дагахъ дерг йа кхидІа ша аьндолчун ойла йеш ву иза. Массо а вовшашка хъоьжу, йух-йуха а хоьтту вовшашка, собарх боьхна, шайхе дІахъуьйс. Эххар а цо кхидІа а дуйцу:

– Нагахъ ас гІазот дІакхайкхадахъ, имам сан кІант хила веза.

Мохъмад-хъаьжа хъалаоьккху, тІетекхна богІуш лаьхъа болуш санна, амма дас, ишарца омра деш, охъахаавой, кхетаво иза:

– АллахІана амалт хир ву иза соьгара. Нагахъ со, аш бохург а дина, Делан лаамна дуйхъалваьлলেখъ, сан кІант кхалхарца таІзар дийр ду Цо, ткъа кІантана совгІат дийр ду бакъдинехъа кыйсамехъ Іожаллица. ТІаккха аш герз охъадуьллур ду, лаьхъанна коьртах куьг хъакхархъама. И шайш дийр ду алий, дош ло суна!

ТІаьххъара дешнаш шайхо мохъ тоьххана олу...

Махехъ лестачу диттийн гІаша санна, гІовгІа йоккху наха, цу кепара, дагахъ а доцуш, хъекъале сацам тІеэцча, царна изъх хета воккхачу стагах, шена тІера сел деза сагІа доьху гІуллакх цо тІелацарна, баккъал а цхъана а кепара харц боцу, шен дозадоцу халкъе безам къаночо гайтарна.

– Дош ло оха! – хъаьсарте мохъ болу Хуршан.

– Дош ло оха!

– Дош ло оха!

– Сийлахъ-Везачу Делан лаам кхочушхуьлийла! – тийна шабарш до Іабдурахъмана, – гІазот. Ас имам дІакхайкхаво сайн кІант Мохъмад-хъаьжа!

Къаночун къорам бІаьрхийн тІадам, цуьнан бІаьрчोьшна тІера охъабужий, хебаршлахъ къайлаболу, йокъано дакъийначу лаьттан дотІунашкахъ догІанан тІадам санна.

– Ткъа хІинца со маьждиге дІавига, – олу цо, – истихара дан декхарийлахъ ву со.

Ларвеш, шатайпана лаккхарчу лерамца, сийдарца, дийна байракх санна, дІахъош ву Іабдурахъман СогІратІлан урамашкахула. БІеннаш адамийн тобанаш, сихъелла, тІаьхъауьду цунна.

Царна хІинца а ца хаьара, Чохна йуххерчу Холоб ирзу тІехъ лаьтташ долу паччахъан тІеман дакъош, Чохский Махач коьртехъ волчу ламанхойн милицех дІа а кхетта, Георгиевски тІай долчу агІорхъа схъадогІуш хилар. Луьра тІом бара бан безаш.

Шайхан Іабдурахъманан цІа чохъ кхиэташо хиллачул тІаьхъа жаммаІат, динан дай а, СогІратІлара берриге божарий а, «шайн кхерчашна паргІато» йезархойн а, «кыйсамехъ жигаралла гайтаре» кхайкхочийн а шайн-шайна хетарг хоуьйтуш, шина тобане бекъабеллачул тІаьхъа, БингІор цІе йолчу боьлаке бахара. Цигахъ салтийн жима туп йара. Уьш хІаллакбинчул тІаьхъа

ши бIе бIаьхойх йолу тоба Аанада-майдана йухайсаара. Цигахь хIинцале а карзахаллаш марсайевллера; цхьаболу лераме нах, шайхо Iабдурахьмана тIеэцна сацам болушшехь, хуьлуш долчунна дуьхьалбевллера. Амма дукхахболчийн сацам бахьанехь гIаттамхойн дар-лелор кьобалдан дийзира церан.

Цкъа дуьххьара гIаттамна тIехь куьйгалладар тIедиллира Шемалан цIейаххана наиб хиллачу Кибит-Махьмин вешина ТIилитIлара МуртузIелина. Иза, хьем ца беш, схьавеанера СогIратIла шен кIантаца Джаватханаца цхьаьна, лаьмнийн даккъаш тIехь хаамбаран цIерийн серлонаш ма-гиннехь. Шемала цкъа аьллера: «Нагахь санна мацца а Дагестанехь тIом эkkхяхь – и дIаболийнарш ТIилитIлахь лахалаш». И дуьззина тIечIагIдора МуртузIелин а, Джаватханан а дог-ойлано.

Имамий, цуьнан кхиэташой, наибаш а, векалш а тIечIагIбар тIехдаздар, совнаха хIуманаш доцуш, чекхдаьккхира, амма кхидIа кхочушдандезарг вовшахтохар леррина дIадаьхьира. Массо йарташкий, йукьараллашкий кхайкхамаш йазбира: «Шемал йийсарвинчу заманяхь дуьйна, – бохура цу тIехь, – вай чIогIачу аьчкан гуру лецна, лоллехь ницкъбар нуьцкъала ду. Вай леш лору, вайна тIе боккха мохь а биллина, вайга ца лалун текхамаш бойту. Маршо дIакхойкхуш йу. Шуна гуш дац ткъа, нагахь вайх муьлххачо а округан урхаллин гIуллакххочуьнга церан Iедалехь маршалла ца хаттахь, царна хьалха коьртара куй дIа ца баккхяхь, и миска, амма кура овзда набахте дIавуьгу, цунна гIуда туху, цул а доьхнарг ду – вирана санна, шодмаш йетта...».

И прокломацеш дIа мел кхайкхочохь оьгIазлонан цIе летара олалло а, бакьонаш дIайахаро а дакьийначу дегнех. Осаллина муьтIахь хиларехь дегайовхо йайинчарна и карайора карзахаллехь. «Маршо, совгIат санна, луш йац – цуьнгахьа лета деза, и тIамца бен йаккхалуш йац». И ойланаш дегнаш чу йийшайора хIора а сатийсамца вехачунна кхин некъ карош цахиларо.

Хурш, Iали-Мохьмад а, Бобха Хьаджи а, мозаша санна, сагатдеш, шен лере цуьнан кIантах лаьцна хабарш дуьйцуш волчу, тIаьхьараваккхалур воцийла хууш, эххар а резахилира цунна тIаьхьа Магаре ваха веза цара бахарна, иза ша схьаваллалц а ца Iаш, хIунда аьлча и шиь шеквара цуьнан кьонахаллах а, дешан да хиларх а, цундела хьелаш наибан оьздачу Iалашонашна дуьхьал дерза тарлора, иза шен вежарех а, цхьана динехь болчех а дIакхетарехь, цунна герзаца гIо эша а тарлуш ду, бохура цу шимма. Хурш, шена ца луьушехь, дIавоьдура имаман резиденцера. Цига схьаоьхура ворхI кIюштара бIаьхой – Анц-росора, Унхара, ТIлебелера, БугIунера, ТIлелара, ТIумара, Ташера а. Ша йухаверззалц кхиэташо дIататтахьара аьлла, имама дехар а дина, Магарехьа дин дIахаькхира цо.

Фольклор

Хъехахъ висначу жаӀуьнан мукъам

Мацах цкъа ломахъ жа дажош хилла цхъа къона Iу. Цо шеца гуттар лелош Iад-хьокху пондар хилла. Кхечу жаӀуша шедаг, йа дечиг-пондар лелош хилла. И цхъаъ хилла цкъа а Iад-хьокху пондарх ца къаьсташ. Аьхка де дохлучу хенахъ, зезагаша къарзйинчу дарбанечу бацах шатайпа хьожа йаьржачу хенахъ, дуьзна жа даккхийчу диттийн IиндагIашлахъ садаIа дIатийча, жаӀуьно караоьцуш хилла Iад-хьокху пондар. Лаьмнашна гIехула, Iаннашкахула даьржара цуьнан шатайпанчу мукъаман аьзнаш.

Цхъана дийнахъ ломахъ буьрса догIа доладелира, ткъес а детташ, стелахаьштигаш а къегаш. ЖаӀуьно шен жа а, жIаьлеш а цу ломан басехъ йолчу хъеха чу лаьхкира. Цо иштта гуттар а дора, догIа йа дарц даьлча.

Амма цу дийнахъ, хан йаларх, догIа гIеллуш дацара, мелхуо а чIагIлуш дара. ШолагIчу дийнахъ, сатоссуш, жаӀу Iадийра цхъана чIогIачу гIовгIано. Иза хъеха чуьра арахаььдира, амма йоккхачу токхамо дIайуькънера араволийла. И паргIатIаккха гIерташ, гIулгаш, лаьттан гIорзолгаш сихха дIасакхисса хIоьттира жаӀу. Ца соцуш, масех сахътехъ къахъегча, кIадвелла, охъавуьйжира жаӀу. Жимма са а даьIна, йуха а къахъега хIоьттира. Йуха а охъавуьйжира, гIора а кхачийна. ГIаккха иза кхийтира, шен ницкъаца ша цкъа а оцу хъеха чуьра аравалалур цахиларх. Цунах дог а доьхна, кхин а цхъана дийнахъ-буса Iиллира иза воьжна. Оцу хенахъ мацделла жIаьлеш уьстагIех кадетта дуьйлира. Жа жаӀуьнна гонаха гулделира, цуьнгара гIо дезаш. ХолчухIоьттинчу жаӀуьнна ца хаьара, ша хIун дан деза.

ЦIаьххъана шен Iад-хьокхучу пондарх бIаьрг кхийтира жаӀуьнан. Стенна делахъ а, шен кхетамехъ цхъа чIогIа серло хаайелира цунна. Iад-хьокху пондар схъа а эцна, цуьнца гIийла мукъам бан хIоьттира иза. Шен дерриге а са диллира цо мукъамна чу. Цуьнца цо йалхийра шен ненах, безачех, сийначу стигланах, суьйренах, Iуьйренах, дуьнен чохъ шена мел дезачух къастаран гIайгIа. Иштта цу мукъамца цо йийцира хъехана гIехаьрцина ломал йеза, шен дагна гIебезабеллачу баланан йозалла.

Оцу мукъамо шена мелла а синпаргIато луш санна хеташ, жаӀуьно йух-йуха а локхура Iад-хьокхучу пондарца шен даг чохъ цIаьххъана кхоллабелла мукъам. Иштта ша-шаха дешнаш кхолладелира:

«Ваа Дела, Ва Дела

Ва, Дела, Ва Дела,

Жа хъехахъ дисна,
Со балехъ висна,
Балеха ваккха
Везан Дела.
Ва Дела, Ва Дела,
Ва Дела, Ва Дела,
ЖАьлеша жа дуу,
Ва жано со вуу,
Балеха ваккха,
Везан Дела!

Де-дийне даьлча, догIа а дIасецира. Ломана уллехъ Iохкучу кIотаршкарчу нахана хааделира, гуттар санна, жаIуьнан Iад-хьокхучу пондаран аьзнаш хезаш цахилар. ТIаккха цара сацам бира, кьайлаваьлла жаIу лаха арадовла. Дуккха а лийхира цара иза, амма йа жаIу а, йа цуьнан жа а, йа цуьнан жIаьлеш а карош дацара.

Цхьана дийнахъ, дукха хан йоццуш, ломах чуйеанчу токхамна уллехула Tехваьлла вoьдучу цхьана жимачу стагана хетаделира, шена Iад-хьокху пондаран аьзнаш хезаш санна. Лаьтга Tе лерг а диллина, дикка ладоьгIча, иза кхийтира, уьш токхамна бухара схьадогIуш хиларх. TIаккха, гу лекхачу а вуьйлуш, чIогIа мохъ бетташ, орца даьккхира цо. Дуккха а адамаш гулделира.

Цара дийнахъ а, буса а хаддаза кьахьoьгуш, дIасайаьккхира токхам. Иштга паргIатваьккхира хьеха чохъ висна жаIу а, цуьнан жа а, цуьнан жIаьлеш а.

Tкьа хIетахъ жаIуьно лекхна и гийла мукьам гуттаренна а халкьалахъ баха бисна «Хъехахъ висначу жаIуьнан мукьам» бохучу цIарца.

ДIайаздина Ахмадов Мусас шен дегара Ахмадов Мохьмадера (1914-чу шарахъ виначу) Лаха-Варанда йуьртахъ 1977-чу шарахъ

Муха кхолладелла Терк

XIара дийцар суна сан денанас дийцина.

Цхьана хенахъ, наха дийцарехъ, Нохчийчохъ вехаш турпал ворхI ваша хилла. Церан хIораннан цхьацца турпал говр хилла. Уьш чIогIа онда нах хилла, шайн говрашка бен дIа а ца бахьалуш. Цхьана дийнахъ аренца лела бахана уьш. Оцу хенахъ аренца цхьа Соьлжа-хи бен ца хилла, хIордах кхета хьаьдда доьдуш. И ворхI ваша, хIинца Терк, Соьлжа вовшахкхетачу меттехъ, туп а тоьхна, сецна. Цигахъ, шена чохъ дуккха а нах бехаш, йоккха йурт хилла. Оцу йуьртара нах чIогIа Iазап ловш хилла, цхьа боккха саьрмак Tелеташ, цо адамаш а, хьайбанаш а лечкьoш. Оццул онда турпал вежарий а, церан онда

говраш а гича, цу йуьртарчу наха дехна: «И саьрмак бехъара, йа ворхI ломал дехъа а боккхуш, эккхабахъара!» – аьлла вежаршка. Вежарий резахилла йуьртахошна гЮ-накъосталла дан. Уьш, саьрмак богIу ларбина, таррашца, гоьмукъашца цунна тIелетта. Бехха бахбелла и тIом. Гелбелла, шен эшам герга буйла хиъна саьрмак, сихха текхаш, кIелхъарабала гЮьртина. Амма турпал вежарий цунна тIаьхъара ца бовлуш, герз детташ хилла. Дикка гена тIаьхъа ихна уьш саьрмакна. Лекхачу лаьмнашна йуккъехъ къайлабаьлча, садаьлла цуьнан. И текхначу меттехъ кIорга харш хIобттина. Цу чу хъаьвдда лам тIехъ дешначу лайн хиш а, кегий ахкаш а. Дийцарехъ, иштта кхолладелла Терк. Соьлжа, Терк вовшахкхетий, и ши хи хIордах дIакхета.

*ДIаяздина Заурбекова Асета
Темишева Найсигара
(йина 1878 ш. Саьрбала йуьртахъ)*

Культурин дахар

ЮСУПХАДЖИЕВА Аза

Нохчийн кхерч

Нохчийн кхерч, хIусамера бахам а, массо а къабмашна шайниг санна, нохчашна а хилла даим а синна хьоме а, дагна гергара, сийлахь а. Цу йоккхачу къайлене со кхевдича, сайна довзаза, ца хууш а, дуккха а хIума дуйла хиира. Сан тIаккха хаттар кхолладелира: тахана суна цахуург оццул дукха хилча, кханенна вай хIун дуйтур ду-те тIаьхьенна? – аьлла. ТIаьххьарчу шерашкахь хиллачу шина тIамо вайн иэсах йоккха киртиг йаьккхина. Вайнехан дахарехь йоккха, мехала меттиг дIалаьцна хилла истангаш даран говзалла йу суна, йийцаре йан луург. Цу хьокъехь сайна хезнарг, девзинарг а шун тидаме дилла лаам бу сан.

2011-чу шарахь йолайелира со истангаш даран говзалла талла.

Цу тIехь талламаш беш, къаношка хобттуш, йарташкарчу баккхийчу зударех дагайуйлуш, йозанехь дерг Iамош, со болх бан йолайелча, суна йевзира вайнехан говзанчийн цIераш. Куьцехь арайаьккхинчу «Декаративно-прикладное искусство Чечено-Ингушетии» альбоман агIонаш тIехь дIайазийна йу говзанчийн цIераш. Цуьнан авторш В. А. Татаев, И. Ш. Шабаньянц а ву. (Чечено-Ингушское книжное издательство, Грозный – 1974 г) Муьлхачу йарташкара хилла говзанчаш дийцина ца Iаш, цара диначу истангийн суьрташ а ду цу тIехь. Амма суна ца карийра цу тIехь басарш дарх, уьш стенах, муха деш хилла дуйцуш йаздинарг. 2009 шарахь зорбанера арайаьллачу Т.М. Шавлаеван «Из истории развития шерстяного промысла чеченцев в конце XIX начало XX в.» книги тIехь а ду дуккха а мехалниг. Къаьсттина мехала ду басарех йаздинарг. Вайнаха бецаш лахьорах, йакьорах, кхехкорах ду йаздинарг. Суна чIога мехала хийтира и жайна хилар, деша хьажа а йиш йолуш. ТIамарех ду цу тIехь йаздинарг, истангийн уьш шортта хилла хилар а довзуйтуш. Дела реза хулийла Тамарина, цуьнан накьосташна а, оццул мехала болх барна. Суо тIекхийнарг, зиьделларг довзийтар, тайп-тайпана басарш, истангаш даран говзалла кхио лаар, тIекхуьучу чкьурана уьш довзийта лаар йу сан Iалашо. Iаламан басарш дан хуурш хьалха заманахь дуккха хиллахь а, тахана и говзалла йевзарш кIезиг карабо. Истангаш дан хууш болу нах а дукха бац. И вайн къомана боккха иэшам

бу. Шена хуург довзийта, кхечаьрга дIадала кийча берш каро башха атта а дац. Истангийн, тIамарийн а йоккха хазна йевзира суна 2017 шарахь зорбанера арайаьллачу Х-Б. Х. Даевн, Т. У. Эльбуздукаеван «Декаративно-прикладное искусство Чеченской Республики» жайнахь. Нохчийн кьоман куз (истанг) 26-79 агIонашкахь ду (50 тайпана) цхьаь цхьаннах тера а доцуш, тIамаршца, беснашца а.

Цу заманахь хиллачу говзанчийн цIерш вайна йисна 1974 шарахь зорбанера арайаьллачу «Декаративно-прикладное искусство Чечено-Ингушской Республики» альбом тIехь.

1) П. Лалахоева. Узор Моломестовой (из семьи Даурбековых). г. Назрань;

2) Ч. Бисултанова (1885г) – с. Шали Шалинского района;

3) И. Бисултанова (1882г) – с. Барсуки Назрановского района;

4) Н. Бисултанова (1879г) – с. Ушкалой Советского района;

5) Я. Устарханова (1888 г) – с. Шали Шалинского района;

6) Обнаружен в с. Ножай-Юрт Ножай-Юртовского района;

7) П. Устарханова (1881г);

8) А. Хутоева (1882г) – с. Шали Шалинского района

9) Р. Эсмурзиева (1920г) – г. Назрань

10) Ч. Бисултанова (1885г) – с. Шали Шалинского района;

11) К. Эльжуркаева (1889г) – г. Назрань;

12) П. Магомадова (1887г) – с. Шали Шалинского района

13) А. Хаутиева (1890г);

14) М. Бизаева – с. Шали Шалинского района

15) М. Магомадова (1884г) – Шалинский район;

16) С. Хасиева (1893г);

17) Я. Баталова (1884г) – с. Шали Шалинского района;

18) А. Сулейманова (1802г) – с. Ведено Веденского района;

19) К. Зармаева (1893г) – с. Шали Шалинского района;

20) Э. Мусаева (1887г) – с. Харачой Веденского района;

21) А. Ахматханова (1875г) – с. Ведено Веденского района;

22) Г. Джанбуриева (1908г) – с. Альтиеве Назрановского района;

23) А. Зубайраева (1894г) – с. Ведено Веденского района;

24) А. Мадаева (Займствовала у матери С. Абдурзаховой)

25) Р. Местоева (1881г) – с. Гамурзиево Назрановского района;

26) А. Албагачиева (1889г) – с. Альтиеве Назрановского района;

27) А. Хутаева (1882г);

28) Н. Татаева (1880г) – с. Шали Шалинского района

29) Х. Таутиева – с. Альтиеве Назрановского района;

30) А. Бехоева (1889г) – с. Ведено Веденского района;

31) Ф. Манкиева (1916г) Выполнила узор с помощью матери З. Шадиевой из села Альтиеве Назрановского района;

32) С. Магомадова (1875г) – с. Шали Шалинского района;

- 33) Р. Кемегова (1883г) – с. Ножай-Юрт Ножай-Юртовского района;
- 34) Л. Арсанова (1897г) – с. Ведено Веденского района;
- 35) Р. Метрешкова (1889г) – г. Назрань;
- 36) М. Сулейманова (1883г) – Шатойский район;
- 37) А. Алихаджиева (1907г) – с. Шали Шалинского района;
- 38) Т. Даурбекова (1885г) – с. Барсуки Назрановского района;
- 39) Я. Юсупова (1887г) – с. Варанды Советского района;
- 40) Б. Албогачиева (1907г) – с. Средние Ачалуки Назрановского района;
- 41) М. Албогачиева (1902г) – г. Назрань;
- 42) Б. Шерипова (1879г) – с. Ведено Веденского района;
- 43) З. Аушева (1882г) – с. Альтиево Назрановского района;
- 44) Х. Гамурзиева – с. Гамурзиево Назрановского района;
- 45) У. Мусаева (1910г) – с. Шали Шалинского района;
- 46) Зелейхан (дочь Шадишева Шаама). Узор заимствован с ковра бабушки Шаамы, известной мастерицы 30 лет назад.
- 47) З. Мусаева (1889г) – с. Ведено Веденского района;
- 48) З. Домбаева (1891г) – с. Советское Советского района;
- 49) Д. Местоева (1890г) – с. Армхи Назрановского района;
- 50) г. Грозный Краеведческий музей

Истангех керланиг гулдеш, хаа луург баккхийчаьрга хьоттуш а, беснийн шорто хаалора. Олуш хезнера суна: «Нохчийн кхо-бий бос бен хилла а бац». Иаламах пайдаоьцуш баьхначу вайнехан кхин беснаш ца хилла бохург шеконе дуьллура ас. И сан шеко д'айаьккхира цу хьокъехь девзинчо (йозанашкахь дуьйцуш). Басарш хьалха заманчохь дуьйна деш хилла нохчаша. Цунна со, шеко а йоцуш, т'аьхьакхира, Эрол Йылдыр. «Чеченский истанг. Традиционное войлочное ремесло чеченского народа» – 2021 шарахь арайаьлла книга йешча. Цу т'ера истангийн суьрташка хьаьжча, гуш дара: ширачу заманера беснаш можа, ц'еран басахь, шекъанан басахь, мокха-баьццара, мокха, сирла-мокха, сийна, сирла-сийна хилла хилар. «Нохчийн истанг кхаа, йа беа басал сов басарш (дукха кьорза доцуш) цхьана истангана деш ца хилла», йаздина цу т'ехь. Бакъ хила тарло и. Иаламехь долу беснаш ца хила тарло мокха, можа, ц'ен, сийна, баьццара бен. Басарш даран говзалла карайирзинчара, уьш издеш, дуккха а керла беснаш деш хила тарло. Масала: г'ундалг'ийн кемсех шекъанан бос бало, цуьнан г'юдах, г'анех баьццара бос бало. Шаьш буьртигаш а г'ундалг'ан (кемсаш – цунна т'е латийначу буьртигийн гарсах олу) г'ад, г'аш а кхехкийна, даьккхина басар кхин бос болуш хуьлу. Дукха кьорза вайнехан х'умма а ца хилла хиларх дерг вайна хаьа, йозанехь дерг дешча. Дийцарехь, к'еззигчу басарех хаза сурт х'оттор, говза суртдиллар, т'амар хаза йиллар, истанган барамехь (цуьнан шораллехь, дахаллехь) догг'у сурт дуьллуш, беснаш цхьаьнадог'урш

харжар йоккха говзалла йу. Бецех (кхехкош) басарш дохуш, ас тидам бинарг: вайн махкара дукхахйолчу бецех, бецийн гIаддех, гIанех, ораматех, кондарех, цхьадолчу диттийн чкьурах, зезагех долу басар – мокха, лаьттан басахь, йа можа, маьлхан басахь, йа цIен, цIеран (оранжевый) басахь ду. ГIундалгIех шекъа до олуш, хезнера суна. Со жима йолуш, оха гулйора уьш. 1982 шо ду суна дагадогIург. Уьш эца ЭгIиштIе вогура цхьа стаг. Оцу хенахь суна ца хаьара, цуьнан гIодах баьццара-мокха басар доккхий, тIелатийначу буьртигех цIен а, шекъанан басахь басар доли йа.

Дуьненан Iалам кхоьллинчу Дала дахар хаздан къахьега кхоьллина вай. Къинхьегамца бен дац хьанал, ирсе дахар. Цундела ду вайна массарна а тIехь тIекхуьучу чкьурана диканиг марздар, вочух уьш хербар. Кхечу къамнийн санна, вайн къоман а хилла дуккха а говзаллаш, говзанчаш а. Царах йу тIергIах истангаш, йургIанаш, гобнаш, маша, вертанаш, куйнаш, пазаташ, каранаш до говзаллаш. Цхьана меттахь даха ца дуьтуш, дохош, даржош, дукха халонаш ловш, хене дала дезна вайн къоман. ХIетте а вайн наноша шайн кхерчахь йовхо, ков-кортахь цIано латтийна. Мукъа хан цера хилла а йац, чохь, арахь дерг деш доьзал кхиош. ХIуман сий-пусар дар коьртаниг хилла церан дахарехь. Хас, кха, беш лелош, йуург йеш а хIумма а дIакхуссуш ца хилла цара. Кхоьйн хуталех а пайдаьцуш хилла. ТIера кхоьш схьайаьхна хуталш дIаIалашйеш хилла, зIаран керта тIехь. Уьш йакъайелча, тховкIелахь дIаIалашйеш. Царах, кхехка а йой, басар деш хилла тIейухучу хIуманна, тIаргIанна а. Истангашна басар деш хилла картолийн йарех, памдорийн кондарех а, бочабIаран беттанех, чкьоьргех, чIенигех, гIанех. Хохан чкьуьйригаш а дIакхуьссуш ца хилла. Царах а басар деш хилла. Бешарчу бецех а оьцуш хилла пайда. ЦIийна тIехьа йолучу цIена-гIодах, ниттех, динбергех, IонтIазах, тайп-тайпанчу зезагех а доккхуш хилла басар.

Вайн мехкан Iаламан совгIатийн шортонан ма-барра мах вай хIинца а хадийна бац, и Iалам ваьшна цадовзарна. Дукха хан йац царах вайн дайша, наноша а пайдаьцуш хилла. Вовшашца дустарца хадало дикачун, вочун а мах. Хьалхалерчу истангийн хазалла, дикалла а дуккха а лакхара йу. Бакьду, и дика, хаза истангаш музейшкахь бен дац. ТIаьхьо диначу истангийн дикалла а, басарш а къаьста бIе шо хьалха динчарах.

Дуьххьара истанг 2012 шарахь дина ас, Соьлжа-гIалара вайн къоман музейхь истангийн суьрташ гича. Суна тIергахь тайнан эханг дан, чIагIаллина цу эхангах чилланан тай иэдан, и эханг урчакхца дан а Алабаева Сенета (сан ненананас Iамийна). Цо цу эхангах тайп-тайпана хIуманаш йора: тIергIа пазаташ, цхьа пIелг болуш, пхи пIелг болуш а куьйгех духку каранаш. Иштта цо йора пхьуьйшаш доцургаш, куйнаш, бертигаш йолу йеха пазаташ, логаххьарчориг

(шарф) ТIаргIа лелош сан чIогIа самукъадолура. Уггар а хазаетарг: охъадогIучу татолан хи наштаран боги чу схъаоьцуш, тIаргIа биттар. ТIулгаш тIехъ сихха бакъалора и. Цу хенахъ, 1980-чу шерашкахъ, йургIанаш, гоьнаш йеш а, тIаргIа лелош а шортта нах бара. Бакъду, истанг деш ву олуш, суна хезна дацара. Хан-зама йаьлча, суна а Iамийра йургIанаш, гоьнаш а йан. Сан денанас Юсупхаджиева БатIас дора уьш, аьхка мотт-гIайба карла а боккхуш. 1985 шарахъ гоь йузуш гина суна сайн нанас Мархас, денанас БатIас а. Эццахъ, цара гоь бакъахъайоккхуш гина, кхоллабелла сан безам цу говзалле. Сан сица ду: нохчийн мотт а, куйгаговзалла, эхангах муьлхха а бедар йар, тIаргIа лелор, йургIанаш, гоьнаш йар, хIума тегар. ХIума тоьгуш, куйнаш деш а Курсани цIе йолуш чIогIа говза зуда йара ЭгIаштIехъ (Дала гечдойла цунна). Цкъа а бер ца човхадора цо. Со и йолчу а сайн ненайишица, сайн ненаненаца а кхочура. Ас чIогIа тидам бора цо йоручу а, тоьгучу а хIуманийн. Иштта кхоллабелира сан цу говзалле безам. Бераллехъ дуьйна Iеминарг, дезаделларг иэсехъ дуьсу дела, сан коьрта Iалашо йара-кх: сайна мел хуург кегийрхошна довзийтар, говзалла йозане йиллар а. Цундела хета суна мехала: тIаьххьарчу хенахъ НР-н культурин министерство кегийрхой кхетош-кхиоран болх жигарабаккхар. Бери хIума дика схъалоцу хан жималла йу. Цундела гайта деза царна нохчийн Iер-дахарера хазаниг. Iаламат мехала ду оцу проекташкахъ берашка дакъалацийтар, церан кхетам кхиор, вайн дай муха баьхна, дахар муха хилла, чохъ, ков-кертахъ муха хилла, кха тIе, беша хIун дIайуьйш хилла, хIун кхиош хилла царна дийцар. Уьш ду халкъан дахар-Iеран, амалан коьртанаш. Нохчийн цIийнан, кхерчан йовхоно са паргIатдоккхура, шегяхъаьхъ дIайоьхура со, йахъе а йохуш.

Вайн дайша, nanoша а бIеннаш шерашкахъ оьзда латтийна цIийнан, довзалан кхерч, цу кхерчара бертахъ, хаза а дахар дуьнен дчохъ дехачу халкъашна довзийта Iалашо хилла сан. Тахана аьтто бу вайн дицдинарг карладаккха а, кегийрхошлахъ даржо а. Тахана сан а, со санначеран а аьтто бу и мехала гIуллакх кхочушдан, лаам хилчхъана.

Бакъду халкъана кхана оьшур дерг тахана ган а, цуьнан хадо ма-безза маххадом, кегийрхошка дIадала а говзанчаш, Iилманчаш оьшу вайна. Цкъа мацах вайн дайша лийринарг, вайга схъакховдийнарг вай лар ца дахъ, вайл тIаьхъа дуьсурий-те хIумма а? Тахана муьлхха а хIума кхио таро йу вайн. Беккъа цхъа лаам оьшу вайна.

Муьлхха а хIума дIаден а, кхион а, и дIадерзо а къахъега деза. Иштта бу дахаран лехамаш, низам а. ДIайийнарг карош, дина даьлларг бен йуьстах ца долуш, хъаьдда йоьду зама. «Дахар» – дош хезча, суна дагатосург: вайн бертахъ, ийманца, оьзда баьхначу дайн дахар ду. Цара эрна дIа ца эхийтина Дала шайна дуьненахъ йаккха йелла хан, шайш динарг бен шайн доцу дела. Тахана хъал-бахам болу

нах а го-кх вайна, цу ширачу замане кхийдаш. ХIун ду-те иза? Церан ойла, синош дIакхойкхург цу заманчохь хилла бертахь дахар, хьанал баьккхина чоме кхача бу. Дукха ширачу заманера ду алар: «Ши куьг карахь долуш ву и хьенехан хIусамда, и хьенехан хIусамнана». Говзалла йолуш ву (йу) боху маьIна ду цуьнан.

ЭгIиштIерчу вахархоcho Iумархьайн Аюба, сайн дас, олуш хезнера суна: «Йуьртахь хьер, чарх, пхьалгIа а йацахь, и йурт йац». Говзанчаш вайн хилла хиларан тоьшалла до-кх нохчийн истангаша, кхийран пхьегIаша, кIудалша, тайп-тайпанчу кхачанаша, йийбаро...

Вайн дай-наной, хIилла а доцуш, мало а йоцуш, Далла Iибадат деш, цIена синош долуш, Iаламах, мехкан хьолах пайдаэца а хууш, хьанал-цIена бехаш хилла. Церан дахаран лорах вахча, зама теллича, вайна йевза цара лайна халонаш, кьизалла, йамартло, тешнабехк, мацалла, Даймахках кьастаран кьахьалла. TIаккха а ца хаьдда уьш бусалбан динах, маттах, гIиллакхех, оьздангаллах, собарх, доьналлах. Нохчалла ларийна цара, халачу, кьизачу дахаро шайн долчух а кьестош, шайна хуург кхио, дIадала йиш йоцуш шаьш дисарх. Делан кьинхетам бу, вайн аьтто хилла сел кIезиг бисинчу кьанойн беркатца дуккха а хIума тайп-тайпанчу проекташкахула йухаметтахIотто йиш хилла. Собылжа-ГIалин оьздингаллин Департаментан куьйгалхочун Амаева Мадинин гIоьнца кхочушйеш йу «Масаллин дахар» цIе йолу проект. Дуккха а пайдениг девза кегийрхошна цу проектехула. Iалашо цхьаь йу цу проектан: тахана кIезиг бен цадевзарг, довш лаьттарг довзийтар, пайдениг кхиор а. Кьаноша дуьйцу шайн дахарехь шаьш лайнарг, шайна дайнарг, шайна зиделларг, зуламениг, дахарехь мегар доцург а. Суна довзийта лаьа сайна цаьргахула (баккхийнаш) девзинчух цхьадег. Вайн nanoша хIусамехь доьзална кечбеш хилла мотт-гIайба: гоьнаш, йургIанаш, гIайбеш, шаршуш, йургIийн лоччарш, гIайбийн лоччарш и. дI. кх.

Гоь тIергIан, бамбийн а, жима а, йоккха а хуьлу. TIергIан гоь 6 кийлера 8 кийле кхаччалц болчу морсачу тIаргIица йузуш хилла. KIайн а, Iаьржа а уьстагIан тIаргIа буьллуш хилла цу чу, стомма сиз доьдучу боьзан кIадих лоччар тоьгий, 1м. шуьйра а, 2м. йеха а. Лоччар харцхьаагIор а йолуш, цу тIе цхьабосса кьажбина тIаргIа охьабуьллуш хилла. И маситта дийнахь буьтуш хилла, батийта а, охьахайта а. Цул тIаьхьа, гоь бакьахьаагIор а йоккхий, йеа маьIпехь тIаргIа нисбой, гоьнан бертиг дIатоьгу. Беха-буткьа сара хуьлуш хилла и говзалла йолчу зудчо лелош, гоь ахале цунах тухуш. Сара а тухуш, тIаргIа цхьатерра массанхьа а нисбеш хилла. TIаккха, гоьна йистехула, цхьа ше барам а ларбеш, бухара дуьйна тIехула маха а боккхуш, цуьргех йина нуьйда тоьгуш, маха а боккхий, гоь охуш хилла. Шалхатохна цуьрг буха а, тIехула а лоцуш хилла. Тай ондачу чилланан, стомма а хуьлуш хилла, аьхна гоь йаста ца йалийта а,

гоьнан лоччар йатІа ца йатІийта а. Цхъа ше, йа ши ше йукъ а йолуш, хІунда боккхуш хилла и маха? Дера хилла тІаргІа семса а, кІеда а хилийта! Морса тІаргІа гоьнна лелор и бахъана хилла. Морса тІаргІа йургІанна буьллуш ца хилла. Гоь, маьнгане хъаьжжина, йеш хилла. Ткъа берашна жимониг йеш хилла. Гоьнна лоччарш тоьгуш хилла, бехйелча, йитта а, хийца а. Гоь цІена лаьташ а хилла, цул сов, аькка, къегина малх кхеттачу дийнахъ, гоьнаш махе, малхе йохуш хилла, хІо кхетийта а, йата ца йатийта а. Ши шо, кхо шо массозза долу, гоьнаш йаста а йостий, тІаргІа самсабоккхуш хилла. Битта безаш белахъ, тІаргІа буьттуш а, ахарца самсабоккхуш, йуха дІатоьгуш а хилла гоь. Мотт-гІайба цІена хиларо билгалйо овзда хІусамнана. Мардена тоьлла мотт-гІайба хъуш хилла вайнехан несо, дуьххъара децІа а йеана, марзойн цІа йухайоьдуш.

«Литературин-исбаьхъаллин журнал «Орга»
кечдина ГАУ «Зорботохаран цІа» бух тІехъ.
Арадолу нохчийн маттахъ.

Журналана регистраци йина 2014 шеран 29-чу кхолламан баттахъ Нохчийн
Республикехула йолчу зІенан, хаамийн технологийн, шуьйрачу коммуникацийн
декъехъ терго латторехула йолчу Россин Федерацин федеральни Урхаллехъ.
Регистрацин хьокъехъ тоьшалла ПИ № ТУ 20-00088.

Журнал зорботоьхна ООО «Формат»,
НР, Соьлжа-ГІала, М. Гайрбековн урам, 72.

Журнал арахоьцучун/редакцин адрес: 364024,
Нохчийн Республика, Соьлжа-ГІала,
Н. А. Назарбаевн урам, 92.

Журнал зорботоха дІаделла – 12.09. 2022 шо.
Зорбанера арадаьлла де – 16.09. 2022 шо.

Тираж – 120 экземпляр.
Заказ № _____ Бинна мах.